

OD KOLONIJALIZMA
— DO —
DIGITALNOG
KAPITALIZMA

SOCIOLOŠKE TEORIJE O
KAPITALISTIČKOJ TRANSFORMACIJI

—◆—
Aleksandar Janković

Banja Luka, 2026.

Aleksandar Janković
OD KOLONIJALIZMA DO DIGITALNOG KAPITALIZMA
Sociološke teorije o kapitalističkoj transformaciji

Izdavač

Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka

Za izdavača

Prof. dr Ranka Perić Romić

Recenzenti

Prof. dr Dragana Vilić, Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Prof. dr Stefaan Jansen, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Dizajn korica

Aleksandar Janković i Miroslav Galić, uz asistenciju generativne veštačke
inteligencije

Grafička i tehnička priprema

Miroslav Galić

ISBN

Slavici, Borislavu, Radi, Mateju, Mariji

SADRŽAJ

Predgovor	7
1. Uvod: pojmovno određenje kapitalizma	9
2. Teorije o imperijalizmu: klasični pristupi	15
2.1. Uvod	15
2.2. Marks: logika kapitalističke akumulacije i ekspanzija kapitalizma	17
2.3. Hobson: liberalno shvatanje imperijalizma	20
2.4. Hilferding, Lenjin, Buharin i Luksemburg: marksističko shvatanje im- perijalizma	21
2.5. Kritike klasičnih teorija imperijalizma	26
3. Teorije o imperijalizmu: savremene interpretacije	27
3.1. Hart i Negri: desuverenizacija država i novi imperijalizam	27
3.2. Harvi: neoliberalni kapitalizam i imperijalizam	30
3.3. Kritike savremenih teorija imperijalizma	34
4. Teorije modernizacije	36
4.1. Uvod: nastanak i razvoj teorija modernizacije	36
4.2. Modernizacija i modernost	39
4.3. Teorijski postulati teorija modernizacije i njihov revizionizam	45
4.4. Revizionistička teorija modernizacije Ronalda Inglharta	49
4.5. Kritika Inglhartove teorije modernizacije	56
5. Teorije zavisnosti	59
5.1. Uvod: društveno-istorijski kontekst nastanka teorija zavisnosti	59
5.2. Prebiš: strukturalistički pristup problemu nerazvijenosti Latinske Amerike ...	61
5.3. Amin: odnos centra i periferije i globalna akumulacija kapitala	63
5.4. Frank: strukturalno-istorijski pristup nerazvijenosti	65
5.5. Emanuel: nejednaka razmena i nejednakost u najamninama	69
5.6. Kardozo i Faletto: kako prevazići zavisnost	71
5.7. Zaključak	74
6. Svetsko-sistemska teorija	76
6.1. Uvod	76
6.2. Valerštajnov teorijsko-metodološki pristup	77
6.3. Struktura svetske kapitalističke privrede	78
6.4. Dinamika svetskog sistema: ciklusi, hegemonije i inkorporacije	81
6.5. Kulminacija borbe za hegemoniju	87
6.6. Ideološka legitimacija svetskog sistema u XIX veku	88
6.7. Ideološka borba u periodu 1917–1945.	90
6.8. Privreda i ideologija svetskog sistema 1945–1990.	92
6.9. Svetski sistem u XXI veku: postliberalizam i projekcije budućnosti	94
6.10. Valerštajn o globalizaciji	95
6.11. Kritički osvrt	96

7. Teorija informacionog kapitalizma.....	99
7.1. Uvod.....	99
7.2. Umreženo društvo.....	100
7.3. Uspon informaciono-komunikacionih tehnologija.....	101
7.4. Uloga globalizacije.....	103
7.5. Mrežna ekonomija.....	105
7.6. Kritički osvrt	107
8. Teorija platformskog kapitalizma.....	108
8.1. Uvod: od industrijskog do digitalnog kapitalizma.....	108
8.2. Vrste platformi	113
8.2.1. Oglašivačke platforme.....	113
8.2.2. Oblak platforme	114
8.2.3. Industrijske platforme.....	115
8.2.4. Proizvodne platforme.....	117
8.2.5. Štedljive platforme	118
8.3. Zaključak	120
9. Teorija nadzornog kapitalizma.....	123
9.1. Uvod: kako je sve počelo	123
9.2. Prognostički proizvodi.....	125
9.3. Digitalno razvlašćivanje.....	129
9.4. Zaključak	134
10. Završna razmatranja	136
Literatura	143

Predgovor

K NJIGA PREDSTAVLJA SINTEZU DVA ANALITIČKA PUTA. Prvi se odnosi na razumevanje kapitalizma kao specifičnog oblika proizvodnje i istorijski jedinstvenog društveno-ekonomskog poretka. Drugi se odnosi na pregled najvažnijih socioloških teorijskih pristupa koji objašnjavaju razvoj i transformaciju kapitalizma u njegovoj dugoj istoriji.

Kapitalizam je društveno-ekonomski poredak čija se trajnost ne može objasniti samo njegovom ekonomskom efikasnošću, niti samo njegovom sposobnošću da razvija proizvodne snage. Njegova snaga nalazi se, pre svega, u sposobnosti da se menja, prilagođava i obnavlja kroz sopstvene krize. Poslednje decenije, obeležene učestalim ekonomskim krizama, predstavljaju dobar analitički okvir za proveru takvog shvatanja. Od kolonijalnih osvajanja do digitalnih platformi, kapitalizam se neprestano transformisao, ali nije napuštao svoju osnovnu unutrašnju logiku. Ta logika je ostala ista, još od Marksovih teorijskih zapažanja, kao logika neprestane akumulacije kapitala, proizvodnje viška vrednosti i reprodukcije društvenih odnosa zasnovanih na najamnom radu, eksploataciji i privatnom prisvajanju društveno proizvedenog bogatstva.

Marksova analiza kapitalizma predstavlja temeljno polazište ovog rada jer otkriva njegovu osnovnu pokretačku logiku. U središtu kapitalističkog načina proizvodnje nalazi se odnos između kapitala i najamnog rada. Radna snaga postaje roba, višak vrednosti postaje izvor profita, a akumulacija kapitala osnovni uslov opstanka sistema. Kapitalizam se zato ne može razumeti ako se posmatra samo kroz tržišnu razmenu, preduzetničku inicijativu ili tehnološki progres. Njegova suština nalazi se u društvenim odnosima proizvodnje, u načinu na koji se organizuje rad, prisvaja višak vrednosti i obezbeđuju uslovi za nove cikluse akumulacije.

Od industrijskog oblika u kojem ga je Marks analizirao, kapitalizam se transformisao kroz kolonijalna osvajanja, monopolizaciju, finansijski kapital, izvoz kapitala, imperijalnu politiku, državnu intervenciju, globalne proizvodne lance, informaciono-komunikacione tehnologije i digitalne platforme. Međutim, ove promene ne ukidaju Marksovu analitičku relevantnost, već je proširuju. One pokazuju da se kapitalistička akumulacija ne odvija samo u fabrici, niti samo unutar nacionalne ekonomije, nego kroz sve složenije oblike globalnih povezivanja. U tom smislu, digitalni kapitalizam nije prekid sa istorijom kapitalizma, već jedna od njegovih najnovijih transformacija.

Osnovna namera knjige nije da ponudi enciklopedijski prikaz teorija kapitalizma, već da pokaže kako se kroz različite sociološke pristupe može razumeti kontinuitet i promenljivost kapitalističkog poretka. Kapitalizam se u ovoj knjizi posmatra kao sistem koji istovremeno proizvodi razvoj i nejednakost, inovaciju i krizu, integraciju i zavisnost, tehnološki napredak i nove oblike društvene kontrole i nadzora. Savremene teorije pokazuju da kapitalizam stalno menja svoje forme, ali da u osnovi zadržava istu tendenciju: širenje prostora akumulacije i potčinjavanje sve većeg broja društvenih odnosa logici kapitala.

Ako se kapitalizam danas javlja kroz digitalne platforme, algoritamsko upravljanje, nadzor, ekstrakciju podataka i globalne mreže proizvodnje i snabdevanja, to ne znači da je njegova osnovna logika nestala. Naprotiv, ona je samo dobila nove istorijske oblike. Upravo zato je sociološko razumevanje kapitalizma i dalje neophodno. Ono omogućava da se savremeni procesi ne posmatraju kao izolovane tehnološke promene, već kao deo dugog istorijskog procesa u kojem kapitalizam proširuje sopstvene granice. U tom smislu, put od kolonijalizma do digitalnog kapitalizma treba shvatiti kao istorijski proces u kojem kapitalizam menja svoje forme, dok istovremeno obnavlja osnovnu logiku akumulacije.

Banja Luka, 25.05.2026. god.

Aleksandar Janković

1. Uvod:

pojmovno određenje kapitalizma

PRE IZLAGANJA SOCIOLOŠKIH TEORIJA KOJE OBJAŠNJAVAJU NASTANAK, razvoj i transformaciju kapitalizma, neophodno je dati određenje kapitalizma kao istorijskog *oblika proizvodnje* i specifičnog *društveno-ekonomskog poretka*. Takvo određenje ima dvostruku funkciju: prvo, time se pojašnjava osnovna analitička kategorija koja će se koristiti u sociološkim teorijama koje ćemo predstaviti; drugo, izlaže se teorijska pozicija sa koje se pristupa analizi kapitalizma.

U ovom radu polazimo od pretpostavke da je kapitalizam istorijski promenljiv i visoko prilagodljiv društveno-ekonomski poredak, čiju unutrašnju logiku određuje imperativ akumulacije kapitala. Akumulacija kapitala predstavlja osnovni mehanizam njegove proširene reprodukcije, pri čemu se ove dve pojave nalaze u dijalektičkom odnosu. Funkcionisanje kapitalizma oblikovano je istorijski formiranim institucionalnim strukturama koje omogućavaju njegovu kontinuiranu adaptaciju i transformaciju, naročito u uslovima periodičnih ekonomskih kriza. U nastavku ćemo najpre analizirati osnovne institucije kapitalizma, zatim njegovu klasnu strukturu, ulogu države u regulaciji, kao i proces globalizacije koji shvatamo kao savremenu fazu kapitalističkog razvoja.

Iako je osnovna logika kapitalističke proizvodnje zasnovana na ekstrakciji viška vrednosti, istorijsko iskustvo pokazuje da se periodi ekonomskog rasta i krize ciklično smenjuju, pri čemu se kapitalizam reprodukuje kroz stalno prilagođavanje promenljivim ekonomskim i društvenim uslovima (Marx, 1978: 17, 21, 547; Kondratiev, 1993). U tom kontekstu, najamni rad predstavlja trajnu i strukturno neophodnu instituciju kapitalizma, budući da je proces akumulacije kapitala neposredno vezan za eksploataciju radne snage. Iako se konkret-

ni oblici najamnog rada menjaju u skladu sa tehnološkim i organizacionim transformacijama kapitalističke proizvodnje, njegova sistemska uloga ostaje nepromenjena. Suprotno tome, privatna svojina i tržišna regulacija su institucije kapitalizma koje su se menjale uporedo sa istorijskim razvojem kapitalizma. Privatna svojina je svoju ulogu unutar kapitalizma promenila nastankom korporativnog kapitala, dok je tržišni mehanizam bio kombinovan sa državnom regulacijom, u zavisnosti od konkretnih društvenih, ekonomskih i kulturnih činilaca.

Pre nego što je izrastao u celovit društveno-ekonomski sistem, kapitalizam se pojavio kao *oblik proizvodnje* zasnovan na masovnoj upotrebi najamne radne snage. Za razliku od prekapitalističkih oblika proizvodnje, koji su počivali na različitim oblicima prinudnog rada (robovski rad, kmetstvo, naturalna renta, itd), u kapitalizmu rad postaje slobodan u smislu da vlasnici radne snage slobodno odlučuju kome će je prodati. Radna snaga postaje roba, a odnosi između vlasnika sredstava za proizvodnju i radnika se zasnivaju na formalno ugovorenim odnosima. Tako se uspostavlja tržište radne snage kao univerzalna institucija kapitalizma (Weber, 1978; Braverman, 1974).

Iz društvenih odnosa u procesu proizvodnje se formira osnovna klasna struktura u kapitalističkim društvima. Prema Marksovom shvatanju, klasna diferencijacija počiva na privatnom vlasništvu nad sredstvima za proizvodnju. Na osnovu toga se formiraju dve suprotstavljene klase: vlasnici (kapitalisti) i nevlasnici (radnici). Iako nije negirao postojanje srednje klase (sitne buržoazije), Marks joj nije pridavao veću ulogu u klasnoj podeli, smatrajući da će se, uporedo sa razvojem krupne industrije, deo njih pridružiti vladajućoj klasi, a deo radništvu (Marx, 1978: 673). Najjasniju alternativu bipolarnoj klasnoj shemi ponudio je Veber. Premda se slaže s Marksom oko glavne linije klasne diferencijacije, ubeđen je da klasni položaj proizilazi iz „tržišne situacije” koju dele pripadnici različitih slojeva. Tako Veber izdvaja menadžere, stručnjake i visoko pozicionirane službenike kao srednju klasu, budući da je njihova tržišna situacija neuporedivo povoljnija od tržišne situacije radničke klase (Weber, 1978). Savremene klasne analize, posebno u okviru neomarksističkih pristupa, nastoje da pomire ove suprotstavljene perspektive, ukazujući na složenost savremenih društava u kojima različiti ekonomski, organizacioni i profesionalni položaji zahtevaju diferenciraniju klasno-slojnu shemu (Erikson & Goldthorpe, 1992).

Tokom svog istorijskog razvoja, kapitalizam je prerastao iz specifičnog *načina proizvodnje* u kompleksan *društveno-ekonomski poredak* zasnovan na interakciji različitih institucionalnih mehanizama regulacije (Koka, 2016). Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i tržišna koordinacija proizvodnje i razmene predstavljaju njegove temeljne institucije, ali se u praksi ove

institucije uvek kombinuju sa različitim oblicima državne kontrole i regulacije, u zavisnosti od konkretnih istorijskih i društveno-ekonomskih okolnosti.

Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju podrazumeva kontrolu nad fabrikama, zemljištem, proizvodnom tehnologijom i finansijama za pokretanje proizvodnog ciklusa (Marx, 1978: 672). Razvoj kapitalizma praćen je procesima koncentracije i centralizacije kapitala, koji dovode do rasta obima proizvodnje, tehnoloških inovacija i povećane potrebe za investicijama. Onog trenutka kada mogućnosti pojedinačnih kapitala postanu ograničenje za rast obima proizvodnje, javljaju se akcionarska društva, kao razvijeniji oblik koncentracije kapitala. Posledica tog procesa je nastanak novih vlasničkih i organizacionih struktura. One nužno dovode do odvajanja funkcija vlasništva i upravljanja. Kao što su pokazali Berle i Mins, ova transformacija dovodi do toga da vlasnici kapitala gube neposrednu kontrolu nad procesom proizvodnje, a visoki menadžeri postaju ključni akteri u upravljanju kapitalom i radnom snagom (Berle & Means, 1932: 5-7, 119-123). To je glavna promena u kapitalizmu koja nastaje usled promenjene vlasničke strukture. Ipak, koncentracija ekonomske moći je i dalje prisutna u relativno malom broju velikih korporacija (Lazić, 1988), kao što se i moć unutar kompanija uvek koncentriše u malom broju ruku.

Iako se tržišna regulacija proizvodnje ponekad smatra najvažnijom institucijom kapitalizma, istorijsko iskustvo pokazuje da ona nije univerzalni oblik regulacije, a ponekad nije ni dominantan oblik. U tom kontekstu, Polanji ističe da tržište predstavlja istorijski specifičan institucionalni sistem, a ne autonomni i samoregulišući mehanizam odvojen od društva. U većini predmodernih društava ekonomski odnosi bili su „ugrađeni” (*embedded*) u šire društvene strukture. Proizvođači su raspolagali sopstvenom radnom snagom i sredstvima za rad. Uspostavljanjem tržišne regulacije, proizvodnja i društveni odnosi u procesu proizvodnje se podvrgavaju tržišnoj logici. Tržišni zakoni mogu ugroziti postojeće društvene odnose (destabilizaciju društva, devastaciju prirode, finansijsku nesigurnost), usled čega mogu nastati različite društvene reakcije. Polanji ovaj proces opisuje kao „dvostruko kretanje” (*double movement*). Jedan smer kretanja je ekspanzija tržišta, a drugi pojava otpora i stvaranje institucija zaštite (socijalna država, zakoni koji štite prava radnika, zakoni koji regulišu tržište). Polanji državnu regulaciju smatra nužnom pretpostavkom bez koje kapitalistički sistem ne bi mogao da opstane (Polanyi, 2001). Drugim rečima, tržište nikada ne funkcioniše autonomno već kao deo šire institucionalne konfiguracije kapitalističkog sistema.

Čistu tržišnu regulaciju srećemo u razvijenim kapitalističkim zemljama samo u ograničenim istorijskim okolnostima. Po pravilu, tome je prethodio

period kada je država stvarala institucije pomoću kojih je mogla kontrolisati tokove kapitala, investicione cikluse, podsticati zapošljavanje, pomagati domaću buržoaziju da poveća proizvodnju i plasman robe u inostranstvo. Engleska je postala vodeća ekonomska sila u doba industrijske revolucije zahvaljujući jakoj centralnoj vlasti, uređenoj državnoj birokratiji, politici državnog intervencionizma i finansijskoj pomoći domaćim industrijalcima i prekomorskim trgovcima tkaninama (Wallerstein, 2012). Iz te perspektive treba posmatrati marksističko shvatanje koje ističe da država u kapitalizmu ne stoji po strani, nego se prikriveno ili otvoreno javlja kao „pomagač eksploatatorske klase” i „čuvar kapitalističke proizvodnje”, o čemu je svojevremeno pisao Engels (prema Lazić, 1988: 105).

Važan primer državnog intervencionizma je primena New Deal-a u SAD 1930-ih godina, kada se pošlo od pretpostavke da bez državne regulacije neće biti moguće savladati ekonomsku krizu. Država je pokretala velike investicione cikluse, vršila masovno zapošljavanje stanovništva na infrastrukturnim poslovima i sprovodila različite ekonomske mere kako bi se podigla kupovna moć stanovništva. Očigledno je da u periodima strukturne krize kapitalističke proizvodnje principi slobodnog tržišta prestaju da važe.

Primer državnog intervencionizma posle Drugog svetskog rata je podsticanje industrijskog i tehnološkog razvoja Japana i Južne Koreje, u nešto manjoj meri Tajvana, Singapura, Malezije i Hong Konga. Osnovni mehanizmi državne intervencije su bili: podsticanje domaćih investicija, rast privatnog sektora, industrijalizacija (izvozno orijentisana), stroga kontrola finansijskih tokova, izgradnja efikasne birokratije, sprovođenje agrarne reforme, ulaganje u visoko obrazovanje¹. Bez obzira na različite rezultate reformi, nema sumnje da je državna intervencija podstakla privredni rast tamo gde su izgrađeni čvršći institucionalni mehanizmi i gde je primenjena strategija bila adekvatna (Johnson, 1982; Amsden, 1989; Wade, 1990; Evans, 1995). U tom smislu, državni intervencionizam se može smatrati razvojnom strategijom u okviru kapitalizma, a ne štetnom merom koja ugrožava tržišne principe.

Istorija kapitalizma je puna primera u kojima se akumulacija kapitala ostvaruje kroz različite kombinacije tržišne regulacije i državne intervencije. Vrsta i obim primenjenih ekonomskih i političkih mera zavisili su od konstelacije unutrašnjih ekonomskih potencijala, globalnih ekonomskih procesa, međunarodnog okruženja, moći velikih država da sprovedu sopstvenu ekonomsku politiku (uprkos šteti koju mogu naneti drugim ekonomijama) i brojnih

¹ Ne treba zanemariti ni činjenicu da su međunarodne okolnosti za modernizaciju bile izuzetno povoljne (velika potražnja za industrijskim proizvodima i otvorenost američkog tržišta, američka sigurnosna zaštita kao brana uticaju komunizma).

drugih činilaca. Drugim rečima, tržišni univerzalizam je u stalnom dijalektičkom odnosu sa državnim suverenitetom kojim se nastoji obuzdati anarhično delovanje tržišta.

U novije vreme takva situacija se ispoljila tokom globalne finansijske i ekonomske krize koja je započela krajem 2008. godine i trajala do 2012. godine. U uslovima globalne krize, primenjivale su se različite ekonomske mere za „izlazak iz krize” ne samo u pojedinačnim zemljama, već i unutar različitih segmenata globalnog kapitalističkog sistema (centar–periferija–poluperiferija) (Piketty, 2015: 506–514). Mnoge zemlje u centru kapitalističkog sistema su pribegavale normativnim rešenjima koja su u suprotnosti sa osnovnim postulatima liberalnog kapitalizma. Svedočili smo „spasavanju” velikih banaka, osiguravajućih društava, čak i privatnih kompanija od kolapsa. Deceniju posle toga, imamo drugi primer. Za vreme drugog Trampovog mandata, SAD su primenile protekcionističke mere s ciljem zaštite domaće ekonomije od strane konkurencije (pre svega Kine) (up. Janković, 2024). Navedeni primeri navode na zaključak da se državni intervencionizam nameće kao ključna poluga koja treba da obezbedi neometan protok i reprodukciju kapitala u kriznim vremenima, kako bi se izbegao ekonomski slom.

Vratimo se na akumulaciju viška vrednosti, koja predstavlja glavni pogonski mehanizam kapitalizma. Jedna od osnovnih zakonitosti kapitalizma je da pretvaranje viška vrednosti u kapital vodi ka *akumulaciji kapitala*, a akumulacija kapitala ka proširenoj reprodukciji (Marx, 1978: 541)². Marks je proučavajući logiku kapitalističke reprodukcije uvideo da je to sistem koji ima unutrašnji mehanizam neograničene akumulacije (Marx, 1978: 552-553). Kapital se stalno uvećava kroz proces akumulacije, ali se istovremeno povećavaju ekonomske nejednakosti između kapitalista i radnika. To je jedna od glavnih kontradiktornosti kapitalizma, koju su potvrdili savremeni teoretičari u empirijskim istraživanjima (Milanović, 2016; 2021; Piketty, 2015; 2023). Marks je uvideo osnovnu protivrečnost kapitalizma, ali se njegova predviđanja o nužnom istorijskom slomu kapitalizma nisu empirijski potvrdila, što posredno ukazuje na visok stepen adaptibilnosti kapitalističkog sistema (Marx, 1978: 672-673).

Kako primećuje Dejvid Harvi (David Harvey), kapitalizam se suočava sa unutrašnjim krizama koje proizlaze iz logike akumulacije, pre svega zbog tendencije ka prezasićenju kapitala i padu profitnih stopa. Jedan od ključnih mehanizama za prevazilaženje krize jeste prostorna ekspanzija kapitala - širenje u nove geografske i institucionalne okvire, gde se otvaraju mogućnosti

² Budući da je dinamika sistema zasnovana na proširenoj reprodukciji, u svakom narednom ciklusu proizvodnje se polazi sa više polazne osnove. Videti razradu ideje o kapitalizmu kao „dinamičnom društvu” (Lazić, 1987; 1994).

za profitabilno investiranje (Harvey, 2010). Savremeni marksisti u tome vide elemente imperijalizma (Hardt & Negri, 2003). Globalizacija se danas manifestuje kroz globalne proizvodne lance, transnacionalne korporacije i mobilnost finansijskog kapitala. U pitanju je proces koji je Marks davno prepoznao kao „internacionalizaciju kapitala” (prema Lazić, 1988: 8). Iako su neki teoretičari zabrinuti da bi globalizacija mogla dovesti do razgradnje državnog suvereniteta, nema jasnih pokazatelja da je opstanak nacionalnih država ugrožen. Pre bismo rekli da se radi o kontrolisanoj transformaciji država kako bi se strukturalno prilagodile globalizacijskim trendovima (obezbedile uslove za privlačenje kapitala, tehnološki razvoj i slično) (Wolf, 2004).

Iz ove perspektive, neoliberalna globalizacija može se razumeti kao specifična istorijska faza kapitalizma u kojoj se akumulacija intenzivira kroz kombinaciju tehnoloških inovacija, prostornu ekspanziju kapitala i univerzalizaciju tržišnih institucija. Globalizacija je ojačala poziciju kapitala na dva načina. Prvo, prodorom kapitala u informacione i komunikacione tehnologije, farmakoindustriju, finansije – gde je veoma visoka stopa rasta. Drugo, prodorom u područja jeftine radne snage (pre svega mnogoljudne države u Aziji) gde se organizuje masovna proizvodnja u okviru globalnih proizvodnih lanaca. Korporacije imaju na raspolaganju izobilje jeftine radne snage, mogućnost izbegavanja strogih propisa o zaštiti radne snage (neprijavljen rad, sezonski rad, kućni rad i sl.), životne sredine, niske poreske stope, mogućnost repatrijacije profita, neefikasno sindikalno organizovanje i druge pogodnosti koje omogućuju visoke profitne stope. Tako neoliberalna globalizacija u značajnoj meri doprinosi stabilizaciji kapitalizma.

Razumevanje teorijskih pristupa o kapitalizmu u narednim poglavljima pretpostavlja na ovaj način koncipirano određenje kapitalizma, koje naglašava njegovu istorijsku promenljivost, institucionalnu složenost i unutrašnje protivrečnosti.

2. Teorije o imperijalizmu: *klasični pristupi*

2.1. Uvod

T EORIJSKE RASPRAVE O IMPERIJALIZMU, SA PERIODIMA RASTA i opadanja interesovanja za ovaj problem, traju od kraja 19. veka do naših dana. Interesovanje za ovaj problem je promenilo fokus od klasičnih debata o monopolu, izvozu kapitala i kolonijalnoj podeli sveta, ka savremenim analizama, u kojima se imperijalizam reinterpreтира u kontekstu globalnog kapitalizma, neoliberalne hegemonije, geopolitike i novih oblika transnacionalne moći (Hardt & Negri, 2003; Harvey, 2003, 2005; Chomsky, 2003, 2016; Panitch & Gindin, 2012; Sassen, 2006, 2014; Prashad, 2007, 2012; Bacevich, 2005, 2016; Fraser, 2019; Srnicek & Williams, 2015; Foster, 2014). Značaj teorija o imperijalizmu je u tome što su pokrenule pitanje globalnih društvenih odnosa, pre svega ekonomskih i političkih, zbog čega imaju važno mesto u objašnjenju globalizacijskih procesa. U fokusu ovih teorija je globalna ekspanzija kapitalizma, ali i brojne ekonomske, socijalne i političke posledice koje je prate.

U okviru teorija o imperijalizmu su se izdvojila dva rivalska shvatanja: marksističko i građansko-liberalno, kao i mnoštvo različitih pristupa. Oba gledišta dele uverenje o tendencijskom padu profitne stope kao važnom obeležju kapitalizma (Cohen, 1974: 36; prema Pešić, 2025: 75). Oštra kritika imperijalizma od strane marksističke teorije je obeležila kraj 19. i prvu polovinu 20. veka. Glavni argument je bio da globalna ekspanzija kapitalizma nužno vodi ka imperijalnoj politici najrazvijenijih kapitalističkih zemalja. U tom smislu, borba protiv imperijalizma (šire posmatrano protiv ratova, ropstva, bede, siromaštva, nejednakosti i sl.) podrazumeva borbu protiv kapitalizma. Marksisti su smatrali

da je reforma kapitalizma koja bi ga učinila manje ekspanzionističkim sistemom unapred osuđena na neuspeh jer bi time bila ugrožena logika njegovog funkcionisanja. Međutim, u okviru marksizma postojala su ozbiljna razmimoilaženja oko toga kako se boriti protiv imperijalizma. Jedni su smatrali da će se imperijalizam urušiti sam od sebe (Grossman, 1929), dok su drugi insistirali na revolucionarnoj pobuni proletarijata (Lenjin, Trocki, Luksemburg).³

Liberali su krajnji domet u borbi protiv imperijalizma videli u reformisanju kapitalizma kako bi se smanjilo siromaštvo i ekonomske nejednakosti, ne videći ništa sporno u ekonomskoj doktrini kapitalizma (Hobson, 1902). Građansko-liberalna misao je imperijalizam posmatrala kao izraz devijacije kapitalizma. Kapitalizam, po njihovom shvatanju, nije sistem koji počiva na eksploataciji, kolonijalizmu i porobljavanju. Uzroci nerazvijenosti se pronalaze u unutrašnjim karakteristikama nerazvijenih zemalja. Ni građanska misao nije jedinstvena u pogledu poimanja imperijalizma: jedni misle da je marksistička teorija o imperijalizmu slična nekom „narodnom sujeverju“ jer su trustovi, karteli i monopoli ostaci pretkapitalističkih formi, a sam kapitalizam je miroljubiv, neekspanzionistički sistem (Schumpeter, 1951); drugi ne osporavaju postojanje imperijalizma, ali njegove domete sužavaju na marginalnu pojavu u odnosu na normalno funkcionisanje (Hobson, 1902); treći ga objašnjavaju neekonomskim činocima – Veber ga povezuje sa državnom moći i legitimizacijom vlasti (Weber, 1978), a Morgentau sa političkim ispoljavanjem moći (Morgenthau, 1948); četvrti traže njegove uzroke u rasnoj inferiornosti domorodaca (Gobineau, 1855; Chamberlain, 1911)⁴.

Spomenućemo nekoliko različitih pristupa imperijalizmu, pošto svaki posmatra imperijalizam iz različite perspektive. Ekonomski pristup izdvaja ekonomske motive imperijalizma, kao što su borba za nova tržišta, sirovine i profit, što implicira vezu kapitalizma sa kolonijalizmom. Politički pristup analizira kako imperijalističke sile koriste moć za jačanje međunarodne pozicije. Kulturalni pristup se bavi pitanjem legitimizacije imperijalne politike korišćenjem posebnih narativa („rasne superiornosti“, „civilizacijske misije“ i sl). Sociološki pristup se bavi izučavanjem strukture ekonomskih i političkih odnosa nejednakosti između imperija i kolonija. Postkolonijalna teorija se bavi posledicama imperijalizma i kolonijalizma u smislu promene kulturnog identiteta i politike bivših kolonija.

³ Čak i među autorima koji nisu zagovarali tezu o „samourušavanju kapitalizma“, vladala je svest da će doći do propasti tog sistema. Nazivali su ga „umirućim kapitalizmom“ (Lenjin), „poslednjom fazom kapitalističkog razvoja“ (Luksemburg), itd.

⁴ Pored klasičnih rasističkih teorija zastupnici ove struje su Bendžamin Kid (Kidd) i Karl Pirson (Pearson) u Velikoj Britaniji, Fridrih Najman (Naumann) i Fridrih fon Bernardi (von Bernhardt) u Nemačkoj (Milios & Sotiropoulos, 2009: 56). Vrlo je moguće da je iz ovakvih teorija iznikla rasna ideologija fašizma.

2.2. Marks: logika kapitalističke akumulacije i ekspanzija kapitalizma

Da bismo pravilno razumeli različita tumačenja imperijalizma, važno je osvrnuti se na Marksovo shvatanje nastanka kapitalističkog oblika reprodukcije, kako u okviru zapadnih zemalja, gde je taj sistem proizvodnje nastao, tako i u nerazvijenim kolonizovanim zemljama, gde je spolja nametnut. Ovde ćemo se osvrnuti samo na najvažnija Marksova zapažanja koja su bitna za shvatanje osnovne argumentacije teorija o imperijalizmu. U obimne Marksove istorijsko-društvene i ekonomske analize nećemo dublje ulaziti iz dva razloga: prvo, to bi bilo previše opširno i zahtevalo bi objašnjenje istorijskog razvoja kapitalizma, o čemu ni Marks nije imao potpuno jednoznačan stav (na više mesta je naznačio da istorijski razvoj nije unilinearan; up. Pešić, 2025: 57)⁵; drugo, tumačenje Marksovih shvatanja (bilo u originalu ili interpretacijama drugih autora) je zahtevan i obiman posao, po našem mišljenju i nepotreban imajući u vidu veliku popularnost njegovog učenja.

Marks nije imao nedvosmisleno stanovište o poreklu i nastanku kapitalizma, zbog čega su moguće različite interpretacije. Ipak, moguće je izdvojiti dve osnovne varijante objašnjenja prelaza iz pretkapitalističkog u kapitalistički način proizvodnje. Prema prvom shvatanju, velika geografska otkrića su dovela do transformacije feudalnih odnosa, stvaranja svetskog tržišta i razvoja lučkih gradova kao trgovačkih centara. Drugi, značajniji činilac je promenjena organizacija proizvodnje, u kojoj učestvuju vlasnici sredstava za proizvodnju i slobodni radnici, oslobođeni feudalnih veza, koji postaju najamna radna snaga (Vratuša, 2012: 61-62). Taj proces je istorijski trajao veoma dugo, od kraja 15. do početka 19. veka⁶, a njegov krajnji ishod je bio odvajanje neposrednih proizvođača od sredstava za proizvodnju. Najmasovniji proizvođač koji je odvojen od sredstava za proizvodnju je bio seljak. Raspadanjem staleškog poretka nastaju nove klase – radnici i buržoazija. Čim su feudalna organizacija na selu i esnafska u gradu rastureni, bio je otvoren put da novčani kapital prodre u proizvodni proces i za relativno kratko vreme zagospodari njime (Marx, 1978: 666). Logika kapitalizma je da se proizvodnja organizuje radi stvaranja viška vrednosti (odnosno profita), što vodi ka ubrzanom tehnološkom napretku i razvoju proizvodnih snaga⁷. Ulaskom novčanog kapitala u proizvodnju nastaje

⁵ To je u suprotnosti sa udžbeničkim interpretacijama Marksove teorije istorijskog razvoja, gde nalazimo unilinearnu interpretaciju društveno-istorijskih oblika (Ramirez-Faria, 2011: 19).

⁶ Marks u prvom tomu *Kapitala* (Marx, 1978: 630-673, pogl. 24), detaljno opisuje prvobitnu akumulaciju u Engleskoj. Taj proces se sastojao iz više delova: proterivanja seljaka sa zemlje, kolonijalnim osvajanjima, poreskim sistemom, zaštitnim carinama, širenjem trgovačkih puteva, itd.

⁷ U ovoj fazi se neguju klasične liberalne vrednosti: tržišna privreda i slobodna konkurencija. Država

viša faza u razvoju kapitalizma - industrijski kapitalizam.

Glavni mehanizam nastanka kapitalizma Marks je video u odvajanju seljaka od sitnih zemljišnih poseda, ukupnjavanju poseda i organizovanju poljoprivredne proizvodnje na tržišnim principima, a u gradovima u rasturanju zanatske i uvođenju mašinske proizvodnje u proizvodni proces. Time su se proizvodni odnosi menjali i postepeno pretvarali u tržišne odnose, a krajnji rezultat je bio da su neposredni proizvođači bili razvlašćeni od sredstava za proizvodnju. Ovo je ključan proces za uvođenje kapitalističkog načina proizvodnje. Prekomorska trgovina, kolonijalna osvajanja, pljačkaški pohodi, širenje sistema kreditiranja – ubrzali su akumulaciju kapitala, ali nisu bili pokretački mehanizam nastanka kapitalizma (Larrain, 1989: 45). Marks pokazuje, na primeru Indije, da su kolonijalna osvajanja bila važan mehanizam za širenje kapitalizma, ali tek nakon što je sistem kapitalističke reprodukcije bio uspostavljen u zapadnoevropskim zemljama (up. Pešić, 2025: 65-66). Ono što Marks nije uočio, ili nije dovoljno objasnio, jeste da kapitalistička proizvodnja nije bila na isti način organizovana u zapadnim zemljama, gde je kapitalizam nastao „iznutra“, i u kolonijama, gde je kapitalizam „spolja nametnut“. Kasnije će neomarksistički teoretičari jasnije napraviti distinkciju između „centra“ i „periferije“ svetskog sistema (prema Brewer, 2001: 40).

Logika kapitalizma je takva da mogu opstati samo kapitalisti koji sve veći deo dobiti ulažu u proizvodnu tehnologiju, kako bi bili što konkurentniji na tržištu. Uspevaju oni koji su u stanju da troškove proizvodnje snize ispod *prosečnih* za određenu robu i privrednu granu, jer im tako ostaje veća dobit za ulaganje. Pretvaranje viška vrednosti u kapital vodi ka *akumulaciji kapitala*, a ona ka proširenoj reprodukciji. Povećanje apsolutne mase kapitala pojedinih kapitalista je proces poznat kao *koncentracija kapitala*. Uporedo sa akumulacijom i koncentracijom kapitala vrši se još jedan proces – propadanje sitnih kapitalista i prelivanje njihovih kapitala u ruke većih i uspešnijih kapitalista. Taj proces je poznat pod nazivom *centralizacija kapitala* (Marks i Engels, 1970: 553-554).

Na jednom mestu Marks kaže: „Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Relativna veličina industrijske rezervne armije rada raste, dakle, s potencijama bogatstva. Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidovanog suvišnog stanovništva, čija beda stoji u obrnutoj srazmeri prema mukama njegova rada. Naposletku, što je veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, to je veći zvanično priznati pauperizam. Ovo je apsolutni, *opšti zakon kapitalističke akumulacije*” (Marks i Engels, 1970: 570).

se ne meša u privredu nego samo reguliše opšte tokove i služi kao garant privatne svojine nad proizvodnim sredstvima.

Konkurencija na tržištu postaje sve oštrija, tehnološki napredak u proizvodnji sve prisutniji, a sirovine skuplje – usled čega se kapital seli iz onih privrednih grana gde je stopa profita niža tamo gde je viša. Međutim, seljenjem kapitala iz jedne grane proizvodnje u drugu problem se samo odlaže za neko vreme, jer postepeno dolazi do izjednačavanja profitnih stopa između privrednih grana i pojedinačnih preduzeća, a potom i do njihovog pada. Kako su kapitalisti ekonomski prinuđeni da sve više usavršavaju proizvodnu tehnologiju (podizaju organski sastav kapitala), potreba za kvalifikovanom radnom snagom biva sve manja jer radnik postaje lako zamenjivi dodatak mašini. Prema radnoj teoriji vrednosti samo rad stvara novu vrednost, a manje rada usled tehnološkog napretka znači manji višak vrednosti, a time i manje profita za kapitaliste⁸. Marks (Marx, 1978) je to zvao *zakonom tendencijskog pada profitne stope*. Opadajući trend profitne stope primorava kapitalistu da, u situaciji povećanja obima proizvodnje, snižava cene nadnica ili čak otpušta radnike, što je osnova za stvaranje *industrijske rezervne armije radnika*. Pauperizacija radničke klase dovodi do periodičnih kriza hiperprodukcije - robe ima sve više, ali nema ko da je kupi.

Krajem 19. veka kapitalizam se proširio po celom svetu i ušao u novu fazu, poznatu kao monopolski kapitalizam. U nameri da izbegnu negativne posledice slobodne konkurencije i obezbede veći profit, krupni proizvođači u okviru jedne industrijske grane su počeli međusobno sklapati sporazume kojima su regulisali proizvodnju tako što su se dogovarali o količini robe koju će proizvesti, o ceni, podeli tržišta, da ne budu jedan drugom konkurencija pri nabavci sirovina, itd. Na osnovu takvog dogovora nastaje monopol. Prvo je došlo do monopolskih sporazuma u teškoj industriji, a potom i u ostalim granama proizvodnje. Ipak, monopoli nisu mogli u potpunosti ukinuti slobodnu konkurenciju koja je izraz anarhičnosti kapitalističke privrede - proizvodi se za tržište, nepoznatog kupca, promenjivu cenu, itd. Sada se ona javlja između monopola i onih koji su izvan monopola, između monopolskih saveza iste proizvodne grane, itd.

Usled centralizacije kapitala banke dobijaju sve značajniju ulogu. One su počele ulagati u industriju, a industrijalci kupuju akcije banaka i tako nastaju prva akcionarska društva. Na taj način dolazi do spajanja bankarskog i industrijskog kapitala u finansijski. Razvoj monopola i finansijskog kapitala vodio je do toga da je nekolicina vlasnika banaka i krupnih industrijalaca dospela na

⁸ Prema toj teoriji, koju je Marks preuzeo od engleskih klasičnih ekonomista, samo rad stvara novu vrednost, a tehnologija prenosi sopstvenu vrednost na novi proizvod. Višak vrednosti je razlika između troška proste reprodukcije radne snage, koju plaća kapitalista, i tržišne vrednosti proizvoda koju proizvede radna snaga (Marks, 1971: 963-964).

glavne položaje u privredi razvijenih kapitalističkih država. Oni čine finansijsku oligarhiju.

Za razliku od liberalnog kapitalizma kad su visoko razvijene kapitalističke zemlje izvozile robu na svetsko tržište, u poznom kapitalizmu one izvoze kapital. To omogućuje finansijerima iz razvijenih zemalja da putem monopola utiču na spoljnu politiku nerazvijenih zemalja. Kraj 19. veka je obeležen imperijalnom politikom razvijenih kapitalističkih zemalja koje se žestoko bore za (pre)raspodelu kolonija i širenje uticaja u svetu (prema Goričar, 1974: 211-214)⁹. Premda je Marks bio savremenik tih procesa, oni za njegova života nisu dovršeni. Ipak, predvideo je (u koautorstvu sa Engelsom) da bi trka za profitom vodećih kapitalističkih zemalja mogla dovesti do međunarodnog sukoba širih razmera (Marx & Engels, 1979).

Širenje kapitalističkog oblika proizvodnje Marks nije dovodio u vezu sa imperijalizmom zapadnih zemalja. Smatrao je da su preduslovi za ekspanziju kapitalizma ispunjeni stvaranjem uslova za oplodnju kapitala i izvlačenjem viška vrednosti, što se ne mora postići imperijalnom politikom. Za njega imperijalizam nije nužnost kapitalističkog razvoja, nego politički projekat moćnih elita (Korolija, 2024: 108). Ideje o kojima smo govorili u ovom poglavlju su činile okosnicu na kojoj su teoretičari imperijalizma gradili svoje teorije.

2.3. Hobson: liberalno shvatanje imperijalizma

Za osnovne postavke liberalnog shvatanja imperijalizma zaslužan je socijal-liberal Hobson, koji je 1902. godine objavio studiju *Imperijalizam*. Premda nije bio pristalica Marksovih ideja, njegove ideje su dosta uticale na razvoj marksističkih teorija o imperijalizmu (Cohen, 1974: 40). Glavni deo njegove knjige se odnosi na kritiku imperijalne politike zapadnih zemalja koja se vodi u interesu ekonomske elite. Hobson (1902) ispravno uočava da zapad započinje imperijalnu politiku onog trenutka kada se pojavljuje kriza hiperprodukcije. Ona se pokušava razrešiti „prodorom kapitala“ na nova tržišta. „Ideja o civilizovanju drugih naroda“ je izgovor koji imperijalisti koriste da bi sprovodili svoju politiku. Ključnu ulogu u prodoru kapitala imaju bankari i krupni kapitalisti, što je suprotno interesu velikog dela stanovništva zemalja izvoznica kapitala (radnika, sitnih preduzetnika i poreskih obveznika), koji su i sami bili žrtve eksploatacije. Pored toga, kritikovao je imperijalizam i sa etičke strane jer dovodi do pljačke, eksploatacije i siromaštva kolonijalnog stanovništva (Hobson, 1902).

⁹ Odlučili smo ponuditi Goričarevu sažetu interpretaciju, jer se Marks ovim problemom bavi ekstenzivno i na više mesta. Noviju interpretaciju istorije kapitalizma videti u: Koka, 2016.

Hobsonovo stanovište se može sumirati u nekoliko ključnih teza. Prvo, imperijalizam je posledica monopolskog kapitalizma, što je argumentacija koju prihvataju radikalni marksisti. Drugo, imperijalizam nastaje kao posledica hiperprodukcije koju ne može pratiti potrošnja usled niskih nadnica. Kriza se pokušava razrešiti izvozom kapitala, a u tu svrhu se vodi imperijalna politika. Ovu argumentaciju takođe prihvataju marksisti. Treće, imperijalizam je simptom kapitalističke krize, što je takođe stav koji kasnije razrađuju marksisti. Četvrto, klasa rentijera iz razvijenih zemalja se pojavljuje kao parazitski sloj profitera tako što plasiraju kredite u nerazvijene zemlje i zemlje u razvoju. Oni većinom kreditiraju potrošnju u nerazvijenim zemljama, kako bi se podstakla tražnja za robom iz razvijenih zemalja. To im omogućuje sticanje ekstra dobiti, ali s druge strane može dovesti do dužničke krize zemalja koje se zadužuju (prema Milios & Sotiropoulos, 2009: 10-11). Ukoliko bismo saželi Hobsonovo stanovište mogli bismo zaključiti da je imperijalizam posledica finansijskih interesa kapitalističkih elita, a ne strukturna nužnost različitih procesa.

2.4. Hilferding, Lenjin, Buharin i Luksemburg: marksističko shvatanje imperijalizma

Hilferding korene imperijalne politike vidi u protekcionističkoj politici kapitalističkih zemalja i pokušaju da spreče pad profita investiranjem u prekomorska tržišta. Insistiranje na izvozu kapitala kao glavnoj odrednici imperijalizma je ključna odrednica Hilferdingovog, ali i glavnog toka marksističkih shvatanja. Mogu se identifikovati dve ključne teze koje povezuju klasične teorije imperijalizma sa teorijama zavisnosti, a koje su jasno prisutne i u Hilferdingovom analitičkom okviru. Prvo, kolonije i nerazvijene zemlje funkcionišu kao prostori niskih nadnica i visokih stopa profita, što ih čini strukturno privlačnim destinacijama za kapitalne investicije. Drugo, iako se višak vrednosti prisvaja u procesu proizvodnje, dugoročna koncentracija kapitala ne proizlazi samo iz eksploatacije rada, već i iz monopolizacije tržišta i kontrole ključnih ekonomskih tokova od strane visokorazvijenih kapitalističkih zemalja (up. Pešić, 2025: 78).

U monopolskom kapitalizmu krupni kapital teži da uspostavi kontrolu nad državom i ekonomskom politikom kako bi diktirao carinske stope i omogućio što lakši izvoz kapitala. Međutim, kao što je Marks tvrdio (videti prethodno poglavlje), monopoli ne mogu stati u kraj slobodnoj konkurenciji, niti je mogu u potpunosti ukinuti. Ona je izraz anarhičnosti kapitalističke proizvodnje. Konkurencija se sada premešta na drugi nivo – između monopola i onih koji su izvan njega, između monopolskih saveza u okviru jedne privredne grane,

itd. Ipak, finansijska oligarhija nastoji steći kontrolu nad državnim aparatom i usmeravati ekonomske procese u sopstvenom interesu. Hilferding to opisuje na sledeći način: „Finansijski kapital ne želi slobodu, već dominaciju; ne vodi računa o nezavisnosti pojedinačnog kapitaliste, već zahteva njegovu lojalnost. Prezire anarhiju konkurencije i teži organizaciji, mada naravno, samo da bi nastavio konkurenciju na još višem nivou (...) Potrebna mu je politički moćna država koja ne mora da vodi računa o sukobljenim interesima drugih država u svojoj trgovinskoj politici (...) Država koja može da interveniše u svakom kutku sveta i transformiše ceo svet u sferu ulaganja za svoj finansijski kapital (...) Država dovoljno snažna da vodi ekspanzionističku politiku i aneksiju novih kolonija“ (Hilferding, 1981: 334; prema Pešić, 2025: 80).

Klasični model izvoza kapitala je investiranje u infrastrukturne projekte u nerazvijenim područjima: izgradnja železnica, puteva i druge saobraćajne infrastrukture koja ima bitnu ulogu u procesu akumulacije. „Otvaranje novih tržišta je važan momenat da se okonča industrijska depresija, da se produži trajanje prosperiteta i da se oslabi dejstvo krize“ (Hilferding, 1958: 382). Drugim rečima, plasiranje bankarskog kapitala u vidu kredita omogućuje kontrolu proizvodnje u kolonijama fuzijom banaka, trustova i kartela. To nije garancija da će se nerazvijene zemlje usled dolaska kapitala početi razvijati, što je teza koju će kasnije razvijati teoretičari zavisnosti.

Iz navedenog se može zaključiti da Hilferding korene imperijalizma vidi, pre svega, u ekonomskim motivima. Međutim, kao i Hobson, ne izbegava da istakne rasne korene imperijalizma¹⁰. Koncentraciju i centralizaciju kapitala u rukama finansijske oligarhije vidi kao poslednji stadijum kapitalizma u kojem se stvaraju uslovi za prelazak u socijalizam (Hilferding, 1958: 423-424). Drugim rečima, verovao je da će se kapitalizam urušiti usled sopstvenih protivrečnosti.

Lenjin je u svom delu *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*, tvrdio „da je imperijalizam po svojoj ekonomskoj suštini monopolski kapitalizam“ (Lenjin, 1947: 84, 117). Imajući u vidu da je njegovo delo nastalo u toku Prvog svetskog rata, stiče se utisak da je imao potrebu da objasni kako je kapitalizam doveo do izbijanja rata. Kapitalizam je u to vreme ušao u svoju završnu fazu razvoja koju naziva „predvečerje socijalističke revolucije“ (Lenjin, 1947: 7). Ipak, time nije želio nagovestiti skori kolaps kapitalizma već istorijsku zrelost za

¹⁰ „Ekonomska povlašćivanje monopola odražava se u povlašćenom položaju koji mora pripasti sopstvenoj naciji. Ova se pojavljuje kao izabrana nad svima ostalima. Pošto se potčinjavanje tuđih nacija vrši silom, dakle veoma prirodnim putem, izgleda da vladajuća nacija to gospodstvo ima da zahvali svojim naročitim prirodnim svojstvima, dakle svojim rasnim svojstvima. Tako se u rasnoj ideologiji pojavljuje, preruseno u prirodnu nauku, obrazloženje težnje za vlašću finansijskog kapitala, koji na taj način dokazuje prirodno-naučnu uslovljenost i nužnost svojih postupaka. Namesto demokratskog ideala jednakosti stupio je oligarhijski ideal gospodstva“ (Hilferding, 1958: 387-388).

socijalističku revoluciju. Ne razlikujući se mnogo od potonjih teoretičara Lenjin je tvrdio da je „kapitalizam prerastao u svetski sistem kolonijalnog ugnjetavanja i finansijskog gušenja ogromne većine stanovništva zemljine kugle, od strane šačice ‘naprednih’ zemalja”, čime ih optužuje za zelenaški kapitalizam (Lenjin, 1947: 11). Izdvaja nekoliko ključnih karakteristika imperijalizma: Prvo, koncentracija proizvodnje i kapitala je dostigla tako visok stepen razvitka da je stvorila monopole, koji igraju ključnu ulogu u privrednom životu (stanovište slično Hobsonovom). Karteli ugovaraju uslove prodaje, rokove plaćanja, dele međusobno tržišta, određuju količinu proizvoda koji će se proizvesti, njihove cene i sl.¹¹ Vlasnici najvećih preduzeća dobijaju moć da unutar države diktiraju razvoj tržišta i stvaraju okolnosti prema sopstvenom nađenju; Drugo, stapanje bankovnog i industrijskog kapitala u finansijski kapital i nastanak finansijske oligarhije (ovde se poklapa sa Hilferdingom). S razvojem bankarstva i njegovom koncentracijom u malo ustanova banke prerastaju iz uloge posrednika u moćne monopoliste koji raspolazu gotovo čitavim novčanim kapitalom. To bankama omogućuje da imaju uvid u finansijsko stanje svakog kapitaliste i da na taj način mogu da ga uslovljavaju. Banke stiču mogućnost da postavljaju svoje ljude u nadzorne odbore najkrupnijih preduzeća. Dešava se i obrnut proces, ulazak industrijalaca u svet bankara, te njihova zajednička simbioza sa državnim aparatom; Treće, izvoz kapitala umesto robe postaje preduslov za dalju akumulaciju. Time tehnološki napredak u proizvodnji, izvorni pokretač kapitalističke proizvodnje, postaje manje važan. S druge strane, kreditna zaduženja nerazvijenih zemalja postaju osnovni način za pokretanje privrednog razvoja; Četvrto, stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista koji dele svet. Logika dominacije unutar nacionalne ekonomije se proširuje na globalni nivo, gde trustovi dele tržište u skladu sa svojim interesima, sklapaju saveze i međusobno se pomažu; Peto, završna faza je teritorijalna podela sveta između velikih kapitalističkih zemalja, čime se nagoveštava sukob imperijalnih sila (Lenjin, 1947: 16-85). Za Lenjina sukob je izvestan i nije proizvod politike već inherentnih sila kapitalizma koje dovode do neravnomernog razvoja kapitalističkih zemalja usled razlika u visinama nadnica i profitnim stopama. Ne može se očekivati savez finansijskih elita i njihovih država u zajedničkoj eksploataciji kolonija, već sukob oko preraspodele kolonija (prema Pešić, 2025: 81-82).

Glavna struja unutar marksističke teorije, koju sledi Buharin, polazi od teze da je imperijalizam strukturalna nužnost monopolskog kapitalizma, a dalje objašnjava kako je to ujedno i politički izbor finansijske oligarhije. Imperijalizam se u tom okviru može razumeti kao politika i ideologija finansijskog

¹¹ Broj kartela u Nemačkoj se popeo 1905. godine na 385 i u njima je sudelovalo 12 hiljada preduzeća (Lenjin, 1947: 22).

kapitala, kojom se legitimišu ekspanzija, dominacija i upotreba nasilja. Takva politika ne proizilazi iz kontingentnih političkih izbora, već iz unutrašnjih nužnosti kapitalističkog sistema u monopolskoj fazi, uslovljenih potrebom za reprodukcijom i očuvanjem globalne dominacije (Bukharin, 1973: 113–115).

Buharin u tom kontekstu razvija shvatanje globalne ekonomije kao jedinstvene, međuzavisne celine, u kojoj su visokorazvijene industrijske i nerazvijene agrarne zemlje strukturno povezane unutar istog sistema akumulacije kapitala (Bukharin, 1973: 17–27). Drugim rečima, anticipira ideju hijerarhijski strukturisane svetske ekonomije, mada se ne može poistovetiti sa teoretičarima svetskog sistema.

U potpunosti sledi Marksovu interpretaciju procesa koncentracije, centralizacije i akumulacije kapitala u rukama monopola, trustova i kartela, kao i spajanje bankarskog i industrijskog kapitala u finansijski kapital. Monopoli, prema njegovom shvatanju, potiskuju slobodnu konkurenciju i preduzetničku inicijativu, pri čemu se proizvodnja sve više organizuje na nivou nacionalne države kao zatvorenog ekonomskog sistema (Bukharin, 1973: 118). Najrazvijeniji monopolski oblici pojavljuju se upravo u onim državama u kojima su proizvodne snage dostigle najviši stepen razvoja (Buharin, 1982: 63).

Poput Lenjina, Buharin smatra da će konkurencija između nacionalno organizovanih monopolskih blokova neminovno dovesti do međudržavnih sukoba. Dok se proces akumulacije kapitala odvija na svetskom nivou i teži prevazilaženju nacionalnih granica, proizvodnja ostaje institucionalno organizovana unutar nacionalnih država, što generiše duboke protivrečnosti između interesa nacionalnih buržoazija. Krajnji ishod takvog procesa, prema Buharinu, jeste neizbežan sukob imperijalnih sila i istorijsko propadanje imperijalnog poretka (Bukharin, 1973: 106).

Teorijski doprinos Buharina može se razumeti kao sinteza Marksove ideje internacionalizacije kapitalističkog načina proizvodnje i Hilferdingove analize finansijskog kapitala organizovanog u okviru nacionalnih država. Iako se njegovo shvatanje imperijalizma u velikoj meri poklapa sa Lenjinovim, Buharinoва analiza poseduje specifičnu vrednost u sistematskom naglašavanju strukturne napetosti između globalne akumulacije i nacionalno-državne organizacije kapitala, što ga čini uticajnim, premda nedovoljno autentičnim teoretičarem imperijalizma (up. Pešić, 2025: 88).

Roza Luksemburg (Luxemburg, 1955) prihvata Marksovu tezu da kapitalizam koegzistira sa drugim oblicima nekapitalističke tradicionalne proizvodnje u okviru istih nacionalnih ekonomija, koje kapitalistički način proizvodnje postepeno istiskuje i zamenjuje. Proširena reprodukcija na kojoj počiva kapitalistička proizvodnja, težnja za većim viškom vrednosti i veća produktivnost

su glavni činioci superiornosti kapitalističkog oblika proizvodnje u odnosu na pretkapitalističke oblike. Da bi opstao, kapitalizmu je potrebna ekspanzija unutar pretkapitalističkih oblika u okviru nacionalne ekonomije, a kada ih u potpunosti istisne, reprodukcija kapitalizma je moguća samo širenjem kapitala u nekapitalistička područja. Opadajuća profitna stopa povlači pad nadnica, nakon čega sledi pad potrošnje u zemljama centra. Nemogućnost apsorpcije robe u kapitalističkim državama primorava kapital da traga za novim tržištima koja ih mogu apsorbovati. Teritorije koje još nisu zahvaćene kapitalističkim oblikom proizvodnje su plen za koji se bore kapitalističke zemlje. To je uslov njihovog opstanka. Stoga vode agresivnu, imperijalnu politiku, koja vodeće kapitalističke zemlje vodi u sukob oko preraspodele kolonija. To je osnovna logika kapitalizma bez koje ne bi mogao opstati. Tokom faze imperijalizma, reprodukcija kapitalističkog načina proizvodnje probija nacionalne okvire i odvija se na globalnom nivou (Milios & Sotiropoulos, 2009: 13).

2.5. Kritike klasičnih teorija imperijalizma

Kritičari teorije imperijalizma upućuju zamerke zasnovane na empirijskim dokazima, koji se baziraju na dosledno izvedenim implikacijama iz teorije zavisnosti. Prvo, u velikim imperijalističkim konfliktima su učestvovali i one zemlje koje nisu bile vodeće kapitalističke sile tog doba: Rusija, Amerika, Japan, Italija, Nemačka. Njihov izvoz kapitala u zemlje Trećeg sveta je bio neznatan. Drugo, najveća imperijalistička sila tog doba, Velika Britanija, je najviše kapitala izvozila u zemlje Novog sveta, a samo neznatan deo u kolonije. Treće, prema teoriji imperijalizma, izvoz kapitala u kolonijalne zemlje vodio bi na duže vreme njihovom ekonomskom razvoju i uspostavljanju društvenih odnosa poput onih u kapitalističkim zemljama. Do toga nije došlo. Naprotiv, povećao se jaz između zemalja Prvog i Trećeg sveta. Treći argument je, čini se, najznačajniji u smislu da predstavlja najjači logičan protivargument teoriji imperijalizma (više o tome videti Vuletić, 2003: 24-25), usled čega je pretrpila bitne modifikacije, o čemu će biti više rečeno u narednim poglavljima.

3. Teorije o imperijalizmu: savremene interpretacije

3.1. Hart i Negri: desuverenizacija država i novi imperijalizam

POSLE DRUGOG SVETSKOG RATA DOŠLO JE DO NIZA OKOLNOSTI na globalnom planu: proces dekolonizacije, decentralizacija proizvodnje i izgradnja novog okvira međunarodnih odnosa, koji su uticali da glavni argumenti teorije o imperijalizmu izgube na značaju (Hardt & Negri, 2003).

Jačanje globalizacijskih procesa u ekonomiji i politici krajem 20. veka dovelo je do promjenjenih okolnosti u svetu, usled čega dolazi i do delimičnog ili potpunog odbacivanja klasičnih teorija s početka 20. veka i njihovog revidiranja. Jedno od najuticajnih novijih shvatanja je izloženo u knjizi *Imperija* svetski poznatih levičara Harta i Negrija (Hardt & Negri, 2003) koji u analizi objašnjavaju promene u svetu u nekoliko poslednjih decenija.

Osnovna teza Harta i Negrija jeste da se pojam nacionalne suverenosti promenio u odnosu na period modernizma i da podrazumeva interakciju nacionalnih država i nadnacionalnih organizacija, ujedinjenih jedinstvenim modelom vladavine koji nazivaju *Imperijom* (Hardt & Negri, 2003: 8). Ipak, ova argumentacija nije nova i može se naći kod teoretičara globalizacije (up. Vuletić, 2003a). Kolonijalni poredak je podrazumevao ekonomski podređen položaj kolonija u odnosu na zemlje centra i proširenje suverenosti evropskih imperija izvan njihovih nacionalnih granica (Hardt & Negri, 2003: 8). Najuočljiviji pokazatelj uspona novog imperijalizma (*Imperije*) je sužena suverenost nacionalnih država i sve manja sposobnost da uređuju ekonomske procese - kretanje ljudi, roba i kapitala. Promene u načinu kapitalističke regulacije (pojava novih oblika organizacija i novih načina upravljanja), multikulturalizam,

sve izraženija zamena industrijskog sa postindustrijskim (komunikativnim, saradničkim i afektivnim) radom - pokazatelji su izmenjenih okolnosti u svetu pod uticajem globalizacije. Rad usled uvođenja informacione tehnologije postaje sve više homogen, u prostornom smislu pokretljiviji (deteritorijalizacija proizvodnje), ali su materijalne nejednakosti u svetu sve veće, radni dan sve duži, cena rada sve niža (sa tendencijom da se globalno ujednači na niskom nivou), a žene, invalidi i starije osobe sve su više radno angažovani (Hardt & Negri, 2003: 282). Nematerijalni proizvodi rada se mogu prenositi širom sveta gotovo trenutno i uz minimalne troškove (Hardt & Negri, 2003: 135). *Imperija* je decentralizovani i deteritorijalizovani aparat moći koji se stalno širi i uvlači sve više zemalja unutar svojih granica. Iako su mnogi teoretičari tokom devedesetih godina 20. veka videli SAD kao vodeću imperijalnu silu, Hart i Negri tvrde da nijedna nacionalna država, bez obzira koliko moćna, ne može biti središte imperijalnog projekta (Hardt, Negri, 2003: 9). Na vrhu piramide moći nalaze se SAD, ali ne kao klasični imperijalni centar, već kao privilegovani akter unutar šire mreže *Imperije*. Ispod SAD se nalaze ostale nacionalne države, koje manje ili više uspešno pokušavaju održati suverenost (preko monetarne politike, kontrole međunarodne razmene i sl). Na drugom mestu se nalazi mreža različitih korporacija i multinacionalnih organizacija, koje grade globalnu mrežu unutar koje cirkulišu kapital, tehnološki izumi, radna snaga i tsl. Treći, najširi nivo piramide, čine grupe i organizacije koje predstavljaju interese stanovništva u globalnoj raspodeli moći. One su suštinski nezavisne od globalnih struktura moći (npr. Ujedinjene nacije), ali u praksi im mogu biti podređene (Hardt & Negri, 2003: 260-262).

Šta su glavne odlike novog imperijalizma po kojima se razlikuje od kolonijalnog imperijalizma 19. i prve polovine 20. veka? Hart i Negri smatraju da novi imperijalizam, iako podstaknut globalizacijskim procesima, počiva na staroj ideji tvorca američkog ustava, a to je *demokratski republikanizam* - poredak u okviru kojeg se vlast nalazi u rukama mnoštva i koji na osnovu dobrovoljne saglasnosti i konsenzusa upravlja društvom (Hardt & Negri, 2003: 141-142). Autori na jednom mestu objašnjavaju: „Imperij se jedino može zamisliti kao univerzalnu republiku, mrežu moći i protumoći strukturiranih u bezgraničnoj i inkluzivnoj arhitekturi. Ta imperijalna ekspanzija nema nikakve veze sa imperijalizmom, niti s onim državnim organizmima planiranim za osvajanje, pljačku, genocid, kolonizaciju i porobljavanje. Imperij proširuje i učvršćuje model umrežene moći protiv takvih imperijalizama, (...) Možda je temeljno obilježje imperijalne suverenosti da je njezin prostor uvijek otvoren, (...) Otvoreni i ekspanzivni prostor Imperija, zajedno sa njegovom stalnom reteritorijalizacijom i tako dalje“ (...) „Naposljetku, trebamo imati na umu da

je *zamisao o miru* u osnovi razvoja i ekspanzije Imperija. To je imanentna zamisao o miru koja se drastično suprotstavlja transcendentnoj zamisli o miru, to jest, miru koji može nametnuti jedino transcendentan suveren“ (Hardt & Negri, 2003: 146).

Istoriju Ustava SAD dele na četiri različita perioda puna iskušenja i borbe za suverenost (Hardt & Negri, 2003: 147-158)¹². Završetkom hladnog rata bio je otvoren put da SAD javno demonstriraju svoju vojnu, ekonomsku i političku moć. Prva prilika za to bila je Zalivski rat početkom 1990-ih kada su SAD kao globalna supersila nastupile u funkciji zaštite međunarodnog prava. Autori kažu da se može diskutovati da li je s etičke strane opravdanje „pravednog rata“ prihvatljivo, ali primećuju da su to nova pravila u međunarodnim odnosima (Hardt & Negri, 2003: 24, 156-157). Korak dalje je napravljen bombardovanjem Jugoslavije radi zaštite albanskog stanovništva na Kosovu (sprečavanja „humanitarne katastrofe“), bez odobrenja Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija, što je presedan u međunarodnim odnosima¹³. Hart i Negri smatraju da legitimnost novog imperijalnog poretka suštinski počiva na kontroli „komunikacijskih industrija“ i na transformaciji načina proizvodnje koji u periodu postmodernizacije i informatizacije sve više zasniva na intelektualnom, komunikacionom i afektivnom radu (Hardt & Negri, 2003: 40, 135, 248-251). Stvaranje globalne nadnacionalne *Imperije* ide u pravcu centralizacije i jedinstvene regulacije svet-skog tržišta i odnosa globalne moći. *Imperija* je u stanju da deluje kada smatra da je potrebno i da mobiliše sredstva koja su potrebna u ostvarivanju ciljeva, a to se legitimizuje pozivanjem na „univerzalne vrednosti“ (Hardt & Negri, 2003: 22, 27-28, 43, 158).

Nove tehnologije omogućuju nove oblike moći, a jedan od glavnih smerova transformacije je od disciplinarnog društva ka društvu nadzora (Hardt

¹² Prva faza se proteže od Deklaracije o nezavisnosti do građanskog rata. U toj fazi je uspostavljeno novo načelo suverenosti drugačije od evropskog. Džeferson i Džekson su suverenost shvatali kao slobodu koja podupire širenje demokratije. Svako ograničenje demokratije je prepreka koju treba preći, iako na žalost, to nije važno univerzalno (za domorodačke Amerikance i crnačke robove iz Afrike). Druga faza se proteže od Teodora Ruzvelta do Vudroa Vilsona. Ruzvelt se zalagao za imperijalizam evropskog stila, a Vilson za internacionalnu ideologiju mira kao ekspanziju ustavnog koncepta „umrežene moći“. Treća faza započinje usvajanjem New Deal-a što je bio pokušaj ublažavanja klasnih napetosti i prodora komunističkih ideja u SAD. Postalo je jasno da su SAD daleko od toga da postanu jedinstvena demokratska nacija, kako su je zamišljali njeni osnivači. Umesto toga kroz celi 20. vek SAD preuzimaju ulogu „svetskog policajca“ u borbi protiv komunističkog virusa, naročito u vreme Vijetnamskog rata. Primer Monroeove doktrine iz 1823. i pokušaj kontrole Latinske Amerike je još jedan neslavan primer imperijalne prošlosti SAD. Četvrta faza započinje završetkom hladnog rata i uspostavom unipolarne moći SAD (Hardt & Negri, 2003: 147-156).

¹³ Nije poznato da li su autori namerno izbegli da pomenu tu činjenicu ili se taj događaj desio nakon pisanja knjige. Mnogi autori su kasnije pisali o ovom presedanu u međunarodnim odnosima kad je u pitanju upotreba vojne moći (npr. Čomski, 1999).

& Negri, 2003: 33)¹⁴. Imperijalni nadzor deluje putem tri mehanizma: oružje, kapital i komunikacije. Pretnja vojne moći *Imperije* je svela svaki rat na lokalni sukob koji može da se kontroliše. Kapital je drugo sredstvo nadzora. Došlo je do stvaranja svetskog tržišta kapitala, kome je prethodila dekonstrukcija nacionalnih i regionalnih tržišta i njihovo potčinjavanje potrebama krupnog kapitala. Globalne komunikacije su najvažniji medijum imperijalnog nadzora. Kontrola nad informacijama koje dopiru do ljudi putem obrazovnih programa i medija veoma je važan činilac imperijalne moći (Hardt & Negri, 2003: 287-289).

Prema Hartu i Negriju, nastanak *Imperije* je direktna posledica klasne borbe proletarijata tokom 19. i 20. veka i njegove težnje za oslobođenjem od eksploatacije, kolonijalizma i imperijalizma. Proleterski internacionalizam je pokrenuo procese globalizacije kapitala i stvaranja *Imperije*. Ipak, Hart i Negri nisu protivnici globalizacije i izgradnje *Imperije*, niti su zagovornici povratka na poredak jakih nacionalnih država koje bi bile barijera prodoru globalnog kapitala. Kao što je Marks smatrao kapitalizam savršenijim društvenim sistemom od feudalizma, tako i njih dvojica smatraju *Imperiju* pogodnijim sistemom za oslobođenje masa. Globalizaciji ne treba suprotstaviti nacionalni izolacionizam već alter-globalizaciju. *Imperija* u sebi nosi ogroman potencijal za revolucionarno delovanje eksploatisanih masa. Pri tome ne misle samo na tradicionalne industrijske radnike, već i na značajan deo nemanuelnih radnika i srednjih slojeva (Hardt & Negri, 2003: 178, 205, 222-236, 240, 280, 325-339).

3.2. Harvi: neoliberalni kapitalizam i imperijalizam

Savremeni marksista Dejvid Harvi (David Harvey) prihvata argumente koje su iznosili klasični teoretičari imperijalizma o povezanosti kapitalizma i imperijalizma, ali naglašava da su promenjene okolnosti (globalno širenje kapitalizma) dovele do novih oblika imperijalne nadmoći i podčinjenosti. „Kapitalističkim imperijalizmom“ on naziva „kontradiktorni spoj dva elementa: prvo, državnih i imperijalnih politika“ (imperijalizam kao osobeno politički projekat aktera čija moć počiva na kontroli određene teritorije i sposobnosti da se njeni ljudski i prirodni resursi mobilisu za ostvarivanje političkih, ekonomskih i vojnih ciljeva); drugo, „molekularnih procesa akumulacije kapitala u prostoru i vremenu“ (imperijalizam kao difuzni političko-ekonomski proces u vremenu i prostoru, gde primat imaju kontrola nad kapitalom i njegovo korišćenje) (Harvey, 2003: 26). Harvi istražuje kako se priroda imperijalizma

¹⁴ Hart i Negri preuzimaju Fukoove pojmove poput društva discipline, društva nadzora, biopolitike, biomoći, ali ih primenjuju na drugom području analize, redefinišući njihovo značenje.

promenila usled krize kapitalističke akumulacije sredinom šezdesetih godina prošlog veka u SAD i Evropi (inflacija i rast nezaposlenosti), usled čega dolazi do prelaska na novi oblik (neoliberalnog) kapitalizma u periodu od 1970. do 2000. godine. Nova ekonomska doktrina počivala je na idejama neoliberalnih teoretičara (pre svega, Fridriha Hajeka i Milтона Fridmana), koji su smatrali da je ekonomski rast moguće podstaknuti deregulacijom, smanjenjem uloge države u ekonomskim procesima i promovisanjem slobodnog tržišta. Upravo takvu ekonomsku politiku pokrenuli su Ronald Regan u SAD i Margaret Tačer u Velikoj Britaniji krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih godina. Nakon njih, nekad dobrovoljno a nekad usled političkog pritiska, mnoge zemlje su prihvatile neoliberalnu ekonomsku politiku - zemlje nastale raspadom Sovjetskog Saveza, bivše socijalističke zemlje u Istočnoj i Centralnoj Evropi, države blagostanja - poput Švedske ili Novog Zelanda, neke države iz Afrike (npr. Južnoafrička Republika), Azije (npr. Kina, Indija, Indonezija) i Južne Amerike (Meksiko¹⁵, Brazil, Čile, Argentina, itd.). Harvi zaključuje da u većini zemalja u razvoju, neoliberalna doktrina nije dovela do društveno-ekonomskog razvoja. Najbolji rezultati u pogledu društveno-ekonomskog razvoja postignuti su u zemljama koje su postepeno uvodile neoliberalne mere, ne odstupajući od politike državnog planiranja u kreiranju povoljne poslovne klime, što je doprinelo njihovom povoljnijem pozicioniranju u globalnoj ekonomiji¹⁶ (Harvey, 2005: 9-15, 72).

Harvi vidi neoliberalizam kao „utopijski projekat“ za revitalizaciju posrnulog kapitalizma, kroz stvaranje uslova za ponovnu akumulaciju kapitala i obnovu moći ekonomskih elita (Harvey, 2005: 19). U SAD je Regan izvršio deregulaciju velikih privrednih grana (avio saobraćaja, telekomunikacija, finansijskog sektora), što je otvorilo prostor za upliv privatnih kompanija¹⁷. Jeftiniji troškovi proizvodnje izvan SAD su doveli do deindustrijalizacije, a finansijski kapital se okretao ka drugim zemljama u potrazi za višim kamatnim stopama i višim investicionim prinosima. Tako je ideologija slobodnog tržišta dovela do postepene konsolidacije ekonomske moći privatnog kapitala, ali i povećanja ekonomskih nejednakosti u društvu (Harvey, 2005: 26, 31). Gomilanje bogat-

¹⁵ Meksiko je bio jedna od prvih država u razvoju koja su trebalo da primeni neoliberalni koncept (Stiglitz, 2002).

¹⁶ Poučan je primer Južne Koreje, Tajvana, Singapura, Kine.

¹⁷ Slično se dešavalo u Velikoj Britaniji sa železnicama, automobilskom industrijom, čeličanim i brojnim javnim preduzećima od društvenog značaja. Javna dobra su prodavana privatnim vlasnicima. Mnogi građani su ostali bez „krova nad glavom“ usled prodaje javnih zgrada. Ipak, obrazovne institucije, zdravstvo, socijalne službe i sudstvo su pokazali žilaviji otpor privatizaciji što se pripisuje većoj koncentraciji srednje klase u ovim granama. Oni su činili većinu glasača Tačerove, protiv kojih se nije smela povesti odlučnija akcija.

stva u rukama kapitalističke klase neretko je bio rezultat koruptivnih radnji (a ne preduzetničkog umeća), unutar klijentističke mreže krupnog kapitala i nosilaca visokih državnih funkcija (Harvey, 2005: 33-34, 146-148). Radnička klasa je postajala sve više marginalizovana, lišena sindikalne zaštite¹⁸, dezorganizovana, prepuštena korporativnoj moći da odlučuje o njenoj sudbini (Harvey, 2005: 52-53). Harvi primećuje da „neoliberalizam nije bio uspešan u revitalizaciji globalne kapitalističke akumulacije, ali je uspeo da obnovi, ili u nekim slučajevima (npr. u Rusiji i Kini), uspostavi moć ekonomske elite“ (Harvey, 2005: 19).

Sada ćemo se fokusirati na objašnjenje kako neoliberalna ekonomska doktrina, tj. šire posmatrano neoliberalna ideologija, podstiče nove oblike imperijalizma, što je osnovna teza Harvija. Za razliku od Harta i Negrija, on u središte novog imperijalnog sistema postavlja SAD i analizira ekonomske, političke i vojne strategije koje ta država koristi da bi održala poziciju globalnog hegemonu (Harvey, 2003).

Za razliku od prvobitne akumulacije, koja je podrazumevala nasilno razvlašćivanje neposrednih proizvođača¹⁹, neoliberalizam podrazumeva i druge mehanizme akumulacije. Ključan koncept u Harvijevoj analizi je „akumulacija pomoću razvlašćivanja“ (*accumulation by dispossession*) (Harvey, 2005: 160-165). Ona se dešava u brojnim zemljama koje ekonomski razvoj baziraju na primeni neoliberalnog koncepta. Njena glavna obeležja su:

- *Privatizacija i komodifikacija.* Ekonomsko bogatstvo i resursi se prelivaju konverzijom svojinskih prava (javna, kolektivna, državna svojina) u privatnu svojinu. Taj proces obuhvata najrazličitije sektore, kao što su: komunalne usluge, snabdevanje stanovništva pitkom vodom²⁰, javni prevoz, telekomunikacione usluge i sl. Pored toga, dolazi do gušenja sitne poljoprivredne proizvodnje u korist kapitalno intenzivne prehrambene industrije, što prati razvlašćivanje sitnih poseda²¹, prekomerno eksploatisanje i zagađivanje prirodnih resursa

¹⁸ Strana konkurencija je za nekoliko godina tokom vladavine M. Tačer gotovo u potpunosti uništila tradicionalne britanske industrije - brodogradnju, industriju čelika, a potom i automobilsku industriju.

¹⁹ Harvi ovaj proces objašnjava pozivajući se na Marksa (Marx, 1978).

²⁰ Harvi navodi slučaj Južno Afričke Republike gde je posle ukidanja aparthejda snabdevanje vodom privatizovano. Usled nemogućnosti plaćanja računa, moga domaćinstva su bila isključena, što je dovelo do katastrofalnog pogoršanja higijenskih uslova i, na kraju, izbijanja epidemije kolere (Harvey, 2003: 159).

²¹ Poznat je slučaj Meksika gde je ustav iz 1917. godine štitio prava kolektivnog vlasništva i obrađivanja zemlje (tzv. Ejido sistem), što je Salinasova vlada suspendovala 1991. godine i donela zakon o privatizaciji zemljišta. Slični procesi „potiskivanja seljaka“ u gradove su se desili u Indiji, Kini i drugim zemljama (Harvey, 2003: 160-161). Širom SAD se vrši prinudno iseljavanje stanovništva sa niskim prihodima, a koji žive na atraktivnim lokacijama, kako bi obezbedili stanovanje za bogate Amerikance i druge komercijalne svrhe i na taj način uvećali poreske prihode (Harvey, 2005: 164).

poput vode, zemljišta i vazduha. Harvi primećuje da su različiti vidovi socijalne zaštite i socijalnih prava redukovani ili su postali nedostupni značajnom delu stanovništva. Tu navodi primere socijalnih stanova²², obrazovanja, zdravstvene zaštite i penzija²³. Čak je i značajan deo vojne industrije, ne samo u SAD nego u čitavom kapitalističkom svetu, privatizovan²⁴. Negativne posledice nastaju razvojem turizma usled čega dolazi do eksproprijacije luksuznog zemljišta, zatim komodifikacije kulturno-istorijskog nasleđa i intelektualnog stvaralaštva (Harvey, 2002: 93-110). Uprkos otporu većine stanovništva, moć države se koristi da bi se navedeni procesi nametnuli, čime se urušavaju civilizacijska dostignuća klasne borbe proletarijata za bolje uslove rada (Harvey, 2003: 167).

- *Finansijalizacija*. Neoliberalni kredo o slobodnom kretanju kapitala često dovodi do neobuzdanog rasta investicija u državama i regijama gde ne postoje adekvatne zakonske procedure i efikasno sudstvo kako bi obezbedili zaštitu od korupcije i prodora špekulantskog kapitala. Zbog toga javna dobra često bivaju izložena raznim vrstama obezvređivanja kroz sumnjive investicione projekte (akvizicije, merdžeri i sl), kreditnim zaduženjima pod nepovoljnim uslovima, berzanskim spekulacijama, hedž fondovima i sl. Na ovaj način se obezbeđuje *akumulacija razvlašćivanjem* pri čemu glavni centri akumulacije kapitala ostaju zaštićeni od gubitaka (Harvey, 2003: 185).
- *Upravljanje i manipulacija krizama*. Harvi, pre svega, ukazuje na pojavu globalnih finansijskih institucija (IMF, WB) i njihovu ulogu u stvaranju „dužničkih kriza“. Najviše primera upadanja u dužničko ropstvo je bilo u zemljama u razvoju, kroz različite „programe razvoja“ (Meksiko 1982, Indonezija 1997-1998, Argentina 2001), mada ni zemlje EU nisu bile imune (primer Grčke iz 2008. godine). Rešenje

²² Harvi objašnjava proces privatizacije državnih stanova u Velikoj Britaniji za vreme Margaret Tačer, koji je u početku doveo do sticanja prava svojine značajnog dela stanovništva, ali je kasnije došlo do „istiskivanja“ (džentrifikacije) radničke klase sa atraktivnih lokacija radi izgradnje luksuznih stambenih objekata (Harvey, 2003: 158-159).

²³ Harvi navodi da su posle propadanja kompanije Enron otpušteni radnici ostali i bez prava na penziju (Harvey, 2003: 147). Primere neoliberalizacije visokog obrazovanja možemo naći i u našem neposrednom okruženju. Iako o tome nema naučnih radova, svedoci smo da je zdravstveni sistem u sve većem obimu i sistematski izložen uplivu privatnog kapitala (kroz programe javno-privatnog partnerstva). Drugi primer je da su penzije u Srbiji pre par godina smanjene, što je suprotno ustavu, čime se pokazuje moć vladajuće elite da, uz podršku međunarodnih finansijskih institucija, mogu sprovesti takvu politiku bez većih prepreka i otpora stanovništva.

²⁴ Ilustrativan je primer SAD tokom rata u Iraku gde je ogroman broj privatnih podugovarača učestvovao u proizvodnji oružja i vojnim operacijama.

za izlaz iz krize se obično nameće od strane kreditora (globalnih finansijera), a glavne mere su: štednja, smanjenje javne potrošnje, deregulacija, tržišna reforma, što vodi rastu siromaštva nižih slojeva.

- *Državna preraspodela.* Harvi tvrdi da neoliberalna država kontroliše tokove kapitala i vrši preraspodelu ekonomskog bogatstva ka višim slojevima na štetu siromašnijih. Mehanizmi koji se koriste su privatizacija, smanjenje socijalnih izdataka, poreski sistem koji stimuliše investicije umesto da bude u funkciji podizanja životnog standarda građana, subvencioniranje i poreske olakšice krupnim kompanijama i sl.

Borba protiv akumulacije razvlašćivanjem je sve masovnija širom sveta unutar društvenih pokreta koji se prepoznaju kao antiglobalizacijski pokreti (Harvey, 2003: 175). Oni jačaju čak i u razvijenim delovima sveta, pre svega unutar radničke i srednje klase, koji sve više trpe pritisak globalnog kapitalizma. Globalna korporativna i finansijska globalna elita to je davno shvatila²⁵, ali nije pronašla konkretna rešenja koja bi sprečila globalni rast nejednakosti. Na kraju, treba reći da Harvi nije optimističan da će kapitalizam uspeti da prevaziđe strukturnu krizu preterane akumulacije i rasta nejednakosti ekspanzijom na nove teritorije ili restrukturisanjem prostora. To nisu dugoročna rešenja. Istovremeno, društvene, ekološke i političke posledice takvih pretenzija svakim danom sve su veće (up. Harvey, 2005: 181-189).

3.3. Kritike savremenih teorija imperijalizma

Imajući u vidu klasične i novije interpretacije teorija o imperijalizmu, možemo ih sagledati iz dublje perspektive i uočiti njihove nedoslednosti i protivrečnosti. O klasičnim teorijama smo već izneli izvesna zapažanja. Noviji teoretičari uočavaju promene koje dolaze sa procesima dekolonizacije, uspona transnacionalnih korporacija, međunarodnih finansijskih institucija, globalizacijom i menjanjem globalnih odnosa moći i dominacije, na različitim nivoima – ekonomskom, političkom, vojnom, međunarodno-pravnom. Hart i Negri govore o nastanku globalne *Imperije* čija moć počiva na mreži nadnacionalnih institucija, multinacionalnih korporacija i globalnih informaciono-komunikacionih sistema. Harvi savremeni imperijalizam vidi kroz razvoj neoliberalnih globalnih institucija i mehanizama akumulacije kapitala:

²⁵ Na Svetskom ekonomskom forumu u Davosu 1996. elite su izrazile zabrinutost da sve „snažniji otpor globalizaciji u razvijenim industrijskim demokratijama može nepovoljno delovati na ekonomsku aktivnost i društvenu stabilnost u mnogim zemljama“ (Harvey, 2003: 188).

privatizaciju, finansijalizaciju, upravljanje ekonomskim krizama i akumulaciju putem razvlašćivanja. Očigledno je da je došlo do promene perspektive iz koje se posmatra i objašnjava kapitalizam. Za klasične teoretičare imperijalizam je bio jedna faza u razvoju kapitalizma (za neke od njih završna faza nakon koje sledi socijalistička revolucija), dok je za savremene teoretičare imperijalizam promenljiv oblik globalne dominacije, koji se ostvaruje različitim mehanizmima koji su promenljivi kao i sam kapitalistički sistem. Nekada je ta premoć finansijska, drugi put tehnološka, treći put vojno-industrijska, u zavisnosti od područja na kojem se ostvaruje globalna hegemonija.

4. Teorije modernizacije

4.1. Uvod: nastanak i razvoj teorija modernizacije

T EORIJE MODERNIZACIJE SU NASTALE KRAJEM PEDESETIH I POČETKOM šezdesetih godina prošlog veka s namerom da pruže naučnu i ideološko-političku potporu razvoju nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju. U širem smislu, ove teorije se bave društvenim razvojem i procesima konstituisanja „modernog društva“, o čijim specifičnostima će više biti rečeno u nastavku. Implicitna pretpostavka ovih teorija je da moderna društva počivaju na kapitalističkom obliku proizvodnje, čiji su ključni činioци: najamni rad, tržišna privreda i preduzetnička inicijativa. Iz te perspektive, socijalistička društva su se smatrala „predmodernim“ ili u najboljem slučaju „kvazimodernim“ jer je proizvodnja organizovana i kontrolisana od strane države (odnosno vladajuće klase), u njima nema demokratije, pluralizma i visokih standarda zaštite individualnih i građanskih prava. Među sociolozima i ekonomistima iz bivših socijalističkih zemalja postoje oni koji su se kritički odnosili prema socijalističkim društvima, zamerajući im: da imaju ograničen potencijal za ekonomski razvoj (videti tezu o socijalizmu kao „statičnom društvu“ u: Lazić, 1994), rigidnu i inertnu ekonomsku strukturu (Kornai, 1992), političku diktaturu komunističke partije (Djilas, 1957; Linz, 2000), izražene klasne razlike nasuprot nametnutoj egalitarnoj ideologiji (Lazić, 1987; Lane, 1982; Konrád & Szélenyi, 1979).

Modernizacijske teorije, u vreme njihovog nastanka, nisu bile jedinstvena teorija društvenih promena, već mnoštvo različitih nemarksističkih, makrosocioloških, multidisciplinarnih stanovišta o razvojnim mogućnostima

nerazvijenih zemalja (Harrison, 1988: 1). Zbog velikog broja autora i značaja u društvenoj teoriji, danas je gotovo jedinstveno mišljenje da se može govoriti o posebnoj „modernizacijskoj školi“. Tome doprinosi i činjenica da su naučnici i istraživači modernizacije činili zaokružen i relativno celovit krug ljudi, odnosno „društveni pokret sa vlastitim izvorima finansiranja, bliskim ličnim odnosima i rivalitetima, vlastitim časopisima i izdavačkim centrima, osećajem zajedničke misije i međusobnog prijateljstva“ (Chirot, 1981; navedeno prema: So, 1990: 18; Zeman, 2004: 156). Zbog velike tematske raznolikosti, različitih analitičkih okvira i obilja empirijske građe, ove teorije se mogu posmatrati „kao izvesna zamena za opštu teoriju istorijskog razvitka u savremenoj nemarksističkoj sociologiji“ (Popović i Ranković, 1981: 195).

Iako su modernizacijske teorije već nekoliko decenija jedna od najuticajnijih teorijskih paradigmi u okviru teorija društvenog razvoja, ne postoji nijedan tekst u kome bi bile iznesene glavne pretpostavke teorije, kao što nema ni nekog posebnog autora koji bi se mogao izdvojiti kao idejni tvorac ili rodonačelnik teorije (Knöbl, 2003: 96). Ipak, ukoliko podelu na tradicionalna i moderna društva uzmemo kao glavni koncept ranih modernizacijskih teorija, ne možemo izostaviti Parsonsove „varijable obrasca“ (*pattern variables*), koje omogućuju analitički precizno razlikovanje tradicionalnog i modernog društva (na osnovu pet varijabli društvenih uloga, pri čemu jedan pripada tradicionalnom, a drugi modernom društvu). Parsons je svojom teorijom socijalne evolucije pripremio put kasnijim teoretičarima modernizacije. Stoga smatramo da nije preterano kada Harrison tvrdi da je „modernizacijska teorija posađena u parsonsovom tlu“ (Harrison, 1988: 8).

Da bismo ispravno shvatili teorije modernizacije bitno je sagledati istorijski kontekst u kojem su nastajale i njihovu geopolitičku pozadinu²⁶. U to vreme tri su ključna događaja uticala na uspostavljanje tadašnjeg svetskog poretka i preraspodelu odnosa moći u svetu: prvo, SAD su uspele da postanu jedina svetska supersila zahvaljujući tome što u Drugom svetskom ratu nisu pretprele razaranja, da bi tokom 1950-ih ekonomski ojačale i proširile politički uticaj širom sveta; drugo, pod uticajem Sovjetskog Saveza je došlo do širenja

²⁶ Šire o ovome videti u: Sztompka, 1999: 129-141; Harrison, 1988: 1-61; So 1990: 17-87. Kao podvarijanta ove teorije se pojavljuje *teorija konvergencije*, kao pokušaj objašnjenja razvojnog približavanja ideološki suprotstavljenih kapitalističkih i socijalističkih zemalja koje su se 1970-ih godina smatrale podjednako industrijalizovanim. Teorija konvergencije naglašava da kapitalistička i socijalistička društva sve više konvergiraju u socijalnim, političkim i ekonomskim podsistemima, što se vidi kao posledica tehnološkog razvoja i industrijalizacije i što vodi pojavi „industrijskog“ tipa društva kao dominantnog modela u celom svetu. Kasnije je teorija modifikovana jer se tvrdilo da industrijska društva postaju sve više slična samo u nekim segmentima (npr. tehnologiji i industriji, životnim stilovima stanovništva, itd.), dok u drugim dolazi do divergentnog razvoja (u području organizovanja ekonomskog života, religije i političkih sistema).

komunističkog pokreta, prvenstveno u Istočnoj Evropi, Kini, Koreji i drugim azijskim zemljama; treće, došlo je do raspada evropskih kolonijalnih imperija u Africi, Aziji i Južnoj Americi, što je rezultiralo nastajanjem novih država na tim prostorima, koje su ubrzano tragale za adekvatnim modelima društveno-ekonomskog razvoja.

Američke političke elite su ohrabrivale i velikodušno novčano pomagale društvene naučnike i planere da intenzivno proučavaju društvene prilike u zemljama Trećeg sveta i predlože adekvatne modele njihovog razvoja (Chirot, 1981: 261-262; navedeno prema: So, 1990: 17). Teorije modernizacije su imale važnu ulogu u legitimisanju spoljne politike SAD budući da je ova država investirala u nerazvijene zemlje: slanje američkih savetnika, ohrabrivanje investitora, davanje povoljnih kredita, itd (Chirot, 1981: 269; Apter, 1987: 23). Drugim rečima, na svetskoj političkoj sceni je vladala borba za prevlast nad zemljama Trećeg sveta, u kojoj su se nadmetali SAD i Sovjetski Savez²⁷. SAD su nastojale po svaku cenu da zadrže poziciju vodeće svetske supersile i spreče širenje komunizma na vanevropska područja (Čomski, 1999). Iz perspektive američkih političkih elita, opasnost od prodora komunizma se mogla najbolje otkloniti tako što će nerazvijene zemlje usmeriti na put modernizacije, pri čemu se američko društvo uzima kao ideal razvoja. S druge strane, Sovjetski Savez je nastojao proširiti politički uticaj i izgraditi što bolju političku poziciju u Trećem svetu.

Mergel (2012) konstatuje da je koncept modernizacije bio jedan od najčešće spominjanih koncepata teorijskih i istorijskih društvenih nauka u poslednjih pedeset godina. Nakon perioda velike popularnosti, 50-ih i 60-ih godina prošlog veka, već 70-ih i u prvoj polovini 80-ih, dolazi do smanjenja popularnosti pa i napuštanja modernizacijskih teorija pod uticajem sve snažnijih kritika²⁸. Posle propasti realsocijalističkih društava ove teorije su ponovo oživele u raznim varijantama u pokušaju da ponude teorijsko objašnjenje post-socijalističke transformacije (up. Sztompka, 1999: 130-131, 136-141).

Sedam decenija postojanja modernizacijskih teorija nam govori da su postavljena ključna pitanja koja zaokupljaju pažnju teoretičara društvenih promena, političara, državnika i intelektualaca, bez obzira na manjkavosti teorijske argumentacije. Malo koja teorijska paradigma uspeva da okupi toliki broj autora i pristalica, ali i preživeti tako oštre kritike. Problemi društvenog razvoja

²⁷ Prvi svet su činile razvijene kapitalističke zemlje zapadne Evrope i SAD, Drugi svet su činile socijalističke zemlje predvođene Sovjetskim Savezom, a Treći svet post-kolonijalne zemlje, prvenstveno u Aziji i Africi, koje su uglavnom karakterisali teški oblici nerazvijenosti i zaostalosti.

²⁸ Suprotno većinskom mišljenju, Alvin Sou smatra da modernizacijske teorije nisu zamrle tokom 80-tih godina 20. veka, nego da su uvažavanjem oštih kritika oživele nove, modifikovane teorije modernizacije, sa kojima istraživači i naučna javnost nisu dovoljno upoznati (videti: So, 1990: 7-8).

i modernizacije postsocijalističkih zemalja ponovo čine ove teorije aktuelnim. Propast realsocijalizma je dodatno pokrenula stara pitanja i dileme kojim razvojnim putevima krenuti i šta činiti nakon propasti realsocijalizma.

4.2. Modernizacija i modernost

Nakon pregleda velikog broja socioloških rečnika, zbornika, udžbenika i monografija koje se bave pitanjima društvenih promena, a posebno modernizacijom i modernošću, stiče se utisak da pokušaj obuhvatanja svih elemenata i procesa u nekoj preglednijoj i sažetijoj sociološkoj definiciji nema izgleda na uspeh. Čini se da je Turen ispravno zapazio da moderno društvo postoji samo kao „tok kontinuiranih promena“, odnosno kao splet ili snop turbulencija u kojima nestaju sva pouzdana uporišta, jer „više ništa nije moguće definisati načelima, vrednostima i normama, nego umesto toga promenom ... i razaranjem svih apsolutnih principa“ (Touraine, 1992: 56-57, 62). Stoga smo smatrali da je korisno izneti pregled određenja ovih pojmova od strane nekolicine najuticajnijih teoretičara iz rane faze razvoja ovih teorija (od sredine 50-ih do kraja 60-ih prošlog veka), a potom iz zrele faze razvoja modernizacijskih teorija (od kraja 80-ih).

Jedan od najboljih sistematskih prikaza ranih definicija modernizacije može se naći kod Rankovića (Popović i Ranković, 1981). Nakon pregleda literature, on ističe da su „definicije modernizacije dosta retke i različite, a neke od tih definicija su toliko uopštene da su skoro neodređene“. Ranković konstituiše tri „kruga autora“ polazeći od njihovog značaja, tematskog područja i uticaja koji pojedinci imaju u ovoj oblasti, s napomenom da je te krugove moguće dopunjavati i korigovati (Popović i Ranković, 1981: 197-199). U prvom (najznačajnijem) krugu se, između ostalih, nalaze: Smelser (Smelser), Levi (Levy Jr.) i Ajzenštat (Eisenstadt), čije ćemo definicije predstaviti.

Merion Levi ističe tehnološki razvoj kao suštinu modernizacijskih procesa: „Moja definicija modernizacije obuhvata upotrebu neživih izvora moći i korišćenje sredstava za uvećavanje odgovarajućih dostignuća. Smatram da je svaki od ova dva elementa od osnovnog značaja za kontinuitet. Tako će se neko društvo smatrati da je više ili manje modernizovano zavisno od mere prema kojoj njegovi članovi koriste nežive izvore moći i/ili koriste sredstva za uvećavanje dostignuća u tim naporima. Nijedan od tih elemenata nije potpuno odsutan niti isključivo prisutan u datom društvu“ (Levy, 1966: 11; nav. prema: Popović i Ranković, 1981: 199-200). Osnovna slabost ove definicije, po Rankoviću je u prenaplašavanju tehnološke determinisanosti modernizacije i redukovanju

velikog broja složenih modernizacijskih procesa na upotrebu neživih izvora energije (Popović i Ranković, 1981: 200).

Smelser (Neil Smelser) je smatrao da je osnovni proces preko koga se vrši modernizacija proces strukturalne diferencijacije, čime se prelazi na nivo veće adaptiranosti. Ovo klasično evolucionističko stanovište deli većina ranih teoretičara modernizacije. U radu „Ka teoriji modernizacije“ (objavljen u zborniku *Društvena promena*, ur. Amitai & Eva Etzioni, 1964: 267), Smelser je istakao da je svim posebnim oblicima modernizacije zajednička stalna diferencijacija sa osnovnom tendencijom da se stvore slične i relativno samodovoljne društvene strukture i da se, kroz proces narušavanja stabilnosti, zasnuju novi oblici integracije, što znači veću adaptiranost i viši nivo društvene organizacije u datoj istorijskoj situaciji. Društvene uloge se usložnjavaju i diferenciraju, a modernizacija znači promenu na relaciji uloga-struktura. Za Smelsera suština modernizacije je u procesu strukturalne diferencijacije, na osnovu čega proizilazi da modernizacija znači razaranje starih i uspostavljanje novih institucionalnih obrazaca (navedeno prema: Popović i Ranković, 1981: 202-203; takođe videti: So, 1990: 22-28).

Ajzenštat u određenju modernizacije nastoji da prevlada evolucionističku pretpostavku o jednolinijskom razvoju tako što ne odbacuje mogućnost regresivnih društvenih kretanja. Kao i Smelser, polazi od strukturalne diferencijacije, videći u tom procesu osnovu svih promena društvenog sistema. Uslovi za modernizaciju su povoljniji ukoliko je strukturalna diferencijacija na višem nivou. Kasnije je ovaj stav korigovao ističući da je strukturalna diferencijacija neophodan, ali ne i dovoljan uslov za modernizaciju. Sistem je modernizovan zavisno od toga koliko je sposoban da vrši stalne promene: „u modernizovanim društvima je unutrašnja transformacija specijalno značajna, jer modernizacija zahteva ne samo relativno stabilnu novu strukturu, već da ova bude sposobna da se prilagodi stalnoj promeni uslova i problema“ (Eisenstadt, 1965: 659-660; nav. prema: Popović i Ranković, 1981: 203-204). Ovo je, prema oceni Rankovića, „najdalja tačka do koje je dosegao savremeni funkcionalizam u shvatanju značaja društvene dinamike“ (Popović i Ranković, 1981: 204). Ajzenštatova druga definicija modernizacije je opisna i prilično pojednostavljena, a prema oceni Stompke (Sztompka, 1999: 132), spada u red istorijskih definicija koje izjednačavaju modernizaciju sa vesternizacijom ili amerikanizacijom: „Istorijski, modernizacija je proces promena ka onim tipovima društvenih, ekonomskih i političkih sistema koji su bili razvijeni u Zapadnoj Evropi i Severnoj Americi od 17. do 19. veka i koji su se proširili po drugim evropskim zemljama, a u 19. i 20. veku u Južnoj Americi, Aziji i Africi“ (Eisenstadt, 1966: 1).

Iz „drugog kruga“ teoretičara modernizacije iznećemo dva slična odre-

đenja modernizacije. Vajner (M. Weiner) ne daje preciznu definiciju, ali je zato uspeo da prevaziđe redukcionizam prethodnih definicija (svođenje modernizacije na proces strukturalne diferencijacije) i ponudio jedno uopšteno određenje. Modernizacija je, prema Vajneru (Weiner, 1966: 3), jedinstvena i celovita promena na nivou globalnog društva, koja se samo u različitom obimu i intenzitetu ostvaruje na pojedinim njegovim ključnim područjima koji, u stvari, predstavljaju posebne aspekte modernizacije – na polju kulture, politike, uprave i ekonomije (Popović i Ranković, 1981: 201). Društvo može biti modernizovano ako se proces modernizacije ostvaruje u svim sferama društva. Slično tome Epter (D. Apter) smatra da je modernizacija „oblik društvene promene“ i „poseban slučaj društvenog razvitka“ pri čemu se podrazumeva: društveni sistem sposoban za inovacije, visoko izdiferencirana socijalna struktura, intelektualni i tehnički elementi društvenog života prilagođeni visoko razvijenoj i specijalizovanoj tehnici (Apter, 1970: 151-153, 157; nav. prema: Popović i Ranković, 1981: 201).

Stompka u svojoj knjizi *Sociologija društvenih promena* iznosi mišljenje da je koncept modernizacije u klasičnim teorijama modernizacije tokom 1950-ih i 1960-ih godina bio razvijen u tri smera: istorijskom, strukturalnom i analitičkom (Sztompka, 1999: 131-133).

U istorijskim definicijama, modernizacija je sinonim za vesternizaciju/amerikanizaciju, odnosno govori se o specifičnim društvenim procesima koji su vremenski i prostorno lokalizovani u SAD i drugim zapadnim zemljama. Pored već navedene definicije Ajzenštata, on ovde ubraja i definiciju Mura (W. Moore): „Modernizacija je potpuna transformacija tradicionalnih ili predmodernih društava u tip tehnološki i visoko organizovanih društava, koja karakterišu napredne, ekonomski prosperitetne i relativno politički stabilne nacije zapadnog sveta“ (Moore, 1963: 89).

Strukturalne definicije u prvi plan stavljaju sadržaj društvenih promena koje nazivamo „modernizacijom“ bez obzira u kom delu sveta i u koje vreme se dešavaju. Modernizacija podrazumeva promišljeno prenošenje i usvajanje „modernih standarda“ od strane širokih društvenih slojeva ili vladajućih elita širom sveta, dok se epicentar modernosti, s vremena na vreme, premeštao iz jednog dela sveta u drugi²⁹.

Analitičke definicije nastoje da identifikuju i opišu osnovne promene koje se dešavaju u različitim područjima pri prelasku iz tradicionalnih u moderna društva. Na primer, Smelser opisuje modernizaciju kao kompleksnu, multi-

²⁹ Na početku su epicentar modernosti bili antička Grčka i Rim, zatim severna i zapadna Evropa u srednjem veku, Amerika u novom veku, trenutno je to daleki Istok, a u budućnosti će verovatno biti ujedinjena Evropa (Tiryakian in: E. Cohen, M. Lissak and U. Almagor eds. 1985).

dimenzionalnu društvenu transformaciju koja se odvija u šest područja. Na društveno-ekonomskom području podrazumeva: razvoj tehnologija zasnovanih na naučnim dostignućima, prelazak sa ekstenzivne na komercijalnu poljoprivrednu proizvodnju, korišćenje neživih izvora energije, uvođenje mašinske proizvodnje, širenje urbanih naselja i prostorna koncentracija radne snage. Na području politike, modernizacija podrazumeva prelazak na sisteme sa opštim pravom glasa, reprezentativnom demokratijom i demokratskim upravljanjem. Na području obrazovanja, podrazumeva iskorenjivanje nepismenosti i veći značaj stručnog znanja. Na području religijskog života javlja se sekularizacija. U porodičnom životu dolazi do smanjenja značaja srodničkih veza i veće funkcionalne specijalizacije porodica. Na polju stratifikacije prisutna je pojačana mobilnost i veći značaj individualnog postignuća nasuprot nasleđenom statusu (Smelser, 1973: 747-748; navedeno prema: Sztompka, 1999: 132-133).

Neki od analitičkih pristupa umesto strukturalnih promena u modernom društvu se radije orijentišu ka prepoznavanju specifičnog tipa „moderne ličnosti“ (Inkeles i Smith, 1974) koja je prepoznatljiva po nizu psiholoških karakteristika: nezavisnost od tradicionalnih autoriteta i antidogmatsko mišljenje; interesovanje za javne probleme; spremnost za nova iskustva i otvorenost za inovacije; verovanje u nauku, razum i čovekovu dominaciju nad neživom prirodom; planiranje, anticipacija i orijentacija ka budućnosti; sposobnost za odlaganje zadovoljstva; visoke obrazovne, kulturne i profesionalne aspiracije; verovanje u distributivnu pravdu; poštovanje digniteta drugih osoba, prvenstveno žena i dece (Sztompka, 1999: 133; Harrison, 1988: 20; So, 1990: 42).

Pre nego što pređemo na objašnjenje pojma *modernosti*, ukratko ćemo naglasiti neke od bitnih razlika u pojmovima modernizacija i modernost. Opet ćemo se osvrnuti na Stompkinu *Sociologiju društvenih promena* gde on iznosi da je pojam *modernosti* moguće definisati na dva načina: istorijski i analitički (Sztompka, 1999: 69).

Istorijski definisati *modernost* znači odrediti je vremenski i prostorno (istaći kad pojava nastaje, gde i šta se pod tim pojmom podrazumeva). To shvatanje uključuje ideju modernosti kao „bogatog sklopa društvenih, političkih, ekonomskih, kulturnih i mentalnih transformacija koje se javljaju na Zapadu od 16. veka nadalje, dostižući svoj vrhunac u 19. i 20. veku“ (Sztompka, 1999: 129). Takvo shvatanje modernosti se usredsređuje se na određenu društvenu organizaciju koju je moguće prepoznati unutar preciznih vremensko-prostornih okvira. Taj sindrom uključuje procese: industrijalizacije, racionalizacije, urbanizacije, birokratizacije, demokratizacije, uspon kapitalizma, individualizma, slabljenje kolektivnih identiteta, itd. U tom kontekstu, *modernizacija* je proces dostizanja stanja modernosti, ili kako to Stompka precizno iznosi

„kontingentan istorijski proces konstituisanja, širenja i legitimizacije institucija i vrednosti modernosti: demokratije, tržišta, obrazovanja, racionalnog upravljanja, samodiscipline, radne etike, itd.“ (Sztompka, 1999: 140). Stompka (1999: 69) navodi dva primera istorijskih definicija modernosti u svojoj studiji. Prva je definicija Gidensa: „modernost se odnosi na načine društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi otprilike od 17. veka i koji su postajali više ili manje svetski u svom uticaju“ (Giddens, 1990: 1). Drugi primer istorijskog definisanja modernosti može se naći kod Kjumera: „To se desilo između 16. i 18. veka; počelo je u zemljama severozapadne Evrope – posebno u Engleskoj, Holandiji, severnoj Francuskoj i severnoj Nemačkoj“ (Kumar, 1988: 5).

U nastavku analize Stompka predlaže „analitičko“ definisanje modernosti „otkrivanjem temeljnih crta i njihove jedinstvene kombinacije u specifičnom sindromu“ (Sztompka, 1999: 70). Jedan od prvih pokušaja takvog pristupa pronalazi kod O. Konta koji u nekoliko tačaka opisuje „novi socijalni poredak“ pomoću njegovih bitnih obeležja: koncentracija radne snage u gradovima, organizacija rada na principu efektivnosti i profita, primena nauke i tehnologije u proizvodnji, javljanje antagonizma između poslodavaca i radnika, rast socijalnog kontrasta i nejednakosti, ekonomski sistem zasnovan na slobodnom preduzetništvu i otvorenoj konkurenciji (Sztompka, 1999: 70). Prilikom objašnjenja se češće koriste dihotomni modeli, predloženi još od strane klasičnih evolucionista: kod Spensera je to dihotomija „vojničko“ - „industrijsko“ društvo, Tenis kontrastira „društvo“ (*Gesellschaft*) naspram „zajednice“ (*Gemeinschaft*), a Dirken deli društva prema „mehaničkoj“ i „organskoj“ solidarnosti. Noviji pokušaj iznošenja bitnih obeležja modernosti daje Kjumer (Kumar, 1988; sažeti pregled videti u: Sztompka, 1999: 71-76). On polazi od konstruisanja dihotomnih modela, ali njihovu uopštenost nastoji neutralisati uključivanjem bogatog empirijskog materijala prikupljenog u brojnim sociološkim istraživanjima. Kjumerov katalog obeležja modernosti, kako smatra Stompka, uspeva približiti onome što se smatra konsenzusom o toj temi u sociološkoj nauci (up. Sztompka, 1999: 71). On najpre izdvaja glavna obeležja modernosti, a zatim opisuje kako se ispoljavaju u najvažnijim područjima društvenog života (up. Kumar, 1988: 71-76). Moguće je izdvojiti pet temeljnih načela modernosti:

Individualizam – centralno mesto u društvu dobija pojedinac (umesto zajednice, plemena, grupe, nacije, itd). Pojedinac je oslobođen od svih obavezujućih, tradicijom ukorenjenih grupnih veza i slobodan je prema vlastitim afinitetima izabrati kojim kolektivitetima će pripadati i koje životne opcije će izabrati³⁰.

³⁰ P. Berger na jednom mestu kaže: „Jedna od osnovnih osobenosti modernizacije je veliki pomak u poimanju da ljudski život ne određuje usud, nego izbor“ (Berger, 1995: 112; navedeno prema Zeman: 45).

Diferencijacija – najuočljivija je u sferi rada, gde se pojavljuje veliki broj visoko specijalizovanih zanimanja i profesija, koje zahtevaju različite veštine, kompetencije i obrazovanje. Pored toga, prisutna i u sferi potrošnje, obrazovanju, izboru profesije, životnog stila, itd.

Racionalnost – podrazumeva dominaciju kalkulacije i depersonalizacije u obavljanju svakodnevnih aktivnosti u modernim organizacijama i institucijama. U užem smislu, racionalnost se ogleda u uverenju da je sve što postoji moguće spoznati uz pomoć razuma, što nužno implicira odbacivanje religije kao mogućeg izvora spoznaje (Jary & Jary, 1995: 545; Marshall, 1998: 550; navedeno prema: Zeman 2004: 38). Veber je insistirao na tome da su procesi racionalizacije i diferencijacije ključni činioci zapadne modernosti, te da se mnoge crte modernog društva 20. veka mogu razumeti kao dalje razvijanje ovih procesa i trendova (up. Tiryakian, 1992: 80; navedeno prema Zeman 2004: 74).

Ekonomizam – podrazumeva dominaciju ekonomskih aktivnosti i ciljeva u društvenom životu. Moderno društvo je preokupirano proizvodnjom, distribucijom i potrošnjom roba, kao i novcem, univerzalnim merilom vrednosti i sredstvom razmene. Stoga, sve ostale sfere društvenog života ostaju u drugom planu, uključujući i one koje su dominirale ranijim razdobljima, odnosno „primitivnijim“ društvenim oblicima (porodica, srodstvo, politika, ratovanje, itd).

Ekspanzija - modernost ima inherentnu tendenciju da se širi u prostoru i da obuhvati što šira područja³¹, kao i da prodire „u dubinu“ i da prožima najsuptilnija, intimna područja svakodnevnog života (religijska uverenja, seksualna opredeljenja, potrošačke ukuse, „planiranje“ dokolice, itd).

U Kjumerovom sistematskom prikazu osnovnih načela modernosti i njihovom ocrtavanju u nekoliko područja društvenog života sumarno je izneseno ono što se smatra najbitnijim po tom pitanju u savremenoj sociologiji. Naravno, spisak navedenih obeležja iako je prilično iscrpan i temeljan, nije konačan. Njega je moguće dopunjavati različitim sadržajima, što zavisi od teorijske perspektive i ugla iz kog se posmatraju modernizacija i modernost.

³¹ Gidens je još početkom 90-tih godina prošlog veka u svojoj poznatoj knjizi *Posledice modernosti* istakao „da je modernost inherentno globalizujuća“, želeći da kaže da je ona prokročila put procesu globalizacije (Giddens, 1990).

4.3. *Teorijski postulati teorija modernizacije i njihov revizionizam*

U teorijskom i metodološkom pogledu, teorije modernizacije su bile pod jakim uticajem evolucionističkih i funkcionalističkih teorija, a u manjoj meri i difuzionizma (up. Harrison, 1988: 4-6, 31, 56-57, 59; So, 1990: 33-36). Ipak, ovaj uticaj se nije u jednakoj meri osetio kod svih teoretičara.

Ukoliko bismo hteli sumirati uticaj evolucionizma, on se prepoznaje u ključnim pretpostavkama ranih modernizacijskih teorija (up. So, 1990: 33-34; Sztompka, 1990: 131; Knöbl, 2003: 96-97):

- Modernizacija je proces koji se odvija u odvojenim i jasno prepoznatljivim etapama (što se najjasnije uočava kod Rostova);
- Modernizacija je homogenizujući proces jer društva koja su krenula putem modernizacije postaju sve više slična;
- Modernizacija podrazumeva da se sledi put kojim su prošle najrazvijenije zapadne zemlje koje se uzimaju kao modeli uspešne modernizacije (teza o „jedinom pravom putu”). Modelska društva su najčešće SAD ili razvijena zapadna društva, pa se modernizacija nekad izjednačava sa amerikanizacijom ili vesternizacijom³²;
- Modernizacija je ireverzibilan proces. Jednom kad se pokrenu modernizacijski procesi iz početne tačke, nemoguće ih je zaustaviti;
- Modernizacija je postepen i dugotrajan proces čiji se učinak može osetiti tek nakon više generacija;
- Modernizacija nije spontan, nego svesno planiran i kontrolisan proces, gde važnu ulogu ima vizija konačnog cilja ka kojem se društvo kreće. Taj proces pokreće i kontroliše „prosvećena” politička elita, dok se masa uglavnom vidi kao „čuvar tradicije” ili kočničar promena (ovo je ključna pretpostavka gde se rane modernizacijske teorije udaljuju od evolucionizma).

Pod naletom kritike, neka teorijska načela klasičnog evolucionizma su odbačena, a neka su preformulisana³³ u okviru neoevolucionizma, koji se održao sve do naših dana. Ovaj pravac se razlikuje od klasičnog evolucionizma u sledećem: društveni razvoj se ne posmatra kao nužnost, već kao mogućnost; fokus je preusmeren sa razmatranja globalnih društvenih promena na manje

³² Američki teoretičari modernizacije Parsons, Rostov, Hantington i Inghart su vodeću ulogu u modernizaciji pripisivali upravo SAD, za koju su verovali ne samo da je najmodernije društvo, nego i društvo koje je u stanju da se najbrže menja i adaptira na spoljašnje okruženje. Za ove teoretičare SAD su najuspešniji model razvoja koji treba da slede i ostale zemlje na putu modernizacije (Zeman, 2004: 146; Sztompka, 1999:122).

³³ Pregled osnovnih zamerki klasičnom evolucionizmu videti u: Sztompka, 1999: 109-112.

socijalne entitete (plemena, seoske zajednice, nacionalne države, itd); glavno interesovanje više nije proučavanje razvojnih etapa, nego otkrivanje uzročnih mehanizama evolucije; odbačen je vrednosni odnos prema pojmu evolucije (evolucija se ne posmatra isključivo kao progresivna promena); postepeno dolazi do približavanja biološkom evolucionizmu u pogledu shvatanja evolucije kao probabilističke multilinearne društvene promene (up. Sztompka, 1999: 100, 107-108, 113-114; So, 1990: 19).

Drugi važan uticaj na modernizacijske teorije je došao od strane strukturalnog funkcionalizma, čiji su osnovni teorijski postulati bliski evolucionističkim. U osnovi funkcionalizma je shvatanje društva kao relativno samodovoljnog sistema, čiji su ključni procesi unutrašnja diferencijacija i spoljašnja adaptacija, da bi sistem mogao da „preživi”. Sistem je u stanju harmonične ravnoteže ukoliko svaki deo (podsystem) obavlja svoju funkciju, koja počiva na određenim, konsenzusom prihvaćenim vrednostima. Ovo upućuje, kao što to tvrdi Harison (Harrison, 1988: 59), da postoji u određenoj meri podudarnost između struktural-funkcionalističke i evolucionističke perspektive. To potvrđuje i činjenica da jedan deo ključnih evolucionističkih premisa (adaptacionu sposobnost, rastuću socijalnu diferencijaciju i institucionalnu kompleksnost, rast formalne racionalnosti, industrijalizaciju, itd.) možemo jednako dobro objasniti i iz funkcionalističke teorijske perspektive.

Deo pretpostavki teorija modernizacije koji potiče iz funkcionalističke teorijske perspektive se može sumirati na sledeći način (up. So, 1990: 35; Harrison, 1988: 58):

- Modernizacija je sistematski proces koji zahvata društvo u celini i uključuje čitav niz društvenih promena: industrijalizaciju, urbanizaciju, povećanu socijalnu mobilnost, diferencijaciju, sekularizaciju, itd;
- Modernizacija je transformacijski proces, u kojem stare strukture i vrednosti bivaju zamenjene novim strukturama i vrednostima;
- Pokretači modernizacijskih promena se nalaze unutar samog društva. Promene se ne dešavaju istovremeno i istim intenzitetom u svim područjima, ali kada se dese u jednom području, neizbežno podstiču promene i u drugim područjima.

Nakon perioda velike popularnosti modernizacijskih teorija tokom 50-ih i 60-ih godina prošlog veka, one su pod udarom kritike praktično zamrle³⁴ tokom 70-ih i u prvoj polovini 80-ih, što je ostavilo dovoljno prostora da neke druge (neomarksističke) razvojne teorije postanu popularnije (teorija zavisnosti

³⁴ Džefri Aleksander (Jeffrey Alexander) je tvrdio da je „modernizacijska teorija mrtva negde od kraja 60-ih godina ... jer se pojavila mlađa generacija intelektualaca koji ne veruju u njenu istinitost” (Alexander, 1994: 175; prema Knoeb, 2003: 104)

i svetsko-sistemska teorija). Napadane su gotovo sve najvažnije teorijske pretpostavke modernizacijskih teorija (o čemu će biti više reči), što je uticalo na njihovo odbacivanje, odnosno preformulisanje u okviru neomodernizacijskih teorija.

Podsticaj oživljavanju modernizacijskih teorija krajem 80-ih i početkom 90-ih je došao iz više pravaca: ekonomski uspon „azijskih tigrova” tokom sedamdesetih godina, kriza socijalizma tokom osamdesetih, i konačno, njegov iznenadni raspad početkom devedesetih. Ovi događaji su bili, na neki način, potvrda superiornosti zapadnog modela razvoja.

Iako pojavljivanje novih modernizacijskih teorija izgleda kao „presipanje starog vina u nove bocе”, nema sumnje da je u teorijsko-metodološkom pogledu došlo do određenih zaokreta i to ne samo pod uticajem kritika upućenih „staroj školi” već i zbog potrebe da se pruži adekvatan odgovor na pitanje daljeg razvoja postsocijalističkih zemalja nakon propasti socijalizma. Ključne novine u novijim teorijama modernizacije se daju sumirati u nekoliko tačaka (up. Sztompka, 1999: 138-140; So, 1990: 53-62; Harrison, 1988: 43-55, 59-61).

Odbacuje se ideja o jednom ispravnom putu modernizacije i uvodi se teza o mogućnostima različitih puteva modernizacije. Mnogi se pitaju zašto zemlje koje se modernizuju moraju slediti zapadni model? Postepeno sazreva uverenje da američki, odnosno zapadni model modernizacije nije univerzalno primenjiv i da ne daje rezultate u svim slučajevima. Kao rezultat toga javlja se ideja o „pomerajućim epicentrima modernosti” i alternativnim „referentnim društvima” (Tiryakian, 1985; prema Sztompka, 1999: 139). Konkretno, slučajevi modernizacije Japana posle Drugog svetskog rata, ekonomski uspon „azijskih tigrova” ili Kine u poslednje dve-tri decenije jačaju uverenja o alternativnim razvojnim modelima koji su primereniji nezapadnim društvima.

Odbacuje se, kao ideološki motivisano, shvatanje da je tradicija prepreka razvoju, kao i ideja o nepomirljivosti tradicije i modernosti u okviru jednog društva. Realnijom se čini pretpostavka o istovremenom prisustvu tradicionalnih i modernih elemenata unutar istog društva, dok neka novija shvatanja ne samo da u tradiciji ne vide prepreku, nego je smatraju dodatnim podsticajem razvoju jer u sebi sadrži određene univerzalne, trajne, generacijama skupljane vrednosti (Janković, 2014: 505-536). Stompka (Sztompka, 1999) govori o korisnom oživljavanju „tradicije modernizacije” čime se mogu legitimisati reformski napori u bivšim socijalističkim zemljama³⁵.

³⁵ Zemlje socijalističkog bloka su, za razliku od većine zemalja Trećeg sveta nakon Drugog svetskog rata, imale kraće ili duže periode kvazi-modernizovanja („fake modernity”), a neke zemlje su i u pred-socijalističkom periodu imale pozitivna iskustva sa razvojem kapitalizma i demokratije (npr. Čehoslovačka i Poljska).

Novije teorije znatno više pažnje posvećuju ulozi spoljnih činilaca modernizacije, istovremeno umanjujući značaj unutrašnjih pokretača kojima su starije teorije davale prednost. Među bitne spoljne činioce modernizacije se ubrajaju: opšta ravnoteža političkih snaga u svetu, dostupnost finansijske pomoći od strane međunarodnih institucija, otvorenost stranih tržišta za plasman domaće robe, afirmisanje političkih i teorijskih doktrina koje promovišu individualizam, radnu etiku, samopouzdanje, odgovornost, progres, slobodu, nauku, itd. (Sztompka, 1999: 139). Novija shvatanja pokretačke snage modernizacije vide u masovnoj mobilizaciji širokih društvenih slojeva, a ne u političkim elitama.

Ulaskom razvijenijih zemalja u postindustrijsku fazu razvoja, dolazi do preusmerenja fokusa u shvatanju modernizacije. Umesto zaokupljenosti ekonomskim rastom, sve više pažnje se poklanja usvajanju vrednosnih obrazaca koji su karakteristični za (post)moderna društva. Postepeno sazreva ideja o „novom čoveku” našeg doba koji dostigavši visok nivo ekonomskog blagostanja počinje da pažnju usmerava na nematerijalne vrednosti – slobodno vreme, kvalitetniji život, prirodno okruženje, slobodu izbora, toleranciju, rodnu ravnopravnost i sl. (up. Inglehart, 1997).

4.4. Revizionistička teorija modernizacije Ronalda Ingleharta

Jedan od vodećih savremenih istraživača vrednosnih promena koje nastaju pod uticajem ekonomskog razvoja je američki sociolog Ronald Inglehart (Ronald Inglehart)³⁶. Njegov koncept je, prema količini empirijskih podataka koje obuhvata, najobimniji do sada i verovatno jedan od najpopularnijih u skoroje vreme, ne samo u oblasti proučavanja vrednosti, nego uopšte u društvenim naukama. Stoga ne čudi što je Inglehart danas jedan od najcitiranijih, mada i najkritikovanijih teoretičara u ovoj oblasti.

Svoja teorijska objašnjenja nastoji utemeljiti na što široj empirijskoj podlozi. Stoga svoje analize vrednosnih promena u modernim, odnosno postmodernim društvima, i uopšte pravac razvoja ljudskog društva, zasniva na višedecenijskom praćenju podataka iz nekoliko talasa Svetske studije vrednosti (*World Value Survey*), koja je po broju ispitanika, zemalja koje su uključene i obimu prikupljenih podataka, daleko prevazišla sve dosadašnje kros-kulturne studije vrednosti i uopšte sva uporedna istraživanja u društvenim naukama³⁷.

³⁶ Sažeta interpretacija Inglehartove teorije modernizacije je iznesana u jednom naučnom članku (Janković, 2017: 81-84), a potom i u monografiji (Janković, 2022: 96-97). O primeni Inglehartove teorije modernizacije i vrednosnim promenama mladih u periodu post-socijalističke transformacije Bosne i Hercegovine u odnosu na period poznog socijalizma, videti: Janković, 2016.

³⁷ Prvi talas WVS je izvršen 1981-82. u 25 zemalja, uglavnom najrazvijenijih, a od istočnovevropskih

U svojoj teorijsko-empirijskoj analizi promena vrednosti polazi od jednog od ključnih stanovišta teorija modernizacije da ekonomski razvoj donosi društvene, kulturne i političke promene, među kojima posebno mesto zauzimaju promene dominantnih društvenih vrednosti (Inglehart, 1977, 1997; Inglehart & Welzel, 2007: 17, 32). Inglehart je smatrao da su klasične teorije modernizacije u nekim tačkama suviše pojednostavljene, da modernizacija nije linearan i uniforman proces, nego da u određenoj tački dolazi do kvalitativnih skokova i razvojnih zaokreta. Dosadašnja modernizacija se, prema Inglehartu, odvijala u dve odvojene faze - industrijskoj i postindustrijskoj, a svaka je sa sobom donosila drugačiji smer promena dominantnih društvenih vrednosti. Čini se da je Inglehart prihvatio Veberovu argumentaciju o važnosti kulturnih činilaca u procesima društvenih promena. Međutim, za našu analizu je važnija druga teorijska pretpostavka koja glasi da kulturne specifičnosti ne bivaju prebrisane industrijalizacijom i modernizacijom nego da opstaju i ostavljaju trag na dinamiku i karakter vrednosnih promena. Sa takvih teorijskih pozicija Inglehart je gradio svoje viđenje vrednosnih promena koje nastaju usled dva modernizacijska talasa, duboko ubeđen da proces ljudskog razvoja ide u pravcu uspostavljanja sve humanijih društava, zasnovanih na idealima slobode, autonomnog izbora, emancipacije od autoriteta i tolerancije različitosti. Taj proces nije obeležje samo zapadnih individualističkih kultura, kako se često misli, nego je univerzalan i proizilazi iz osnovne potrebe ljudi da samostalno donose odluke o vlastitom životu (Inglehart & Welzel, 2007: 18-19; Inglehart & Baker, 2000: 20-23).

U nekoliko poslednjih decenija teorijska i empirijska istraživanja vrednosnih promena koje nastaju usled modernizacije društava su dovela do izdvajanja dve suprotstavljene škole mišljenja. Jedna struja mišljenja ističe tezu o *konvergenciji vrednosti* kao važnoj posledici modernizacije. Smatra se da modernizacija podstiče kulturne promene koje se ogledaju u postepenom slabljenju tradicionalnih vrednosti i njihovoj zameni sa modernim vrednostima. Različita društva se kreću različitim putevima koji se spajaju u izvesnoj tački u budućnosti, a ta krajnja tačka se vidi kao planetarno širenje demokratije i liberalnih vrednosti. To je najbolje opisano Fukujaminom tezom o kraju istorije (Fukujama, 2002). Druga strana, polazeći od pretpostavke da su vrednosti

zemalja je učestvovala samo Mađarska. Drugi talas je sproveden 1990. u 43 zemlje, od čega je bilo 10 zemalja iz Istočne Evrope (iz sastava SFRJ samo Slovenija). U trećem talasu 1995-97. je obuhvaćeno 65 zemalja, od čega su 22 zemlje bile bivše socijalističke zemlje (uključujući sve republike bivše SFRJ). Četvrti talas je sproveden u periodu 1999-2001. i obuhvatio je više od 250.000 ispitanika iz 80 zemalja (što pokriva 85% svetske odrasle populacije), među njima i većinu bivših socijalističkih zemalja (ukupno 24), ovoga puta uključujući Kinu i Albaniju. Peti talas je sproveden u periodu 2005-2007. a šesti 2011-2014.

relativno nezavisne od ekonomskog razvoja, tvrdi da tradicionalne vrednosti opstaju uprkos ekonomskim i političkim promenama. Budući da se smatra da tradicionalne vrednosti nastavljaju da vrše nezavisan uticaj na kulturne promene koje su prouzrokovane društveno-ekonomskim razvojem, konvergencija ka određenom sklopu modernih vrednosti nije verovatna. Najslikovitiji primer je Hantingtonova teza o sukobu civilizacija u današnjem svetu (Huntington, 1996). Ova suprotstavljena gledišta opisana su u dva modela interpretacije promena vrednosti: *modelu modernizacije* i *modelu kulturalizma* (Inglehart & Baker, 2000).

Inglhartovo gledište je kombinacija navedenih dvaju modela. Različita društva se kreću u određenom pravcu, pod dejstvom istog činioca (društveno-ekonomskog razvoja), ali se ne kreću istim nego paralelnim putanjama zbog uticaja istorijskih činilaca i tradicionalnih kultura različitih društava. Ovim se sledi koncept zavisnosti od pređenog puta (*path dependency*) i uvodi pojam *kulturnih zona* koje karakterišu distinktivni vrednosni sistemi, čak i u situaciji kada se kontroliše nivo društveno-ekonomskog razvoja. Iako se vrednosni sistemi različitih zemalja kreću u istom pravcu usled dejstva modernizacijskih faktora, do konvergencije vrednosnih sistema ipak ne dolazi. Tako, na primer, iako je sve snažnije prihvatanje individualizma univerzalno svojstvo modernizacije, taj trend je najizraženiji u protestantskim zemljama jer je to oduvek bila specifičnost njihove kulture. Kulturni sistemi se stoga definišu kao izrazito trajni društveni oblici koji nisu emanacija društveno-ekonomskog razvoja, već i šireg istorijskog nasleđa. Usled toga se može očekivati da, iako podvrgnuti uticaju istih sila koje vode modernizaciji, vrednosni sistemi zemalja koje pripadaju različitim kulturnim krugovima ostanu trajno različiti (Inglehart & Welzel, 2007: 19-20).

Inglhart smatra da se uticaj socio-ekonomskog razvoja na kulturne promene odvija u dve glavne faze, čime odstupa od jednog od ključnih uporišta teorija modernizacije i razvija *revizionističku teoriju modernizacije* (Inglehart & Welzel, 2005a). Industrijska faza modernizacije podrazumeva snažan industrijski rast koji sa sobom donosi izvesne društvene promene - racionalizaciju, birokratizaciju, centralizaciju, standardizaciju, a na vrednosnom planu podrazumeva postepenu zamenu tradicionalnih vrednosti, koje prevladavaju u agrarnim društvima, sa sekularno-racionalnim vrednostima. Ovaj pomak ne dovodi do kritičkog preispitivanja autoriteta, već samo do pomeranja njegove osnove od tradicionalno-religioznih ka sekularno-racionalnim izvorima, kao što je npr. nauka (Inglehart & Welzel, 2007). Pojava postindustrijskog društva dovodi do novih društvenih i vrednosnih promena. Ekonomski rast i država blagostanja uvećavaju životni standard stanovništva do te mere da hrana, odeća,

obrazovanje i zdravstvena zaštita postaju dostupni skoro svakome. To vodi ka većoj ekonomskoj, intelektualnoj i socijalnoj autonomiji pojedinaca, što ima za posledicu preispitivanje nekontrolisanog i neograničenog autoriteta nad ljudima i osetljivost za ideje individualne slobode. Iako obe faze modernizacije uvećavaju materijalno blagostanje, čime pospešuju osećanje egzistencijalne sigurnosti, razlika je u tome što industrijska faza donosi sa sobom sekularizaciju autoriteta, a postindustrijska potpuno oslobađanje od autoriteta (prema Pavlović, 2009a: 152). Drugim rečima, ljudska sloboda i emancipacija se aktualizuju u različitim oblastima života: načinu vaspitanja dece, radnoj motivaciji, religijskim opredeljenjima, građanskom aktivizmu i tsl.

Na osnovu podataka iz drugog talasa Svetske studije vrednosti, Inglehart je faktorskom analizom izdvojio dve dimenzije kros-kulturnih varijacija vrednosti koje predstavljaju ishode dva modernizacijska talasa. Prvu dimenziju čine tradicionalne i sekularno-racionalne vrednosti³⁸, a drugu vrednosti preživljavanja i samoizražavanja³⁹.

Dva dobijena faktora su mu poslužili da konstruiše *kulturnu mapu sveta* (Inglehart & Baker, 2000; Inglehart & Welzel, 2007: 73-86), koju dovodi u vezu sa nivoom društveno-ekonomskog razvoja i pretpostavljenim uticajem koji on ima na dominantne vrednosti jednog društva. Ekonomski razvoj usmerava sva društva u istom pravcu - ka većem prihvatanju sekularnih vrednosti i vrednosti

³⁸ Tradicionalni pol čine stavke koje se tiču poštovanja religijskog, porodičnog i nacionalnog autoriteta („Bog je veoma važan u životu ispitanika“, „Za dete je važnije da nauči poslušnost i religioznost nego nezavisnost i odlučnost“, „Ispitanik ima snažan osećaj nacionalnog ponosa“ i „Ispitanik smatra da treba više poštovati vlast“). Tu je i stavka kojom se izražava negativan stav prema abortusu što se uzima kao indikator tradicionalnih, odnosno religijskih vrednosti („Abortus nikada nije opravdan“). Na drugom polu su sekularno-racionalne vrednosti koje naglašavaju suprotno. Neke od zamalja sa najizraženijim tradicionalnim vrednostima su: Salvador, Kolumbija, Egipat, Jordan i Venecuela, dok su sekularno-racionalne vrednosti najzastupljenije u: Japanu, Švedskoj, Istočnoj Nemačkoj, Norveškoj, Estoniji, Češkoj, Danskoj.

³⁹ Drugu dimenziju čine vrednosti preživljavanja (*survival values*) i samoizražavanja (*self-expression values*), na suprotnim polovima. Glavna komponenta ove dimenzije su materijalističke i postmaterijalističke vrednosti, koje su operacionalizovane standardnom baterijom sa četiri društvena cilja: dva materijalistička („održavanje reda u državi“ i „borba protiv rasta cena“) i dva postmaterijalistička („davanje ljudima većeg uticaja u važnim odlukama vlade“ i zaštita slobode govora“). Ispitanici biraju dva najvažnija društvena cilja. Ukoliko odaberu materijalističke ciljeve svrstavaju se u „materijaliste“, ukoliko odaberu postmaterijalističke ciljeve svrstavaju se u „postmaterijaliste“. Ukoliko odaberu neku drugu kombinaciju, onda spadaju u grupu „mešovitih“. Zatim, tu su i stavke kojima se ispituje: javno samoizražavanje („Ispitanik nikada nije i nikada ne bi potpisao nikakvu peticiju“), tolerancija homoseksualnosti („Homoseksualnost se nikada ne može opravdati“), subjektivno blagostanje („Ispitanik opisuje sebe kao ne baš srećnu osobu“) i interpersonalno poverenje („Treba biti oprezan kada se veruje drugim ljudima“). Vrednosti preživljavanja su najzastupljenije u: Rusiji, Rumuniji, Ukrajini, Moldaviji, Azerbejdžanu i Bugarskoj, a vrednosti samoizražavanja u: Švedskoj, Danskoj, Holandiji, Australiji, Novom Zelandu, Kanadi i SAD.

samoizražavanja, dok istorijsko-kulturni faktori (religijska tradicija, iskustvo komunističke vladavine, kolonijalni položaj, itd) i dalje imaju nezavisan uticaj na vrednosti, čak i kada se kontroliše nivo ekonomske razvijenosti. Očekuje se da je uticaj istorijsko-kulturnih činilaca veći što je društvo tradicionalnije, a manji što je društvo modernije. Prema Inglehartovoj interpretaciji, modernizacija ima veći relativni uticaj na vrednosnu dimenziju preživljavanje-samoizražavanje, a istorijsko-kulturni faktori na tradicionalno-sekularnu dimenziju. Tako su vrednosti samoizražavanja prisutnije u protestantskim nego u katoličkim zemljama stoga što su ekonomski razvijenije i što su dalje odmakle na putu modernizacije. S druge strane, ukoliko se desi ekonomski kolaps koji obično prati egzistencijalna ugroženost velikog dela stanovništva, kao, na primer, u bivšim socijalističkim zemljama, doći će do vrednosne regresije (zaokreta ka prihvatanju tradicionalnih vrednosti i vrednosti preživljavanja), a mlađi naraštaji će u pogledu dominantnih vrednosti verovatno ostati jednako tradicionalni kao njihovi roditelji (Inglehart & Welzel, 2007: 105). Početkom devedesetih godina postsocijalističke zemlje su, prema nalazima drugog talasa WVS, bile slične u pogledu vrednosti jer su skoro sve bile smeštene u kvadrantu koji kombinuje vrednosti preživljavanja i sekularno-racionalne vrednosti. Izuzetak je bila jedino Poljska, gde su bile više prihvaćene tradicionalne vrednosti (verovatno usled velike religioznosti stanovništva) i Slovenija koja je imala izraženije vrednosti samoizražavanja, što je pomera u pravcu vrednosnog prostora gde se nalaze visokorazvijene postindustrijske zemlje. Inglehart to objašnjava na način da je „zajedničko iskustvo sa sličnim političkim sistemom donekle homogenizovalo vrednosti stanovništva zemalja Istočne Evrope“, ali da su na delu i drugi, nepolitički činioci: kulturna sličnost, približno isti nivo ekonomske razvijenosti većine ovih zemalja u predsocijalističkom periodu i srodna istorijska iskustva ove grupe zemalja (nav. prema: Pantić, 2005: 57-59).

Već četvrti talas WVS koji je usledio nakon desetak godina (u periodu od 1999. do 2001. godine) pokazuje da se u međuvremenu pojavila razlika u pogledu rasprostranjenosti vrednosti samoizražavanja između istočno-evropskih (Rusija, Albanija, Armenija, Azerbejdžan, Belorusija, BiH, Bugarska, Gruzija, Makedonija, Moldavija, Rumunija, Srbija i Crna Gora, Ukrajina) i centralno-evropskih postsocijalističkih zemalja (Istočna Nemačka, Češka, Slovačka, Hrvatska i Slovenija – najprisutnije u Istočnoj Nemačkoj i opadaju navedenim redosledom, prim. A J.). Dok su zemlje iz prve skupine prema rasprostranjenosti ovih vrednosti zabeležile pad u odnosu na 1990. i niže su rangirane od bilo koje islamske zemlje za koju postoje podaci (dosta ispod naprednih islamskih zemalja, kao što su Turska ili Iran), zemlje iz druge skupine beleže snažan prodor vrednosti samoizražavanja, koje su prisutnije nego u nekim poluperifernim

demokratskim zemljama (npr. Portugalu). Inglehart zaključuje da su početkom trećeg milenijuma centralnoevropska društva bila „prosperitetna društva u kojima je postkomunistička tranzicija prošla razmerno glatko“ (Inglehart & Welzel, 2007: 74-75, 115-118, 138, 158, 162).

Mehanizam promena vrednosti se odvija, po Inglehartovom ubeđenju, postepeno, kako mlađe generacije smenjuju starije⁴⁰. To shvatanje proizilazi iz pretpostavke da vrednosti svake pojedinačne generacije odslikavaju društveno-ekonomske uslove koji su postojali u periodu rane adolescencije. Tako se određeni nivo društveno-ekonomskog blagostanja smatra ključnim preduslovom da bi došlo do širenja postmaterijalističkih vrednosti, odnosno vrednosti samoizražavanja, koje su uvek najprisutnije među mlađim generacijama⁴¹. Da bi se ovakva vrednosna promena mogla ispoljiti, potreban je duži period ekonomskog prosperiteta i subjektivnog osećaja egzistencijalne sigurnosti kod stanovništva (najmanje jedna generacija). Što je period razvoja duži i dostignuti nivo viši, generacijska smena vrednosti je izraženija. Svaka generacija zadržava onaj vrednosni sklop koji je usvojila u periodu adolescencije i po kojem se može razlikovati od ostalih generacija. Drugim rečima, za usvajanje određenih vrednosti ključan je period rane socijalizacije („hipoteza socijalizacije“) ali i subjektivni osećaj egzistencijalne sigurnosti iz tog perioda („hipoteza oskudice“). Budući da vrednosni prioriteti odslikavaju socioekonomske prilike iz perioda odrastanja, najveća vrednost se pripisuje najvažnijim nezadovoljenim potrebama (što je, u osnovi Maslovljeva teza; up. Maslow, 1970). Ako su ranu socijalizaciju proveli u situaciji oskudice, kad odrastu, ljudi će više prihvatati vrednosti preživljavanja, odnosno težiti ispunjenju materijalističkih ciljeva. Ako su odrastali u uslovima ekonomskog blagostanja, smatra se da će više usvajati postmaterijalističke vrednosti, odnosno vrednosti samoizražavanja (Inglehart & Welzel, 2007: 103-121).

Modernizacija ima jednu važnu posledicu za društvo – utiče na širenje vrednosti samoizražavanja, a sa širenjem ovih vrednosti rastu zahtevi za efektivnim građanskim i političkim slobodama i demokratskim institucijama,

⁴⁰ Još jednom ponavljamo da je osnovni preduslov da bi došlo do širenja postmaterijalističkih vrednosti da postoji visok nivo društveno ekonomske razvijenosti. Ako njega nema, nema ni značajnijih promena vrednosti. Inače, ova Inglehartova teza je u suštini preuzeta od ranih teoretičara modernizacije koji su smatrali da ekonomski razvoj vodi ka uspostavljanju demokratije (Lerner, 1958; Lipset, 1959; Dahl, 1973). Na žalost, nisu bili u prilici to i dokazati (ili su to činili na uzorku malog broja zemalja, npr. Lerner, 1958; Inkeles i Smit, 1974) jer im nisu bili dostupni empirijski podaci poput onih koje nudi WVS (up. Inglehart & Welzel, 2007: 166, 275).

⁴¹ Još jednom napominjemo da je za rasprostranjenost vrednosti samoizražavanja ključan dostignuti nivo ekonomske razvijenosti koji se kumulira u dužem vremenskom periodu, a ne brzina rasta. Tako su vrednosti samoizražavanja najrasprostranjenije u najbogatijim zemljama, a ne u zemljama koje se najbrže razvijaju, kao što je na primer Kina.

tamo gde nisu ranije postojale, odnosno jačanjem demokratskih institucija tamo gde već postoje. Drugim rečima, modernizacija podstiče širenje vrednosti samoizražavanja, a one vode ka jačanju demokratske svesti kod ljudi. Suprotno tome, u onim kulturama gde preovlađuju vrednosti preživljavanja gotovo je nemoguće očekivati da će se uspostaviti tzv. „efektivna demokratija“⁴², kakva postoji u društvima sa izraženim vrednostima samoizražavanja (Inglehart & Welzel, 2007: 161, 191, 204). Prema Inglehartu, „veoma je vjerovatno da će se djelotvorna demokracija uspostaviti tamo gdje više od 45% građana nekog društva pridaje veliku važnost ekspresivnim vrednotama“ (Welzel & Inglehart, 2007: 289). To nikako ne znači da je odnos između ekonomske razvijenosti i demokratije kauzalan, nego probabilistički. Na primer, bogati Kuvajt, kao i neke druge zemlje izvoznice nafte⁴³, nisu demokratska društva (tj. nisu efektivne demokratije – prim. A J.), jer su u njima vrednosti samoizražavanja još uvek na niskom nivou, tako da nema ni masovnih zahteva stanovništva za uvođenjem demokratije⁴⁴. Moguće je navesti još niz izuzetaka gde modernizacija nije vodila ka uspostavljanju demokratskih društava (npr. socijalističke države posle Drugog svetskog rata, Argentina tokom 80-ih, Singapur od 70-ih, Kina od 80-ih do danas), ali i postojanja demokratskih institucija i procedura u ekonomski zaostalim društvima (npr. Indija posle Drugog svetskog rata) (Antonić, 2000; Inglehart & Welzel, 2007: 163, 166, 171). Drugim rečima, demokratija će se pre uspostaviti u razvijenim i bogatim nego u nerazvijenim i siromašnim društvima, premda to nije univerzalno pravilo.

4.5. Kritika Inglehartove teorije modernizacije

Uprkos izuzetnoj međunarodnoj reputaciji Inglehartova teorija je pretrpila brojne teorijske, konceptualne i metodološko-epistemološke kritike. Nedostaci o kojima govore kritičari zadiru u same temelje teorijskog modela: u implicitni evolucionizam, kulturni determinizam i normativno shvatanje demokratije⁴⁵.

⁴² Inglehart na više mesta navodi primer bivšeg Sovjetskog Saveza, odnosno današnje Ruske Federacije, ali i Bugarske, Rumunije i Indije da bi potkrepio tu tezu (Inglehart & Welzel, 2007: 162, 185, 204).

⁴³ Na žalost, za potpuniju argumentaciju nedostaju podaci za dosta afričkih i bliskoistočnih (uglavnom islamskih) zemalja.

⁴⁴ Čak i u slučajevima kada nastanu kulturne promene u smislu širenja vrednosti samoizražavanja, to ne znači da će po automatizmu biti izvršene institucionalne promene i uvedena demokratija. Tu Inglehart važnu ulogu daje masovnim kolektivnim akcijama stanovništva i delovanju elita (demonstracije, kampanje, pregovarački procesi, itd), ali i povoljnim međunarodnim okolnostima, što je došlo do izražaja posebno u okviru „trećeg talasa“ demokratizacije (Inglehart & Welzel, 2007: 207-224).

⁴⁵ Inglehartova tvrdnja glasi da je prisustvo vrednosti samoizražavanja u korelaciji sa razvijenošću demokratije.

Jedna od ključnih zamerki odnosi se na konceptualnu nepreciznost pojma vrednosti. Kako ističe Pavlović (2009: 26), Inglehart ne nudi formalnu definiciju vrednosti, niti se jasno oslanja na postojeća teorijska određenja u sociologiji i socijalnoj psihologiji. Izostaje i analitičko razgraničenje vrednosti od srodnih pojmova, pre svega stavova i preferencija, čime se konceptualni status vrednosti implicitno svodi na agregirane individualne dispozicije merene anketnim istraživanjima. Ovakav redukcionizam dovodi u pitanje teorijsku pozadinu samog pojma i otvara prostor za njegovu proizvoljnu operacionalizaciju.

Posebno je problematičan koncept vrednosti samoizražavanja. Uместo analitički izvedene definicije, ovaj pojam se konstituiše putem nabiranja indikatora, koji se tek naknadno pokušavaju teorijski objediniti u jedinstven sindrom (prema Pavlović, 2009: 51). Time se sadržaj koncepta aposteriori izvodi iz empirijskih indikatora, što nema metodološko opravdanje. Posledično, svaka izmena indikatora neminovno proizvodi i promenu značenja samog koncepta, čime se dovodi u pitanje njegova teorijska utemeljenost (Janković, 2017: 84).

Dodatni problem predstavlja odsustvo uverljivih empirijskih dokaza o jednodimenzionalnosti koncepta vrednosti samoizražavanja. Inglehart ne pokazuje da se korišćeni indikatori mogu svesti na jednu latentnu dimenziju, niti da pet indikatora mogu adekvatno obuhvatiti široko definisan pojam (Pavlović, 2009a: 158). Time se može dovesti u pitanje koherentnost pojma vrednosti samoizražavanja, koji postaje labav teorijski konstrukt.

Sa stanovišta kritičke sociologije, većina indikatora samoizražavanja ima političko značenje. Kako primećuje Pavlović (2009a: 158), društvena praksa se u ovom konceptu implicitno redukuje na oblike političke participacije, tolerancije i građanskog aktivizma, dok se druge dimenzije društvenog delovanja zanemaruju ili u potpunosti izostavljaju. Time se društvena realnost normativno izražava kroz liberalno-demokratski okvir, koji se unapred postavlja kao poželjni ishod vrednosne evolucije.

Ova normativna pretpostavka naročito dolazi do izražaja u primeni teorije na postsocijalistička i poluperiferna društva. Pavlović (2009: 105) s pravom ukazuje da se uz pomoć Inglehartovog instrumenta teško može objasniti demokratska promena u Srbiji 2000. godine. Empirijski podaci iz istraživanja sprovedenog 2001. godine pokazuju da je nivo vrednosti samoizražavanja bio višestruko niži od praga koji Inglehart smatra nužnim za uspostavljanje demokratije (13% u odnosu na pretpostavljenih 45%). Ovaj nesklad između teorijskih očekivanja i empirijskih nalaza ukazuje na ozbiljan problem kauzalnog modela, prema kojem kulturna i vrednosna transformacija prethodi demokratiji.

Šire posmatrano, Inglehartova teza o uslovljenosti vrednosnih promena visokim nivoom društveno-ekonomske razvijenosti u velikoj meri reprodukuje

◆ ◆ ◆

klasične postavke teorija modernizacije. Brojni autori (Lerner, 1958; Lipset, 1959; Dahl, 1973) su polazili od pretpostavke o korelacionoj vezi između ekonomskog razvoja i demokratije, ali bez mogućnosti njene sistematske empirijske provere. Iako su kasniji podaci Svetskog istraživanja vrednosti omogućili širu komparativnu analizu osnovni problem ostaje: teorija pretpostavlja univerzalnu razvojnu putanju koja zanemaruje strukturne nejednakosti svetskog sistema, istorijske diskontinuitete i specifične obrasce političke participacije u perifernim i poluperifernim društvima.

Empirijske kritike dodatno potkopavaju ključne teorijske hipoteze. DeJavis i Devenport (Davis & Davenport, 1999; prema Pavlović, 2009: 34) nalaze negativnu korelaciju između visine prihoda i prihvatanja postmaterijalističkih vrednosti, čime se dovodi u pitanje hipoteza oskudice. Dodatno, odsustvo korelacije generacijske pripadnosti sa vrednosnim orijentacijama problematizuje i hipotezu socijalizacije, prema kojoj bi mlađe generacije trebalo da budu nosioci vrednosnih promena.

Postoje istraživanja koja problematizuju pretpostavku o dugoročno stabilnim vrednosnim orijentacijama formiranim u ranoj mladosti. Klark i saradnici (Clarke et al., 1999) pokazuju da su odgovori na skali materijalističkih i postmaterijalističkih vrednosti snažno uslovljeni aktuelnim ekonomskim kontekstom u trenutku istraživanja, a ne iskustvima rane socijalizacije.

U celini posmatrano, ove kritike sugerišu da Inglehartova teorija, uprkos empirijskoj sofisticiranosti, ostaje teorijski normativna i strukturno ograničena. Njena sklonost da kulturne promene posmatra kao autonomni i linearni proces dovodi do zanemarivanja šireg političko-ekonomskog konteksta, odnosa moći i institucionalnih aranžmana koji oblikuju kako vrednosti, tako i mogućnosti društvene transformacije.

5. Teorije zavisnosti

5.1. Uvod: društveno-istorijski kontekst nastanka teorija zavisnosti

T EORIJE ZAVISNOSTI PREDSTAVLJAJU SKUPINU TEORIJSKI I ANALITIČKI različitih objašnjenja uzroka i načina uspostavljanja odnosa zavisnosti između centra i periferije kapitalističkog sistema. Osim tvrdnje da je nerazvijenost periferije posledica nepovoljne pozicije u okviru globalnog kapitalističkog sistema, tj. da se radi o asimetričnoj integraciji centra i periferije u okviru globalnog kapitalističkog sistema, gotovo da nema opšte ideje koja bi povezivala različite teoretičare i škole mišljenja. Stoga su u pravu oni koji tvrde da su ove teorije po svom karakteru heterogene (Chilcote, 1974) i da nisu uspele da stvore jedinstvenu teoriju društvenog razvoja nerazvijenih i dekolonizovanih zemalja. Nastanak ovih teorija se vezuje za specifičan istorijski kontekst u Latinskoj Americi nakon Drugog svetskog rata. Iako se većina ovih teorija odnosi na latinoameričke zemlje, ove teorije se bave strukturalnim nejednakostima i u drugim zemljama u Aziji i Africi.

Istorijski kontekst nastanka ovih teorija je bio obeležen snažnim usponom kapitalizma, sa SAD kao najmoćnijom silom, koja je još od prve polovine 19. veka nastojala uspostaviti ekonomsku i političku kontrolu nad zapadnom hemisferom. S druge strane, alternativu takvom sistemu predstavljale su socijalističke zemlje, koje su bile ozbiljna pretnja američkoj hegemoniji, pre svega u ideološko-političkom smislu. Treći važan činilac bio je proces dekolonizacije, kojim je značajan broj zemalja oslobođen kolonijalnog ropstva, nakon čega se postavlja pitanje izbora modela društveno-ekonomskog razvoja. Oba bloka (SAD i SSSR) bila su zainteresovana da u tim zemljama prošire politički uticaj

i nametnu vlastiti ekonomski model, premda se radi o izrazito asimetričnim mogućnostima ostvarenja hegemonije.

Bez obzira na svoju raznolikost, teorije zavisnosti su bile inspirisane klasičnim marksističkim delima Marksa i Engelsa, idejama teoretičara imperijalizma i strukturalista. Postoje dva pravca nastanka glavnih teza teorija zavisnosti. Neke od najranijih formulacija ovih teorija nastaju početkom 1950-ih godina, istovremeno sa teorijama modernizacije. Prva od njih je Prebišova ekonomska analiza problema razvoja zemalja Latinske Amerike i Kariba (Prebisch, 1950). Nerazvijenost se posmatra u kontekstu globalnog kapitalizma i strukturalnih odnosa zavisnosti koji su uspostavljeni između zemalja Latinske Amerike i razvijenih kapitalističkih zemalja. Teze koje su razvijali teoretičari tokom šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog veka uglavnom slede iznesenu argumentaciju, koju nadograđuju sopstvenim analizama. Ključna ideja glasi da je globalni kapitalistički sistem uspostavio takve ekonomske strukture unutar kojih je razvoj nerazvijenih zemalja gotovo nemoguć. Drugim rečima, svet je globalno podeljen na bogate kapitalističke zemlje i siromašne zemlje u razvoju, čiji se odnos bazira na eksploataciji i ekonomskom iscrpljivanju siromašnih u korist bogatih zemalja. Mehanizmi su različiti: kolonijalna pljačka sirovina, prelivanje viška vrednosti putem trgovinske razmene iz zemalja u razvoju u razvijene zemlje, tehnološka zavisnost od razvijenih zemalja, zavisnost od stranih investicija. Zemlje u razvoju su izvor jeftine radne snage i sirovina, a ujedno i tržište za skupe industrijske proizvode sa Zapada. Ovakva struktura ekonomskih odnosa datira od prvih kolonijalnih osvajanja, ali i nakon sticanja nezavisnosti bivših kolonija, koje ostaju u zavisnom položaju, usled nemogućnosti promene uspostavljenih ekonomskih struktura. Različita su viđenja izlaska zemalja iz perifernog položaja. Umereniji teoretičari, poput Prebiša, zagovaraju industrijalizaciju, naučno-tehnološki razvoj, supstituciju uvoza, uspostavljanje regionalne saradnje, na principu reciprociteta i uvažavanja ekonomske koristi svih zemalja. Radikalniji teoretičari predlažu potpuni raskid političkih i trgovinskih veza sa kapitalističkim zemljama.

Drugi put geneze teorija zavisnosti se povezuje sa kritikom modernizacijskih teorija. Neuspešnost modernizacijskih teorija je bila plodno tlo za nastanak teorija zavisnosti. Glavni argument je da su društveno-istorijske okolnosti u kojima su se razvijale bogate kapitalističke zemlje i zemlje koje su imale iskustvo kolonijalnog porobljavanja bitno različite. Mogao bi se nabrojati niz drugih argumenata koje teoretičari zavisnosti upućuju modernizacijskim teorijama. Od klasične evolucionističke teze da sve zemlje prolaze iste etape na putu razvoja, da nerazvijene zemlje treba da slede iskustvo razvijenih zemalja, do etnocentričnih ideja da su nerazvijene zemlje kulturološki, civilizacijski i

vrednosno različite od razvijenih zemalja i da u tome treba tražiti uzroke njihovog ekonomskog zaostajanja.

Posmatrano iz analitičke perspektive, teoretičari zavisnosti su se više bavili objašnjavanjem fenomena zavisnosti, a manje pronalaskom strategija i načina izlaska iz takvog stanja. Osim nabiranja ekonomsko-političkih mera koje treba preduzeti, čini se da je nedovoljno napora učinjeno da se konkretni ekonomski modeli razrade i praktično primene. O tome svedoči i nedovoljan uspeh programa pomoći Ujedinjenih Nacija zemljama Latinske Amerike. Fokusirajući se na zemlje Latinske Amerike, izgleda kao da su pažnji teoretičara zavisnosti promakla iskustva zemalja poput Sovjetskog Saveza, Kine i Jugoslavije, koje su uspele izgraditi relativno autarhične društveno-ekonomske sisteme, distancirajući se od globalnog kapitalizma (šire o tome videti: Lazić, 1988; Janković, 2024, 2019). Ovde se ne možemo upuštati u detaljniju analizu razvojnih potencijala navedenih društava, ali se oni ne mogu zanemariti. O tome najbolje svedoči iskustvo savremene Kine koja je svoj fantastičan ekonomski uspon od kraja 1980-ih postigla zahvaljujući državnim merama kontrolisanoj industrijalizaciji i postepenoj integraciji u svetsko tržište. U nastavku rada razmatraju se ključni autori teorije zavisnosti i njihove međusobne razlike.

5.2. Prebiš: strukturalistički pristup problemu nerazvijenosti Latinske Amerike

Argentinski ekonomista Raul Prebiš (Raúl Prebisch) je bio jedan od najuticajnijih teoretičara strukture nejednakih odnosa koji se uspostavljaju između razvijenih zemalja (pre svega SAD i Evrope) i Latinske Amerike. Njegova studija *Ekonomski razvoj Latinske Amerike i njegovi glavni problemi* (1950) predstavlja jedno od inicijalnih štiva teorije zavisnosti, čije će ključne teze preuzeti i razvijati mnogi teoretičari. Studija predstavlja izveštaj Ekonomske komisije Ujedinjenih nacija (ECLAC) o problemima razvoja Latinske Amerike i Kariba.

Koristeći strukturalistički pristup u razmatranju međunarodne podele rada, Prebiš nastoji da pokaže u čemu je glavni problem nerazvijenosti zemalja Latinske Amerike. Još u 19. veku Latinskoj Americi je u međunarodnoj podeli rada dodeljen status periferije, čiji je zadatak proizvodnja hrane i izvoz sirovina u razvijene industrijske zemlje. Prihodima od izvoza planirano je da se omogućći uvoz industrijskih proizvoda sa Zapada. Međunarodni eksperti koji su se uglavnom oslanjali na teoriju komparativne prednosti sugerisali su da je razvoj industrije nepotreban jer bi mogao ugroziti prednost koju su zemlje Latinske Amerike stekle u poljoprivredi i rudarstvu (Prebisch, 1950: 1-7).

Međutim, zaostajanje u ekonomskom razvoju i životnom standardu stanovništva Latinske Amerike je bivalo sve izraženije. Prebiš navodi više razloga za to. Ključni razlog je to što postoji disparitet cena (jeftinih) poljoprivrednih proizvoda u odnosu na (skupu) industrijsku robu koju uvoze sa Zapada⁴⁶. Drugi razlog je što potražnja za sirovinama i rudama sa periferije varira u zavisnosti od privrednih ciklusa u zemljama centra. U periodu recesije cena može znatno pasti usled pada potražnje. Stoga zemlje periferije moraju da izvoze sve više svojih resursa kako bi mogle da finansiraju uvoz industrijskih proizvoda, što ugrožava njihov ekonomski razvoj. Treći razlog je hronični nedostatak rezervi dolara kojima bi se finansirao uvoz industrijskih artikala. Tome je doprinela autarhičnost američke ekonomije između dva svetska rata. Svega 3% bruto društvenog proizvoda su trošili na uvoz robe iz drugih zemalja (Prebisch, 1950: 16, 20). Četvrti razlog je nizak nivo tehnološke razvijenosti zemalja periferije zbog čega je produktivnost bila niska (posledično i stopa akumulacije), što je stvaralo hroničnu potrebu za stranim investicijama⁴⁷.

Prebiš je izlaz video u industrijalizaciji Latinske Amerike, uz zadržavanje poljoprivredne proizvodnje, koja nužno mora da se modernizuje i poveća produktivnost. Time bi se postigao dvostruki efekat. Industrijalizacija bi omogućila supstituciju uvoza (Prebisch, 1950: 46, 53) čime bi se smanjila zavisnost od industrijskih proizvoda SAD i Evrope, kao i odliv deviznih rezervi. S druge strane, ekonomski rast bi omogućio povećanje životnog standarda građana. Međutim, Prebiš (1950) je bio svestan teškoća koje mogu da stoje na putu u ostvarivanju takve ekonomske politike. Niske plate i nedovoljna štednja građana predstavljaju lošu polaznu osnovu za ubrzani razvoj.

Disbalans između prihoda u *centru* i na *periferiji* bi se mogao postepeno ispraviti. Pre svega tehničkim napretkom u poljoprivredi može se povećavati produktivnost. Istovremeno realne plate se mogu povećati industrijalizacijom i odgovarajućim socijalnim zakonodavstvom. Olakšavajuća okolnost u situaciji zavisnosti od stranih investicija jeste to što su kapitalna ulaganja u poljoprivredi manja u odnosu na industriju. S druge strane, prednost perifernih zemalja je zemljište kao resurs čija vrednost stalno raste. Međutim, nedostatak ekonomskih razvojnih programa sa specifičnim ciljevima i jasno definisanim sredstvima za njihovo ostvarenje Prebiš (1950) vidi kao veliki problem, kao i rizik od pogrešne alokacije investicija.

Uz sve nabrojane izazove i teškoće ekonomskih reformi u Latinskoj Ame-

⁴⁶ Disparitet cena poljoprivrednih i industrijskih roba je konstantno išao na štetu periferije od 1870-ih godina do Drugog svetskog rata. Za isti novac 1930-ih se moglo kupiti samo 63% proizvoda u odnosu na 1860-te (Prebisch, 1950: 8-9).

⁴⁷ Čak i u takvoj situaciji neke zemlje su uspele da finansiraju veliki deo investicija sopstvenim naporima (Prebisch, 1950).

rici, Prebiš predlaže: industrijalizaciju kroz supstituciju uvoza, zadržavanje poljoprivredne proizvodnje uz povećanje produktivnosti, nezavisnu ekonomsku politiku Latinske Amerike od SAD i evropskih zemalja i regionalnu saradnju zemalja Latinske Amerike kako bi se ojačalo zajedničko tržište. Ipak, nikada nije zagovarao autarhičan razvoj zemalja Latinske Amerike. Prebišovi predlozi su postali imperativ razvojne politike Latinske Amerike 50-ih i 60-ih godina prošlog veka (Prebisch 1950; Iglesias, 2006). Prebišov pristup se razlikuje od kasnijih teorija zavisnosti koje strukturalne odnose nejednakosti povezuju sa klasnim, političkim i imperijalnim mehanizmima dominacije.

5.3. Amin: odnos centra i periferije i globalna akumulacija kapitala

Knjiga Samira Amina *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima: kritika teorije nerazvijenosti* (1978) predstavlja ključno delo u oblasti teorija zavisnosti. U njoj se iznosi radikalni politički stav prema globalnom kapitalizmu iz ugla zemalja u razvoju. Glavno pitanje za Amina je kakva je priroda savremenog kapitalističkog sistema? Na koji način globalni kapitalizam stvara strukturalne nejednakosti između razvijenih i nerazvijenih zemalja (centra i periferije)? Nerazvijenost periferije nije rezultat unutrašnjih problema razvoja, nego je rezultat delovanja zemalja centra. Ispoljava se preko više mehanizama: sektorske nejednakosti u proizvodno-tehnološkim mogućnostima, dezartikulacije ekonomskog sistema i ekonomske zavisnosti od zemalja centra. Centar oblikuje periferiju prema svojim potrebama (Amin, 1978: 18-21, 390).

Sektorske nejednakosti su posledica istovremenog postojanja pretkapitalističkog i kapitalističkog načina proizvodnje u zemljama perifernog kapitalizma. Sektorska neujednačenost radne snage i proizvoda po glavi stanovnika se odnosi jedan prema četiri, u nekim slučajevima čak jedan prema deset. Ruralno stanovništvo čini od 2/3 do 4/5 stanovništva, a proizvodi najviše 2/5 bruto domaćeg proizvoda. Suprotno tome, u zemljama centra postoje ekonomski mehanizmi koji uravnotežavaju cene najamnina u različitim sektorima. Masa stanovništva je koncentrisana od 80 do 120% od nominalne cene rada.

Problem dezartikulacije privrede u periferijskim zemljama je to što privreda ne čini koherentnu celinu. Sektori su postavljeni jedan pored drugog, bez obimnije razmene, dok je transfer tehnologije minimalan. Poljoprivreda se obično sastoji od dva odvojena sektora: prvi, uglavnom ekstenzivan, nekomercijalni, za vlastite potrebe; drugi, sa savremenom plantažnom proizvodnjom namenjenoj za izvoz (Amin, 1978: 206). Tercijerni sektor (trgovina, transport,

finansije) uglavnom je pod upravom stranih kompanija iz zemalja centra (Amin, 1978: 217-231).

Ekonomska zavisnost od zemalja centra se najpre izražava u spoljnoj trgovini. Izvoze se uglavnom jeftini prehrambeni proizvodi, sirovine i rude, a uvoze skupi industrijski i visokotehnološki proizvodi. Zemlje u razvoju su daleko više zavisne od trgovine sa razvijenim zemljama nego što su razvijene zemlje zavisne od nerazvijenih. Samo 20% ukupne trgovine zemalja u razvoju se ostvari sa drugim zemljama u razvoju. Drugi mehanizam zavisnosti se ogleda u nedostatku finansijskog kapitala, dok se istovremeno putem trgovine značajan deo deviznih rezervi odliva u zemlje centra (Amin, 1978: 20). Uz varijacije od zemlje do zemlje, odliv kapitala obično premašuje priliv stranih investicija, što je jedan od ključnih mehanizama razvoja nerazvijenosti.

Ključno pitanje za Amina je kako se vrši akumulacija kapitala u korist zemalja centra? Odgovor treba potražiti, kao što smo naveli, u domenu proizvodnje i razmene, ali i u drugim odnosima koji nisu čisto ekonomski - kolonijalnim osvajanjima, tesnom saradnjom sa lokalnom buržoazijom, birokratskim upravljanjem periferijom (Amin, 1978: 159, 374-391).

Odnos centar-periferija je suštinski oblikovan tako da služi razvoju zemalja centra. Tendencijski pad profitne stope u razvijenim kapitalističkim zemljama, o čemu je davno pisao Marks (Marx, 1978), primorava kapitaliste da sele kapital iz jedne privredne grane u drugu. Vremenom dolazi do izjednačavanja profitnih stopa (koje stalno padaju), a kao rešenje se nameće izvoz kapitala u nerazvijena područja širom sveta (kolonije) gde se izvlači veći profit zahvaljujući radno intenzivnoj privredi (Amin, 1978: 29).

Drugi mehanizam se odvija putem spoljne trgovine. Razvijene zemlje centra razmenom dobijaju više rada za manje rada. Evo o čemu je reč. Rikardo u svojoj teoriji međunarodne trgovine, poznatijoj kao *teorija komparativnih prednosti*, tvrdi da trgovina između zemalja svima može doneti koristi, čak i ukoliko je hipotetički jedna zemlja efikasnija u proizvodnji svih roba u poređenju sa drugima (Ricardo, 1951: 133-135). Ključna ideja je u specijalizovanju zemlje u proizvodnji i izvozu onih dobara gde ima komparativne prednosti u odnosu na druge zemlje. Rikardova teorija komparativnih prednosti, kako započinje Amin (1978: 53-59), nije tačna jer su realne najamnine (izražene u zlatu) različite u različitim zemljama i cene roba nisu proporcionalne količini rada koji je uložen u njihovu proizvodnju. Rikardova teorija mogla bi važiti samo u zemljama sa približno istim organskim sastavom kapitala i koje su na približno istom nivou tehnološkog razvoja (Amin, 1978: 53-59). „Ova hipoteza ima smisla samo zbog toga što se Rikardo nalazi u okviru dvaju ‘čistih’ kapitalističkih sistema koji su u odnosu” (Amin, 1978: 59). Ukoliko se trgovina odvija između

razvijenih i nerazvijenih zemalja, koje raspolažu različitim tehnologijama proizvodnje, razvijene zemlje će uvek dobijati više rada za manje rada⁴⁸. Posledica nejednake razmene je „razvoj nerazvijenosti” i sve veće povećanje ekonomskog jaza između centra i periferije (videti predgovor Amin, 1978: XV).

Amin daje opsežnu kritiku kapitalizma iz ugla zemalja u razvoju. Sve-
stan je važnosti periferije za razvoj globalnog kapitalizma - dajući joj ulogu katalizatora i akceleratora rasta u centru, od prvih kolonijalnih osvajanja do savremenog doba. Stoga veruje u mogućnost njegovog prevazilaženja unutar globalnog socijalizma. Izlaz iz nerazvijenosti vidi u alternativnom razvojnom putu: planskoj ekonomiji, autonomnoj industrijalizaciji (periferne zemlje trebalo bi da same izgrade svoju industriju) i regionalnoj ekonomskoj integraciji, nezavisnoj od zemalja centra. Kritičari su dosta osporavali njegov koncept raskida sa svetskim tržištem smatrajući ga nemogućim zbog monolitnosti roba u zemljama u razvoju i nemogućnosti transfera visoke tehnologije (videti predgovor Amin, 1978: V-XII).

5.4. Frank: strukturalno-istorijski pristup nerazvijenosti

Andre Gunder Frank (André Gunder Frank) u svom poznatom eseju *Razvoj nerazvijenosti* (1966) iz marksističkog ugla razvija radikalnu teoriju strukturalne zavisnosti nerazvijenih periferijskih od razvijenih zemalja centra. U eseju su izložene neke od radikalnih levičarskih ideja što mu je donelo popularnost kod teoretičara zavisnosti. Na početku eseja Frank upozorava da je bez poznavanja istorijskih i društveno-ekonomskih činilaca razvoja nemoguće razumeti razloge zbog kojih se zemlje Latinske Amerike nisu uspele razviti u dužem vremenskom periodu (Frank, 1966: 4). Nerazvijenost, po njemu, nije posledica društvene zaostalosti, feudalnog načina proizvodnje (dominantno u poljoprivredi), nedostatka kapitala za razvoj ili nedostupnosti modernih proizvodnih tehnologija. Nerazvijenost proizilazi iz nepovoljne pozicije nerazvijenih zemalja u okviru svetskog kapitalističkog sistema. Da bi objasnio globalnu „mrežu eksploatacije”, Frank koristi dijalektički model razvijenih industrijalizovanih zemalja („metropola”) i nerazvijenih zemalja Latinske Amerike („sateliti”). Glavni mehanizam kojim se reprodukuje eksploatacija i zavisnost je dostupnost jeftine radne snage i sirovina iz nerazvijenih zemalja,

⁴⁸ Teorija komparativne prednosti je patila i od drugih nedostataka: počiva na pretpostavkama: savršenog tržišta, rada kao jedinog činioca proizvodnje (što je odbačeno još 1870. godine), neometane tehnološke mobilnosti, jednakih troškova transporta, dominantna važnost se pridaje spoljnoj trgovini (što je neopravdano u slučaju velikih diverzifikovanih ekonomija).

u zamenu za skupe industrijske proizvode koje proizvode razvijene zemlje i njima snabdevaju tržišta nerazvijenih zemalja (Frank, 1966: 10).

U eseju se kritikuje evolucionistička teorija, pre svega njena ključna teza da sve zemlje prolaze kroz iste faze razvoja. Iskustvo razvijenih zemalja se ne može primeniti u slučaju nerazvijenih zemalja budući da je njihova istorija prožeta kolonijalnim iskustvom i eksploatacijom od strane razvijenih kapitalističkih zemalja. Od nastanka kapitalizma, razvijene kapitalističke zemlje su uglavnom beležile ekonomski uspon (izuzev povremenih perioda kriza), dok su zemlje Latinske Amerike bile nerazvijene, kako u periodu kolonijalizma, tako i nakon sticanja nezavisnosti. Frank smatra da se njihova nerazvijenost ne može pripisati njihovim ekonomskim, političkim ili kulturnim specifičnostima - kako to nastoje učiniti teoretičari modernizacije - nego kao proizvod nametnutih struktura od strane razvijenih kapitalističkih zemalja – metropola (Frank, 1966: 4-5).

Frank pobija popularno stanovište o „dualnim društvima” (*dual societies*) u Latinskoj Americi. Prema ovom stanovištu, gradovi i regioni koji su u ekonomskoj interakciji sa globalnim kapitalizmom su relativno razvijeni i povezani sa svetskim metropolama, a ostatak društva izolovan, zaostao u pogledu proizvodne tehnologije i stepena produktivnosti, naročito u poljoprivredi. Specifičnost Frankovog stanovišta je da on negira istovremeno postojanje feudalnog i kapitalističkog načina proizvodnje, što je inače teza Amina, ali i drugih teoretičara zavisnosti. On smatra da su kapitalistički proizvodni odnosi prodrli i u najudaljenije i najizolovanije delove nerazvijenih zemalja, vršeći određenu ulogu u tom sistemu. Odnos između metropola i satelita je višeslojan. Nacionalne prestonice i veliki gradovi satelitskih zemalja su sateliti svetskih metropola, a istovremeno lokalne metropole u svojim zemljama. Tako čitav lanac metropola i satelita uvezuje delove sistema u jedinstvenu celinu - od metropolskog centra na Iberijskom poluostrvu, koji se kasnije izmešta u druge zemlje Evrope i SAD - do najudaljenijih sela u Latinskoj Americi (Frank, 1966: 5-7; Ranković, 1981: 83-84).

Prema Frankovom shvatanju mogućnost razvoja domaće industrije kroz projekat „supstitucije uvoza” nije realna, budući da taj poduhvat zahteva zaduživanje latinoameričkih zemalja pod nepovoljnim uslovima. Ulaganjem stranog kapitala deo viška vrednosti stvorenog u latinoameričkim zemljama se vraća u zemlje izvoznice kapitala putem „mreža eksploatacije”. U taj sistem su uključene svetske i lokalne metropole i satelitska područja, pri čemu važnu ulogu u održanju takvih političko-ekonomskih struktura imaju lokalne elite, pre svega veleposednici i izvoznici (Frank, 1966: 4-7; uporediti sa Ranković, ur. 1981: 94-95).

Na jednom mestu Frank kaže „istorijski i strukturni pristup može do-
prineti boljoj teoriji i politici razvoja generisanjem niza hipoteza o razvoju
i nerazvijenosti, poput onih koje trenutno testiram u svojim istraživanjima.
Hipoteze se zasnivaju na empirijskim zapažanjima i teorijskim pretpostavkama
da unutar ove globalne strukture metropole i satelita - metropole teže razvoju,
dok sateliti teže nerazvijenosti” (Frank, 1966: 9).

Prva hipoteza glasi da je razvoj lokalnih metropola ograničen njiho-
vim satelitskim statusom u okviru globalnog kapitalizma. To se može dokazati
analizom lokalnih metropola u Latinskoj Americi, što je već urađeno u nekim
ranijim studijama. Najbolji primeri su Buenos Aires i Sao Paulo, čiji je rast
započeo nakon kolonijalnog oslobođenja 1820-ih, ali je ipak bio zavisen od
Velike Britanije, potom od Sjedinjenih Američkih Država (Frank, 1966: 9-10).

Druga hipoteza opovrgava rašireno mišljenje teoretičara modernizacije
da razvoj nerazvijenih zemalja dolazi kao posledica intenziviranja saradnje sa
razvijenim zemljama. Frank smatra da satelitske zemlje mogu postići ekonom-
ski razvoj samo kada su njihove ekonomske i političke veze s metropolama
raskinute. Kao dokaz navodi da su Argentina, Meksiko, Čile i Brazil doživeli
su najintenzivniji razvoj u vreme njihove izolovanosti od metropola. To je bilo
vreme kada su metropole, direktno ili indirektno bile pogođene ratnim deša-
vanjima tokom Prvog i Drugog svetskog rata, odnosno krizom usled Velike
depresije (Frank, 1966: 10-11).

Sledeća hipoteza je antiteza prethodnoj. Glasi da su područja Latinske
Amerike, koja su danas najnerazvijenija, upravo ona koja su u prošlosti ima-
la najintenzivnije odnose s metropolama. Pre svega, to su regioni izvoznici
primarnih proizvoda u svetske metropole. Onog trenutka kada lanci između
metropola i satelita budu raskinuti, pre svega usled interesa metropola (sma-
njena tražnja i tsl.), dolazi do ekonomskog kraha satelita. Nakon toga obično
sledi period ekstremne nerazvijenosti i masovne pauperizacije. Primer za to su
regioni severoistočnog Brazila, rudarsko područje u Minas Žeraisu, visoravni
Perua i Bolivije, centralni meksički regioni Guanahuato i Zakatekas (Frank,
1966: 13-14).

Frank u knjizi *Kapitalizam i nerazvijenost u Latinskoj Americi* (1967)
detaljnije analizira svoje teorijske pretpostavke na primeru dve latinoameričke
zemlje - Čilea i Brazila. Analiza se svodi na objašnjenje kako su viševjekovna
kolonijalna eksploatacija i uključenost u globalni kapitalistički sistem oblikovali
strukturu nerazvijenosti ovih zemalja. Od početka 16. veka ove zemlje su bile
zapadne kolonije sa kojima su gradile odnose na strukturi odnosa metropo-
la-satelit, eksproprijaciji viška vrednosti od strane metropola i kontinuitetu
odnosa nejednakosti. Lokalne elite su od 17. veka učestvovala u reprodukciji

odnosa zavisnosti od svetskih metropola, ostavljajući lokalno stanovništvo u podaničkom odnosu prema metropolama (Frank 1967: 20-28).

Ekonomija Čilea je nekoliko vekova bila dominantno zasnovana na eksploataciji bakra⁴⁹ i srebra, a od 19. veka i nitrata. Ekstrakcija i izvoz sirovina u svetske metropole su bili pod kontrolom Španije, a glavninu radne snage je činilo lokalno autohtono stanovništvo u najamnom odnosu. Njihovom eksploatacijom veliki deo viška vrednosti se koristio za razvoj evropskih metropola. Najveće lokalne metropole su bile Santiago i Valparaíso, koje su reprodukovalе eksploatatorski odnos prema lokalnim provincijama. Oslobođanjem od kolonijalnog ropstva, Čile nije uspeo da se oslobodi potčinjenog položaja u okviru globalnog kapitalizma. Njegova ekonomija je i dalje počivala na izvozu sirovina, s tim što je Španija potisnuta u korist britanskih i američkih kompanija koje su preuzele kontrolu nad eksploatacijom ruda (Frank, 1967: 29-57, 67, 72, 90-95, 115-120).

Brazil je bio portugalska kolonija, a zbog svoje veličine i obilja prirodnih bogatstava je imao veoma važnu ulogu u globalnom kapitalističkom sistemu. Njegova ekonomija je bila diversifikovana (za razliku od čileanske), sa razvijenim unutrašnjim tržištem i lokalnim metropolama koje su bile centri trgovine i potrošnje. Pored ekstrakcije ruda, dosta prihoda je dolazilo od izvoza poljoprivrednih proizvoda. Ipak, brazilski ekonomski sistem je bio prilično zaostao jer je dobrim delom počivao na robovskoj radnoj snazi (pretežno na plantažama), koju su Evropljani dovozili iz Afrike. Iako su plodove robovskog rada uglavnom ubirale evropske metropole, ekonomski sistem je dugo patio od zaostalosti usled nepostojanja najamne radne snage. Brazil je bio poslednja zemlja u zapadnoj hemisferi u kojoj je ukinuto ropstvo (krajem 19. veka), što je uticalo ne samo na kašnjenje u ekonomskom razvoju, nego i na nepovoljan, veoma surov status najamnih radnika sledećih nekoliko decenija. Kolonijalna ekonomija Brazila je počivala na proizvodnji šećerne trske u severoistočnim regionima Pernambuk i Bahija, rudarenjem zlata u Minas Žeraisu, koji je kasnije, pored Sao Paola i Rio de Ženeira, postao poznat region po proizvodnji kafe, jedan od vodećih u svetu. Slično kao Čile, Brazil je nakon proglašenja nezavisnosti 1820-ih godina i dalje ostao duboko politički i ekonomski zavisn od stranih kompanija, pre svega britanskih, koje su kontrolisale proizvodnju i izvoz ruda i prehrambenih proizvoda. Brazil je dobar primer kako jedna sirovinski bogata zemlja, usled satelitskog položaja u okviru globalnog kapitalizma, može biti vekovima izložena najsurovijim oblicima eksploatacije (Frank, 1967: 147-159, 165, 213-218).

⁴⁹ Sredinom 19. veka Čile je učestvovao sa 62% u svetskoj proizvodnji bakra. Pred Prvi svetski rat je država kontrolisala 80% rudnika, a nakon Drugog svetskog rata tek 10%. Ostatak su kontrolisale američke kompanije (Frank, 1967: 61).

Prema Frankovoj hipotezi, u vreme Prvog svetskog rata, oslobođen kolonijalne eksploatacije, Brazil doživljava ubrzan ekonomski razvoj. Skoro 6.000 novih industrijskih preduzeća je osnovano u tom periodu, a industrijska proizvodnja je porasla 109% (Frank, 1967: 170). Drugi ekonomski procvat Brazil doživljava u vreme Velike depresije. Između 1931. i 1938. godine industrijska proizvodnja je porasla 100% (Frank, 1967: 176).

5.5. Emanuel: nejednaka razmena i nejednakost u najamninama

Uzroke zaostajanja zemalja u razvoju neki teoretičari traže u nejednakoj razmeni sa razvijenim kapitalističkim zemljama. Početak rasprave o nejednakoj razmeni se poklopio sa izlaskom knjige Argirija Emanuela (Arghiri Emmanuel) *Nejednaka razmena: Studija o imperijalizmu trgovine* (1972). Emanuel prihvata radnu teoriju vrednosti prema kojoj je vrednost robe ili usluge proporcionalna količini rada uloženog u njeno stvaranje. Od Marksa preuzima pojam „viška vrednosti” (*surplus value*), što je polazna osnova u dokazivanju eksploatacije najamnih radnika u kapitalizmu. Odbacuje Rikardovu teoriju komparativnih troškova⁵⁰ i usvaja neorikardijanski model nejednake razmene u okviru H-O-S teoreme⁵¹. Pojam nejednake razmene proističe iz Emanuelove pretpostavke o mobilnosti kapitala i nemobilnosti radne snage na svetskom tržištu. Mobilnost kapitala utiče na izjednačavanje profitnih stopa, a nemobilnost radne snage stvara razlike u najamninama. Za njega je glavni mehanizam nejednake razmene razlika u najamninama radnika u razvijenim zemljama i zemljama u razvoju. Proizvodi iz zemalja sa niskim nadnicama su potcenjeni u odnosu na proizvode iz zemalja sa visokim nadnicama. Tako se sistemski prisvaja višak vrednosti od strane bogatih zemalja, a održava siromaštvo u zemljama u razvoju, što stvara sve izraženiju strukturnu neravnotežu u globalnoj ekonomiji (Emmanuel, 1972).

Tamo gde se rad više nagrađuje⁵² ostvaruje se veći prihod putem međun-

⁵⁰ Prema Rikardovoj teoriji, zemlje treba da se specijalizuju u proizvodnji roba u kojima imaju relativne prednosti. Tako će moći da uštedi u ukupnoj masi rada potrebnog za proizvodnju roba koje su im potrebne. Pretpostavka specijalizacije je liberalizam u vanjskoj ekonomskoj politici (Navedeno u časopisu: *Marksizam u svetu*, broj 10, 1982, str. 11).

⁵¹ H-O-S (Heckscher-Ohlin-Samuelson) teorema je modifikovana teorija komparativnih troškova. Prema H-O-S, zemlje treba da se specijalizuju u proizvodnji onih roba za koje imaju relativno dosta potrebnih faktora. Osnovni faktori proizvodnje, prema H-O-S teoremi su rad i kapital. Zemlje bogate kapitalom treba da organizuju kapitalno intenzivnu proizvodnju, a zemlje koje imaju dosta radne snage radno intenzivnu proizvodnju (Navedeno prema: *Marksizam u svetu*, broj 10, 1982, str. 11).

⁵² On za to koristi izraz „organski sastav radne snage” (Navedeno prema: Pirec i Popov, 1988: 153).

arodne razmene. Iz toga proizlazi radikalni stav da ne samo da kapitalisti iz razvijenih zemalja eksploatišu radnike nerazvijenih zemalja, nego i da radnici zemalja centra (tzv. radnička aristokratija) učestvuju u eksploataciji radnika periferije. To implicira da Emanuel ne odbacuje mogućnost otupljenja revolucionarne svesti radničke klase u razvijenim zemljama.

Nedostatak njegovog shvatanja je to što ne uzima u obzir prelivanje vrednosti iz nerazvijenih zemalja u razvijene usled razlike u produktivnosti, odnosno organskom sastavu kapitala. Zemlje u kojima je produktivnost rada veća dobijaju putem razmene više rada za manje rada. Tako se vrši preraspodela viška vrednosti u korist ekonomski razvijenijih zemalja. To je, pored razlike u najamninama, važan mehanizam prelivanja bogatstva iz siromašnih u bogate zemlje⁵³.

Emanuel (1972) tvrdi da zemlje u razvoju treba da usvoje protektivne politike kako bi zaštitile svoje ekonomije. Štiteći lokalne industrije i postepeno povećavajući plate, ove zemlje mogu zadržati veći deo svog ekonomskog viška i ojačati svoje ekonomije. Takođe, kritikuje globalne finansijske institucije (poput MMF i Svetske banke) koje podržavaju politiku slobodne trgovine, jer produbljuju globalne razlike i siromaštvo u nerazvijenim zemljama. Njegove ideje su uticajne kod kritičara neoliberalizma i globalizacije, posebno kada se govori o slobodnoj trgovini, nejednakosti prihoda i eksploataciji rada.

5.6. Kardoza i Faletto: kako prevazići zavisnost

U knjizi Fernanda Enrikea Kardoza (Fernando Henrique Cardoso) i Enca Faleta (Enzo Faletto) *Zavisnost i razvoj u Latinskoj Americi* (1979) se iznosi umereniji stav u odnosu na druge teoretičare zavisnosti u pogledu alternativnih puteva razvoja zemalja Latinske Amerike u situaciji zavisnosti od razvijenih kapitalističkih zemalja. Većina teoretičara, počevši od Prebiša (1950), potom Franka (1966, 1967) i Amina (1974), zastupa stav da odnosi zavisnosti kreiraju takve ekonomske strukture unutar kojih razvoj zemalja Latinske Amerike nije moguć. Stoga se predlaže raskid ekonomske saradnje sa razvijenim kapitalističkim zemljama i formiranje socijalističkog bloka zemalja koje bi se oslanjale isključivo jedna na drugu i razvijale ekonomske odnose (pre svega trgovinske), nezavisno od potreba i interesa metropola. Kardoza i Faletto (1979: predgovor, str. xx-xxi) smatraju da je *društveni sistem*, sa ekonomskog aspekta, *zavisan kada akumulacija i ekspanzija kapitala ne mogu pronaći osnovni dinamički potencijal unutar samog sistema*. U kapitalističkim ekonomijama, ključna kompo-

⁵³ Kritiku teorija o nejednakoj razmeni videti u: Brolin, 2007.

nenta ekspanzije je sposobnost akumulacije kapitala, što se postiže osvajanjem novih tehnologija i proizvodnjom sredstava za proizvodnju, što omogućava ekonomski rast, otvaranje novih preduzeća i radnih mesta. Bankarski sistem obezbeđuje dodatni razvojni impuls tako što plasira kapital u proizvodnju. Međutim, globalni kapitalistički sistem zahteva integraciju sa perifernim zemljama, kako bi ih razvijene zemlje centra koristile za sopstveni razvoj. Od njih crpe prirodne resurse i jeftinu radnu snagu, a na njihovo tržište plasiraju industrijske proizvode, kredite i proizvodnu tehnologiju.

Kardozo i Faletto su ubeđeni da zavisnost nije trajan odnos, nego prožet unutrašnjim kontradikcijama u odnosu centar-periferija, koje otvaraju perspektive za promene. Analiza treba da se fokusira na mehanizme koji održavaju zavisnost, ali i na potencijal za izlazak iz zavisnog položaja. Kardozo i Faletto smatraju da razvoj periferije zavisi koliko od transfera tehnologije i investicija iz zemalja centra, toliko i od delovanja domaćih elita, mobilizacije pokreta otpora među radnicima i seljaštvom, pravovremenih državnih mera koje bi zaštitile domaću ekonomiju. Kardozo i Faletto (1979: predgovor, str. vii-xxv) smatraju da zavisnost nije monolitna - različite zemlje u zavisnosti od specifičnih istorijskih, kulturnih i društvenih okolnosti oblikuju posebnu strukturu odnosa sa kapitalističkim zemljama⁵⁴. Razvoj na periferiji nije preslikavanje modela iz centra već odraz specifičnih strukturalno-istorijskih okolnosti. Oblici zavisnosti nisu statični, nego se menjaju u zavisnosti od uspostavljenih struktura koje su podložne promenljivim okolnostima – promenljivoj dinamici rasta i opadanja spoljašnjih pritisaka i unutrašnjeg otpora u zavisnim zemljama. Autori ostavljaju mogućnost autonomnog delovanja za izlazak iz stanja zavisnosti (ista teza kod teoretičara modernizacije), te stoga smatraju da u analizu treba uključiti delovanje lokalnih elita (u smislu produžavanja ili prekida odnosa zavisnosti), političke pokrete koji teže prevazilaženju zavisnosti, unutrašnje klasne borbe i dominantne ideologije. Drugim rečima, dijalektika razvoja i zavisnosti nije determinisana isključivo ekonomskim odnosima sa globalnim kapitalizmom (kao kod Franka), nego uključuje niz društveno-političkih činilaca.

Koristeći istorijsko-strukturalni pristup, autori detaljno analiziraju dva perioda zavisnosti - kolonijalnu i industrijsku zavisnost. Kolonijalna zavisnost se bazirala na eksploataciji ruda (bakar, gvožđe, nikl, zlato, srebro) i proizvodnji

⁵⁴ Kapitalistička ekspanzija u Boliviji, Venecueli, Meksiku ili Brazilu, iako deo iste globalne dinamike, ima različite istorijske posledice. Ove razlike proizilaze zbog: različitih prirodnih resursa, vremena uključenja u međunarodni sistem, odnosa lokalnih klasa prema stranim interesima, različitih državnih interesa i ideologija. Ekonomski sistemi u zemljama Latinske Amerike su različiti. Dovoljno je uzeti u obzir jedan pokazatelj – dominantan oblik rada. U nekim zemljama je to robovski rad (Brazil), u drugim rad autohtonog stanovništva - sa raznim varijantama tržišnih i netržišnih odnosa (Čile), u trećim rad najamnih ranika (Argentina).

prehrambenih proizvoda (šećer, kafa, banane), koje su izvozili u zemlje centra. Kroz razmenu za skupe industrijske proizvode višak vrednosti odlazio je u razvijene zemlje. Dodatna teškoća je to što su ekonomije perifernih zemalja bile monokulturne (bazirane na jednom ili svega nekoliko proizvoda), što ih je činilo ranjivim u vreme ekonomskih kriza i pada globalne tražnje za njihovim proizvodima. To se direktno odražavalo na prelivanje krize u periferne zemlje, umanjujući njihovu dobit od izvoza. Budući da je industrijsko-tehnološki razvoj bio skoncentrisan u zemljama centra, veliki deo nacionalnog bogatstva je odlazio na uvoz industrijskih proizvoda. Zavisnost u kolonijalnom periodu nije bila samo ekonomska, već i politička, a ogledala se u saradnji kompradorskih elita na periferiji sa kolonijalnim vlastima.

Početak 20. veka zavisnost se promenila. Nakon sticanja nezavisnosti perifernih zemalja su postale politički nezavisne od bivših kolonijalnih uprava, ali i dalje zavisne od stranih tehnologija, investicija i dostupnosti stranih tržišta za robu iz perifernih zemalja. Ponekad se ta zavisnost ogledala u političkom pritisku međunarodnih finansijskih institucija (MMF, SB) na zemlje periferije da trguju pod nepovoljnim uslovima (npr. niske cene sirovina), uz nesrazmerno veću korist za zemlje centra. U stvaranju industrijske zavisnosti ključnu ulogu su imale multinacionalne kompanije iz SAD i Evrope, usled monopola nad proizvodnom tehnologijom i organizacijom proizvodnje na periferiji. Industrijalizacija periferije nije bila autonomna usled zavisnosti od tehnologije i investicija iz razvijenih zemalja, tako da se možemo složiti sa zaključkom dvojice autora da se radi o *kontinuitetu zavisnosti*.

Kardozo i Faletto smatraju da bi se industrijalizacija perifernih zemalja trebala sprovoditi sledećim merama: prvo, održavanjem cena izvoznih proizvoda - kako bi se stvorila akumulacija za razvoj domaće industrije (premda su svesni neodrživosti ovakve politike cena na duži rok jer ih diktira globalno tržište); drugo, akumulacija stvorena u poljoprivredi se može iskoristiti za razvoj industrije; treće, održavanjem niskog nivoa nadnica ostvarena akumulacija se može usmeriti u industrijalizaciju; četvrto, zatvaranjem domaćeg tržišta za strani kapital i robu; peto, potiskivanjem agrarnog sektora i korišćenjem komparativnih prednosti regiona (što je, priznaju, riskantno zbog mogućnosti izbijanja sukoba) (Cardoso & Faletto, 1979: 156).

Industrijalizacija zemalja Latinske Amerike je počela kasno, u većini zemalja u periodu Velike depresije. Iako je bila podstaknuta unutrašnjim razvojnim impulsima, značajnu ulogu su imale multinacionalne kompanije i strane firme koje su plasirale kapital u proizvodna postrojenja. Izazova je bilo puno: industrijalizacija je zahtevala diversifikovanu proizvodnju, nizak nivo repatrijacije profita u zemlje centra kako bi se višak vrednosti mogao uložiti u rast

proizvodnje, kvalifikovanu radnu snagu, kvalitetan menadžment, rast životnog standarda stanovništva da bi mogli kupovati industrijsku robu, rast tercijarnog sektora, naučno-tehnološki razvoj i povećanu socijalnu mobilnost nižih slojeva.

Neke od zemalja su uspele da se ubrzano industrijalizuju ali je cena bila zaduživanje i upliv stranih kompanija i finansijskih organizacija u kreiranje ekonomskog sistema i razvojnih politika. Druge zemlje su bile opreznije, pokušavajući održati kontrolu nad domaćom ekonomijom - monetarnom politikom, politikom zapošljavanja i drugim mehanizmima. Međutim, međunarodno tržište postavlja standarde koji su izvan kontrole lokalnih vlada, ostavljajući uzak manevarski prostor, nekad i nemogućnost autonomnog donošenja odluka. Zemlje Latinske Amerike su se većinom industrijalizovale stvarajući čvrstu vezu sa razvijenim ekonomijama centra, ali gubeći deo ekonomskog suvereniteta. Druge zemlje periferije, poput Kine i Sovjetskog Saveza odlučile su se za apsolutnu kontrolu države nad procesom proizvodnje, stvaranje akumulacije sopstvenim snagama i preusmeravanje ka strateškim sektorima (proizvodnja čelika, mašinska industrija, infrastrukturni projekti, vojna industrija). To je vodilo ka većoj ekonomskoj samostalnosti, ali i izolaciji od glavnih centara ekonomske moći (Cardoso & Faletto, 1979: 159-171).

5.7. Zaključak

Svesni brojnih konceptualnih razlika između teoretičara zavisnosti, pokušaćemo ih bar za trenutak prevazići, kako bi na analitičkom nivou našli njihov zajednički imenilac. Svakako da bi to, na najopštijem nivou, mogla biti tvrdnja o asimetričnoj integraciji razvijenih i nerazvijenih zemalja u okviru globalnog kapitalističkog sistema. Međutim, intenziviranje globalizacijskih procesa u poslednjih nekoliko decenija iz temelja je izmenilo globalne ekonomske i političke odnose o kojima su govorili teoretičari zavisnosti. Već na osnovu površne analize, bez ulaženja u dubinske strukture odnosa, može se zaključiti da dolazi do transformacije zavisnosti u eri globalnih lanaca vrednosti koji se uspostavljaju u globalizovanoj svetskoj ekonomiji. Povezanost ekonomskih procesa u okviru globalnih lanaca je veća nego ikada, što znači veće izgleda za poboljšanje pozicije siromašnih i nerazvijenih zemalja u svetskoj ekonomiji. Drugim rečima, globalizacija nosi potencijal za prevazilaženje uspostavljenih struktura nejednakosti o kojima govore strukturalisti i nudi šansu siromašnim i nerazvijenim zemljama da poboljšaju svoj globalni ekonomski položaj, time i životni standard stanovništva. Ukoliko prihvatimo tezu strukturalista da uspostavljene globalne ekonomske strukture rade u korist bogatog Severa, a na štetu

siromašnog Juga, sa intenziviranjem globalizacije situacija se postepeno menja u korist siromašnih i nerazvijenih zemalja. Ipak, transformacija nerazvijenog sveta je postepena i nejednaka (Milanović, 2019).

Uspostavljanjem globalnih lanaca vrednosti došlo je do dve važne strukturne promene. Prvo, zahvaljujući razvoju informaciono-komunikacionih tehnologija, proizvodnja i kontrola proizvodnih procesa mogu se geografski dislocirati u zemlje sa jeftinijom radnom snagom. Time multinacionalne kompanije ostvaruju veći profit, istovremeno ne ugrožavajući vlasnička prava i mehanizme za repatrijaciju viška vrednosti. U tom kontekstu, direktna imperijalna kontrola ekonomskih politika postaje manje značajna, jer se interesi investitora ostvaruju putem globalnih institucionalnih odnosa. Ekonomske procese u globalnim lancima vrednosti regulišu kompanije, a ne države, kao što je to bio slučaj u kolonijalnom periodu.

Drugo, uključivanje perifernih zemalja u globalne lance vrednosti otvara mogućnost transfera tehnologije i znanja (*know-how*). Međutim, u tom procesu dolazi do sukoba interesa između multinacionalnih kompanija - koje teže maksimizaciji profita, i bogatih država centra - koje teže očuvanju radnih mesta u proizvodnji (pre svega industrijskoj). Empirijski podaci pokazuju da je premeštanje u sektoru visokih tehnologija poraslo sa 14% dodate vrednosti krajem devedesetih na 18% u 2006. godini (Bournakis, Vecchi & Venturini, 2018). Ipak, oslanjanje na strane tehnologije brzo dostiže limit ukoliko zemlje nisu u stanju da razvijaju sopstvene tehnološke kapacitete, na šta ukazuje iskustvo Kine.

Konačno, teza strukturalista i neomarksista da je distanciranje od bogatog Severa jedini održiv put razvoja više ne važi u istom obliku. Iskustvo pojedinih državno vođenih, brzorastućih ekonomija u Aziji i Africi (Kina, Vijetnam, Malezija, Laos, Singapur, Alžir, Tanzanija, Angola, Bocvana, Etiopija, Ruanda) pokazuje da je moguće ostvariti značajan ekonomski rast kroz selektivnu integraciju u globalne lance vrednosti. Ove zemlje su, kako navodi Milanović, povećale svoj udeo u svetskom proizvodu sa 5,5% u 1990. na 21% u 2011. godini, uz zadržavanje snažne uloge države u definisanju i sprovođenju razvojnih strategija i ograničen razvoj demokratije (Milanović, 2019: 124-125, 162, 181-188), što se pre intenziviranja globalizacije smatralo glavnim preduslovom za snažniji ekonomski razvoj.

6. *Svetsko-sistemska teorija*

6.1. *Uvod*

SVETSKO-SISTEMSKA TEORIJA IMANUELA VALERŠTAJNA (Wallerstein) predstavlja jedan od najambicioznijih pokušaja da se razvoj kapitalističkog sistema objasni kao istorijski proces „dugog trajanja“. Njegova glavna teorijska pretpostavka je da kapitalizam nije moguće shvatiti ukoliko se u analizi pođe od pojedinačnih nacionalnih ekonomija, nego da u obzir treba uzeti celokupnu svetsku privredu. Ona se oblikuje krajem XV i početkom XVI veka kao hijerarhijski uređena globalna celina, kao sistem međuzavisnih država, regiona, ekonomskih procesa i političkih odnosa. U okviru globalnog sistema Valerštajn identifikuje njegove sastavne delove - centar, periferiju i poluperiferiju.

Valerštajn uočava više istorijskih faza kapitalističkog razvoja (Wallerstein, 2012). Prva faza, opisana u prvoj knjizi, odnosi se na nastanak i oblikovanje strukture svetskog sistema, koji je nastao na području Evrope u periodu 1450-1640⁵⁵. Druga faza, iznesena u drugoj knjizi, obuhvata konsolidaciju sistema i njegovo institucionalno učvršćivanje, a odnosi se na period 1600-1750. Treća faza, iznesena u trećoj knjizi, je proces u kojem se - pod uticajem industrijalizacije, tehnoloških inovacija i širenja trgovačkih veza - dešava postepena transformacija evropske kapitalističke privrede u globalni kapitalistički sistem. Taj proces Valerštajn smešta u vremenski period 1730-1840. Četvrta faza, opisana u četvrtoj knjizi, obuhvata uspon liberalne ideologije i liberalne države u periodu

⁵⁵ U Valerštajnovoj analizi dolazi do „preklapanja“ istorijskih epoha jer se istorijsko vreme (koje prati društvene procese) i stvarno vreme ne poklapaju.

1789-1914. U toj fazi je došlo do stabilizacije i ideološke legitimacije svetskog kapitalističkog sistema. U pripremi su bile peta i šesta knjiga, koje nažalost nisu dovršene. Planirano je bilo da peta knjiga obuhvati dešavanja od 1873. do studentske pobune 1968. (odnosno do pada Berlinskog zida 1989.), a šesta period od završetka Drugog svetskog rata, odnosno studentskih protesta 1968. do 2050. godine. U završnom periodu bi, prema predviđanjima Valerštajna, moglo doći do potpunog kolapsa svetskog kapitalizma.

6.2. Valerštajnov teorijsko-metodološki pristup

Valerštajn polazi od pretpostavke da se svetski kapitalistički sistem ne može objasniti analizom izolovanih društava i njihovih ekonomija. Osnovna jedinica njegove analize je svetski privredni sistem, kao istorijski oblikovana celina u kojoj su različiti delovi povezani odnosima proizvodnje, nejednake raspodele viška vrednosti i neravnomernog političkog uticaja. Postoji samo jedan svetski privredni sistem, po svom karakteru kapitalistički, koji se iz određenih razloga pojavio na tlu Evrope, imao svoj razvojni put dug pet vekova, nakon čega je iscrpio mogućnosti za dalju ekspanziju i od 1970-ih se nalazi u stanju stagnacije i opadanja⁵⁶. Istorijski posmatrano, dinamika sistema nije linearna, nego puna uspona i padova, saradnje i konflikata, pri čemu se smenjuju periodi stabilizacije i strukturalne krize. Iako pripada neomarksističkoj tradiciji, Valerštajn odstupa od marksizma time što analizu usmerava ka proučavanju svetske privrede kao celine, a ne pojedinačnih društava.

Na Valerštajnov epistemološki koncept presudno je uticao Brodelov pristup proučavanju istorijskih procesa „dugog trajanja”. S Brodelom je delio epistemološki stav o „jedinstvenoj društvenoj nauci” koja bi izučavala celovite istorijske procese u kojima se ekonomske, političke i kulturne strukture međusobno prepliću. Time bi se izbegao partikularizam pojedinačnih nauka (ekonomije, antropologije, istorije itd)⁵⁷. Pored Brodela, na njegovo shvatanje svetskog sistema je uticao Nikolaj Kondratijev. Valerštajnova analiza svetskog sistema se bazira na praćenju Kondratijevih ciklusa, odnosno faze A (ekspanzija) i faze B (kontrakcija) koji se smenjuju na otprilike svakih 50-60 godina i utiču na dešavanja unutar svetskog sistema (Kondratiev, 1925).

⁵⁶ Ovakva prognoza je logična ako se pođe sa stanovišta da je inicijalna kriza kapitalizma zabeležena početkom sedamdesetih godina dvadesetog veka (videti Wallerstein, 2012: predgovor, str. XVIII).

⁵⁷ Na više mesta u svojim knjigama se poziva na Brodela, pre svega na njegovo kapitalno delo *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*.

6.3. *Struktura svetske kapitalističke privrede*

Osnovna jedinica analize je svetski sistem koji je nastao krajem XV i početkom XVI veka na području Evrope. Svetski sistem u kontinuitetu postoji više od 500 godina. To je istorijski formirana privredna struktura zasnovana na kapitalističkom obliku proizvodnje i globalnoj podeli rada, najpre u okviru poljoprivrede kasnog feudalizma, a potom još snažnije u doba industrijalizacije. Valerštajn u načelu prihvata Veberovo objašnjenje nastanka kapitalizma na tlu Zapadne Evrope (racionalizaciju i stvaranje modernih institucija), ali ga nadograđuje insistiranjem na strukturalnoj podeli svetske privrede na centar, periferiju, poluperiferiju i spoljnu zonu (koja nije deo sistema, ali potencijalno može biti). Svaki deo ima drugačiju ulogu unutar sistema. Sistem je strukturisan tako da se višak vrednosti usmerava ka centru. Svetske privrede su postojale i ranije, ali samo u okviru granica velikih imperija. Od XII do XV veka je bilo nekoliko velikih imperija: u oblasti Sredozemnog mora (Vizantija, italijanski gradovi, delovi Afrike), zatim Indijski ocean, područje oko Crvenog mora, Kinesko carstvo, Centralna Azija (od Mongolije do Rusije) i Baltik. Imperije su bile političke jedinice sa centralizovanom vlašću i ekonomijom koja se bazirala na ubiranju poljoprivrednog viška i/ili feudalne rente, kojima se izdržavao birokratski aparat. Najveći deo trgovinske razmene se odvijao unutar granica imperija, a spolja se trgovalo samo sa manjom količinom luksuzne robe (koja je obično bila krijumčarena).

Kapitalistička svetska privreda se razlikuje od imperijalnih sistema upravo po tome što ne počiva na jedinstvenoj političkoj vlasti. Ona je ekonomski objedinjena, ali politički decentralizovana. Njene granice nisu čvrsto određene, već se menjaju u skladu sa osvajanjem novih teritorija, širenjem tržišta, premeštanjem proizvodnih aktivnosti i stvaranjem relativno snažnih državnih aparata u državama centra (metropolama). Promenom tehnoloških uslova i premeštanjem proizvodnih aktivnosti u svetskom sistemu je razvijen novi oblik stvaranja viška vrednosti, zasnovan na proširenoj reprodukciji i masovnoj proizvodnji za tržište, koja prevazilazi lokalne okvire (Wallerstein, 2012: 7-22).

Pojedinim područjima unutar svetskog sistema dodeljene su različite ekonomske uloge u zavisnosti od globalne podele rada (centar, periferija, poluperiferija). Kao posledica toga iskristalisale su se različite klasne strukture, različiti načini upravljanja radnom snagom i različite pozicije država i regiona u hijerarhiji svetskog privrednog sistema (Wallerstein, 2012: 91).

Ključan činilac u mapiranju svetske privrede je podela rada i način upravljanja radnom snagom. U centru svetske privrede radnici su u formalno-pravnom smislu slobodni, ali u ekonomskom pogledu zavisni od ponude

i potražnje radne snage. U perifernim područjima dominira prisilni rad u različitim oblicima (kmetstvo, robovski rad, zakupci, napoličari⁵⁸, itd. – videti Wallerstein, 2012: 52), u zavisnosti od istorijskih okolnosti, tradicionalnih oblika rada, načina kolonijalnog upravljanja iz zemalja centra⁵⁹ i drugih uslova.

Premda se razvoj kapitalističkog oblika proizvodnje dovodi u vezu sa delovanjem slobodnog tržišta i neuplitanjem države u ekonomske poslove, u fazi konsolidacije i širenja kapitalizma, najsnažniji prodor je zabeležen u onim područjima gde je država bila jaka⁶⁰, gde je mogla da kontroliše ekonomske procese (proizvodnju i trgovinu) i da omogući monopolski položaj domaćim preduzećima unutar svetske privrede. Država kao politički entitet obezbeđuje povoljne uslove za poslovanje (sticanje prednosti na tržištu, snosi ekonomske gubitke, uvodi zaštitne carine, kontroliše trgovačke puteve), a prema tvrdnji marksista stavlja se u službu zaštite klasnih interesa kapitalističko-preduzetničke klase. Prostor delovanja kapitalista uvek nadilazi granice pojedinačnih država, te ih je teško kontrolisati. To im omogućava slobodu neprestanog traganja za novim područjima izvan kontrole metropola, gde bi mogli investirati. Domašaj njihovog delovanja postaje sve širi, regulacija njihovog delovanja sve slabija, a obim akumulisanog kapitala sve veći. Naravno, ne treba izgubiti iz vida da se struktura svetske privrede formirala putem različitih mehanizama – kolonijalnim osvajanjima, primenom tehnoloških inovacija u proizvodnji, uspostavljanjem bezbednih puteva za prekomorsku trgovinu (Wallerstein, 2012: 192-193).

Poput teoretičara zavisnosti, Valerštajn veruje da je međunarodna podela rada ključni mehanizam stvaranja nejednakosti u svetskom privrednom sistemu, na osnovu čega su se konfigurisali odnosi između različitih regiona i njihove strukturno drugačije pozicije u okviru svetskog sistema (centar, periferija, poluperiferija i spoljna zona) (Wallerstein, 2012: 58-60, 191-200).

U centru svetskog sistema radna snaga je politički slobodna (nezavisna od feudalnog gospodara), ali ekonomski zavisna od kapitalista. Način proizvodnje se stalno podiže na viši nivo usled tehnološkog napretka. Specijalizacija radnika je visoka, kao i cena radne snage. Proizvode se tehnološki sofisticirani proizvodi, koji dostižu visoku cenu na tržištu jer je potražnja za njima velika. Radna snaga je organizovana u borbi za prava radnika. Veći gradovi u centru

⁵⁸ Napoličarstvo je dominantan oblik rada u poluperiferiji, iako se sreće i u perifernim područjima.

⁵⁹ Na primer, *encomienda* u Latinskoj Americi je bio sistem obezbeđenja domicilne radne snage (Indijanaca) u rudnicima i stočarskim farmama. Slično tome, Luj Vital govoreći o španskim *latifundias* tvrdi da su to tipična „kapitalistička preduzeća“. Robovski rad je bio dominantan u proizvodnji šećera na plantažama šećerne trske u Brazilu (Wallerstein, 2012: 53-55).

⁶⁰ Valerštajn sledi Veberovu definiciju moći: država je jaka u onoj meri u kojoj upravljači mogu nametnuti svoju volju, uprkos volji ostalih izvan ili unutar države (Wallerstein, 2012: 375).

su glavna mesta proizvodnje, trgovine i akumulacije kapitala.

Periferna područja imaju važnu, ali podređenu ulogu u reprodukciji svetske kapitalističke privrede. Njihova funkcija nije u tome da ostanu izvan kapitalizma, već da u njemu učestvuju pod nepovoljnim uslovima. Ona obezbeđuju sirovine, jeftinu radnu snagu i proizvode niže dodate vrednosti, dok se najveći deo profita i tehnološki najrazvijenije aktivnosti koncentrišu u centru sistema (Wallerstein, 2012: 168). Proizvodnju i trgovinu kontrolišu autoritarne centralne vlade, koje tesno sarađuju sa zemljama centra, obično protiv interesa sopstvene zemlje. Trgovinu sa zemljama centra karakteriše „nejednaka razmena”, što dovodi do prelivanja viška vrednosti od perifernih proizvođača ka proizvođačima u centru. Valerštajn se po tom pitanju slaže sa shvatanjima teoretičara zavisnosti. Periferna područja nisu specifičnost nerazvijenih zemalja, nego se mogu pronaći i u zaostalim delovima razvijenih zemalja (Wallerstein, 2004; 2012).

Teza da se odnosi između centra i periferije zasnivaju na nejednakoj razmeni povezuje svetsko-sistemska teoriju sa teorijama zavisnosti. Oba tumačenja ukazuju da nerazvijenost nije isključivo unutrašnji problem siromašnih zemalja (kako govore teoretičari modernizacije), već posledica nepovoljnog položaja u globalnoj strukturi kapitalističke privrede.

Poluperiferija se nalazi između centra i periferije prema nizu pokazatelja, kao što su: složenost ekonomskih aktivnosti, snaga državnog aparata i stepen kulturne autonomije. Međutim, pozicije pojedinih država i regiona su promenljive u zavisnosti od strukturnih promena u svetskoj privredi. Na primer u XV i XVI veku centar čine Portugal, Španija i severna Italija, a nakon toga bivaju potisnuti na poluperiferiju. U isto vreme, neki periferni regioni (npr. Brandenburg-Pruska, Švedska, Nova Engleska) uspevaju da dosegnu položaj poluperiferije usled promena u geopolitici svetske privrede. Možemo navesti još primera. Južna Amerika je bila periferija u odnosu na Zapadnu Evropu, a Azija spoljašnje područje, dok je danas situacija sasvim drugačija (up. Wallerstein, 2012: 187, 317, 327-352).

Poluperiferne zemlje raspolažu određenim industrijskim, političkim i tehnološkim kapacitetima, ali njihov položaj u svetskoj podeli rada zavisi od struktura koje oblikuju države centra. One nastoje da zaštite domaću proizvodnju, privuku investicije, razviju sopstvenu industrijsku bazu, povećaju privredni rast i poprave položaj u međunarodnoj podeli rada. Njihovi pravi konkurenti nisu države centra, već druge poluperiferne države koje nastoje da postignu iste ciljeve. U trenutnoj geopolitičkoj konstelaciji najvažnija poluperiferna područja su mnogoljudne države (Brazil, Indija, Kina i sl), koje imaju obilje jeftine radne snage, visok nivo izvoza u periferne zone (čelik, automobili, lekovi, itd), ali još

nemaju kontrolu nad najprofitabilnijim segmentima svetske privrede koji su vezani za visoku tehnologiju. Njihov razvojni izazov se ogleda u pokušaju da iz pozicije dobavljača jeftine radne snage, sirovina ili industrijskih proizvoda srednje dodate vrednosti pređu u položaj tehnološki i finansijski snažnijih aktera. Međutim, borba poluperiferije za bolji položaj nije samo ekonomsko pitanje, već i pitanje državne strategije, institucionalne snage i sposobnosti da se ovlada novim tehnologijama (up. Wallerstein, 2004). U političkom pogledu to su vrlo nestabilna područja jer imaju ulogu da amortizuju političke pritiske koje nezadovoljne grupe sa periferije usmeravaju ka državama centra. Drugim rečima, čine bafer zonu jer sprečavaju direktnu polarizaciju centar-periferija.

Spoljnu arenu čine područja koja nisu direktno uključena u svetski sistem. Ona mogu imati trgovačke veze sa sistemom, ali nisu integrisana u njegovu unutrašnju podelu rada na način na koji su to centar, periferija i poluperiferija. Drugim rečima, spoljna arena ne čini funkcionalni deo globalne reprodukcije kapitalizma. Razlika između periferije i spoljne arene je važna za razumevanje procesa ekspanzije kapitalizma. Periferija je već uključena u sistem kao poredni prostor proizvodnje sirovina, jeftine radne snage ili proizvoda niske dodate vrednosti. Spoljna arena, nasuprot tome, predstavlja prostor koji svetski sistem može inkorporirati, ukoliko se ispune određeni ekonomski, politički ili vojni preduslovi. Time se pokazuje da svetski sistem nije statična celina, nego istorijski promenljiva struktura koja se širi, produbljuje i reorganizuje.

6.4. Dinamika svetskog sistema: ciklusi, hegemonije i inkorporacije

U nastavku se Valerštajnova teorija svetskog sistema izlaže kao jedna od najuticajnijih sociološko-istorijskih interpretacija nastanka i širenja kapitalističke svetske privrede. Zbog toga hronologija razvoja kapitalizma u ovom poglavlju prati njegovu periodizaciju i pojamovni aparat. U Valerštajnovoj interpretaciji kapitalizam se ne razvija kao zbir izolovanih nacionalnih privreda, već kao istorijski sistem čija se stabilnost ostvaruje kroz prostornu ekspanziju, globalnu podelu rada i hijerarhijsko pozicioniranje centra, poluperiferije i periferije. Periodične krize svetske privrede ne mogu se posmatrati isključivo kao rezultat unutrašnjih poremećaja tržišta, već i kao pokušaj sistemske transformacije u kojoj kapitalizam nastoji da pronađe nove teritorije, nove oblike rada i nove mehanizme akumulacije.

Fazu pre nastanka svetskog sistema Valerštajn naziva „srednovjekovnom predigrom”. Taj period se deli na ekspanziju feudalnog načina proizvodnje

(1150-1300.). Nakon toga dolazi do kontrakcije poljoprivredne proizvodnje (1300-1450.), usled zasićenosti zemljišta monokulturnom proizvodnjom, masovnog umiranja stanovništva Evrope usled epidemije i nepovoljnih klimatskih promena (Wallerstein, 2012: 21).

Sledi period konstituisanja svetske privrede, koji se odvija u dve faze. Prva faza traje od 1450. do 1640. godine. To je faza intenzivnog razvoja svetskog kapitalizma, koju prati niz društvenih promena. Valerštajn ih prepoznaje u nekoliko pravaca: potreba ubiranja poreza (usled čega jača državna birokratija), uspon vojne moći, razvoj brodogradnje i prekomorskih osvajanja. Istovremeno, raste apsolutizam kraljeva, što je doprinelo sklapanju saveza kraljeva i buržoazije na štetu plemstva. U ekonomskom pogledu, ovaj period obeležavaju rast cena hrane, širenje novčane privrede, jačanje trgovačkog kapitala i razvoj merkantilizma. Svetska privreda je obuhvatala severozapadnu Evropu, deo Sredozemlja (Pirinejsko poluostrvo i severnu Italiju), centralnu Evropu, Baltik (koji je bio važan zbog obilne proizvodnje žitarica), kao i neka područja Amerike (Brazil, Čile, Peru) koja su bila uključena u svetski sistem zbog nalazišta zlata i srebra. Ključnu ulogu u stvaranju svetskog sistema ima Portugal, a posle njega Španija. To nije slučajnost. Portugal je koristio povoljan geografski položaj - isturenost ka Atlantiku i Africi - što je omogućavalo trgovinu i prekomorska osvajanja i nije bio zahvaćen ratom u XV veku, za razliku od većine zapadnoevropskih zemalja (Wallerstein, 2012: 28-30). Španija je prosperirala najviše zahvaljujući prekookeanskim kolonijalnim osvajanjima i razvoju transatlanske trgovine⁶¹. Do 1640. Portugal i Španija postaju poluperiferija, a centralna područja postaju Engleska, Holandija i severna Francuska (Wallerstein, 2012: 62-63, 93, 107). U ovim evropskim zemljama dolazi do značajnih promena: demografskog rasta, razvoja gradova, novčane privrede, najamnog rada, komercijalizacije poljoprivredne proizvodnje.

U drugoj fazi (1640-1670), koja predstavlja fazu kontrakcije svetske privrede, vodeći svetski hegemon postaje Holandija. Ta država je najviše prosperirala zahvaljujući trgovini (drvetom, žitaricama, tkaninama, začinima), ribolovu⁶², najnaprednijoj tehnici brodogradnje, najvećem tržištu kapitala, intenzivnoj poljoprivredi, tekstilnoj industriji, proizvodnji boja, destilerijama, rafinerijama šećera (Wallerstein, 2012: 115, 232-234, 241). Vodeći trgovački centri tog doba postaju Lion, Amsterdam i Antwerpen. Ključ holandske hegemonije⁶³, prema Valerštajnu, nalazio se u specifičnom odnosu između države i

⁶¹ Do 1600. godine Španije je bila jača pomorska sila od Holandije i Engleske zajedno.

⁶² Najpoznatiji su bili po usoljenim haringama koje su se mogle sačuvati na brodovima 6-8 sedmica zahvaljujući posebnoj tehnologiji čišćenja i sušenja na palubi. Takođe, po ulovu kitova koji su se koristili kao industrijski proizvodi (Wallerstein, 2012: 231).

⁶³ Hegemonija je „stanje u kojem se vodeća sila ne plaši ekonomske konkurencije drugih centralnih

trgovačko-finansijske buržoazije. Država je u velikoj meri podržavala interese onih društvenih grupa koje su ostvarile prednost u proizvodnji, trgovini i finansijama (Wallerstein, 2012: 247).

Holandska hegemonija je oslabila sredinom XVII veka. Njeno mesto je zauzela Engleska, koja je preuzela vodeću poziciju u svetskom sistemu. Engleska je prosperirala najviše zahvaljujući jakoj centralnoj državi, uređenoj birokratiji, rastu kapitalno intenzivne poljoprivredne proizvodnje (kombinacija ratarstva i stočarstva), slobodnom seljaštvu („gentry” i „yeomen”), usponu merkantilizma (zasnovanog na izvozu tkanina), postepenom prevlašću engleske ratne mornarice nad holandskom. Međutim, najveći uspeh je bio uspon industrije (najpre tekstilne a potom i ostalih grana), za šta je zaslužna politika državnog intervencionizma i finansijske pomoći industrijalcima. Do 1763. prednost Engleske u Evropi je bila neupitna, a država je krenula putem da postane najsnažnija hegemonijska sila (Wallerstein, 2012: 233-263, 283).

Nakon perioda stagnacije svetske privrede u periodu 1600-1750, sledi period ekspanzije koji se dešava između 1730. i 1840. Pokretač tog procesa je bila Engleska kao predvodnik industrijske revolucije⁶⁴. No, važni su i drugi „sporedni procesi”, koje Valerštajn navodi po stepenu važnosti: prvo, rast potrošnje stanovništva - što se može dovesti u vezu sa demografskim rastom⁶⁵, povećanim obimom proizvodnje i padom cena; drugo, obilje jeftinog kapitala; treće, kapitalno intenzivna, diversifikovana poljoprivredna proizvodnja; četvrto, model davanja zemlje pod zakup umesto kmetstva. Hobsbaum (Hobsbawm) ovome dodaje još dva važna činioca - obimnu spoljnu trgovinu koja je donosila značajne prihode⁶⁶ i aktivno delovanje vlade (Wallerstein, 2012a: 4-7).

Očigledno je da se u slučaju Engleske hegemonije radi o spoju nekoliko važnih činilaca: državne moći, agrarne transformacije, kolonijalne ekspanzije, trgovačke kontrole i industrijskog razvoja. Ključni mehanizam u industrijalizaciji Engleske je bio uvođenje fabričkog rada i masovna upotreba najamne radne

sila” (Wallerstein, 2012a: 116).

⁶⁴ Tojnbj (Toynbee) smatra da je suština revolucije „zamena srednjovekovne regulacije konkurencijom”, dok Hartvel (Hartwell) smatra da je to „postojano uvećavanje proizvodnje izraženo u stopi koja je bila revolucionarna u poređenju sa onom koja je bila prethodno na delu” (Wallerstein, 2012a: 3-4).

⁶⁵ Pošto se demografski rast ne može svesti na delovanje samo jednog činioca (ekonomskog blagostanja) neki naučnici smatraju da je on posledica smanjene stope mortaliteta, uz zadržavanje visoke stope nataliteta. To je nastalo usled napretka medicine, imunizacije protiv boginja, povećane otpornosti stanovništva na infekcije i opadanja zaraznosti bakterija i virusa. Ipak, postoji teza da se napredak medicine ne može uzeti u obzir sve do 20. veka.

⁶⁶ Važno je uočiti kako su trgovinski odnosi Engleske i Indije išli na korist Engleske i štetu Indije. Indija je bila izvor sirovina i tržište za engleske proizvode. Da bi se „nejednaka razmena” pospešila Indija je iz spoljne zone uključena u perifernu zonu svetske privrede sredinom 18. veka (Wallerstein, 2012: 370).

snage. Te pojave je pratio sve intenzivniji egzodus ruralnog stanovništva⁶⁷. Neki ekonomski historičari smatraju da suština industrijalizacije ne počiva u brzini akumulacije, već u pomeranju investiranja od tradicionalnih ka modernim privrednim granama (tekstilna i metalska industrija).

Treća faza u razvoju svetskog sistema se odnosi na period 1763-1815. Kapitalistička ekonomija je u tom periodu bila u fazi ekspanzije. Taj period obeležava rivalitet između Engleske i Francuske u borbi za prevlast u okviru svetskog sistema. Početkom XVIII veka nije se moglo tvrditi da je neka od ovih zemalja bila osetno snažnija od druge. Međutim, Pariski ugovor iz 1763. je postavio Veliku Britaniju u povoljnu poziciju da prestigine Francusku na ekonomskom, političkom i vojnom polju, što nije išlo ni brzo, ni lako (Wallerstein, 2012a: 31). Ekonomska prednost Velike Britanije je bila povezana sa njenim demografskim usponom u 18. veku⁶⁸. Teško je reći koja je zemlja bila uspešnija u poljoprivrednoj proizvodnji, jer su bile dosta ujednačene. Međutim, rastući sektori u zemljama centra (Engleskoj, Francuskoj, Holandiji i Švajcarskoj) su bili trgovina i industrija. Iako su izvozile industrijske proizvode, najveći deo tih proizvoda se prodavao na domaćem tržištu. Izuzetak je Engleska, koja je od sredine XVIII veka, usled tehnoloških inovacija mogla više da izvozi na evropsko tržište jer su proizvođači mogli ponuditi niže cene. Druga prednost Britanaca je to što su koristili imperijalnu moć da bi izvozili robu na periferiju (Wallerstein, 2012a: 36-40). Krajem XVIII veka Engleska je konačno pretekla Francusku zahvaljujući unapređenoj proizvodnji pamuka, državnoj intervenciji u korist domaćih proizvođača, protekcionističkoj politici (uvođenju carina i zabrana da bi se sprečio prodor stranih roba), zabrani izvoza nove tehnologije i ekonomiji obima koja je snizila cene domaće robe na svetskom tržištu (Wallerstein, 2012a: 44-54).

S druge strane, francusko-britanska borba za hegemoniju u svetskoj ekonomiji se ne može sagledati ako se ne uzme u obzir dejstvo Francuske revolucije. Bez obzira na njen antifeudalni karakter, ona nije pospešila razvoj kapitalističkih klasa. Sjuel navodi da su sankiloti i radnici gajili antikapitalistički sentiment, dok Feher navodi da je pariska neposredna demokratija bila „najistaknutija instanca antikapitalističke volje u ranoj istoriji modernog doba” (Sewell, 1989: 111; prema Wallerstein, 2012a: 58-59).

Posmatrano iz Brodelove perspektive, Francuska revolucija je potpomogla industrijsku revoluciju, u meri u kojoj je radila u korist buržoazije, a protiv

⁶⁷ Klasična marksistička teza glasi da je ograđivanje zemljišta u Engleskoj oteralo ogroman broj sitnih seljaka sa njihovih poseda i pretvorilo ih u gradske proletere (Wallerstein, 2012a: 10).

⁶⁸ Velika Britanija je imala brži relativni rast broja stanovnika (sa 5 na 10,5 miliona stanovnika – uključujući Vels i Škotsku), dok je Francuska imala veći apsolutni rast broja stanovnika (sa 20 na 28 miliona), ali sa sporijim ekonomskim rastom zbog gladi i ratova.

feudalnog poretka (Wallerstein, 2012a: 20). Valerštajn smatra da je Francuska revolucija imala tri bitna efekta na dinamiku svetskog sistema: prvo, to je bio pokušaj buržoaske klase da primora državu na urgentne reforme kao odgovor na britansku prevlast u svetskoj privredi; drugo, revolucija je iznedrila prvi veliki antisistemski i antikapitalistički pokret od strane širokih društvenih slojeva u istoriji svetskog sistema; treće, revolucija je istovremeno omogućila prodor kapitalističke ideologije, u skladu sa ekonomskom realnošću (Wallerstein, 2012a: 61-62). Iako su neki od navedenih procesa protivrečni, Valerštajn u tome ne vidi nikakav problem. To objašnjava činjenicom da je delovanje buržoazije i nižih društvenih slojeva bilo protivrečno – jedni su se borili za učvršćivanje kapitalizma, a drugi su bili protiv.

Period 1750-1850. je bio obeležen *inkorporacijom* novih teritorija u svetsku privredu. Taj proces je započeo uključivanjem geografskih regiona koji su od XVI veka bili spoljna arena svetske privrede: Indija, Otomansko carstvo (uže posmatrano Rumelija, Antalija, Sirija i Egipat), Rusko carstvo (njegov evropski deo) i zapadna Afrika (priobalni deo). Iako je proces uključivanja svake od navedenih teritorija bio specifičan, postoje određene sličnosti i vremensko podudaranje procesa uključivanja. Valerštajn primećuje da se uključivanje novih teritorija nikad nije dešavalo kao njihova vlastita želja, nego kao pritisak svetske ekonomije da širi svoje teritorijalne granice (Wallerstein, 2012a: 71, 77).

Valerštajn ove inkorporacije tretira kao procese „srednjeg trajanja”, bez jasno određenog početka i okončanja procesa. Inkorporacija podrazumeva da se bar neki proizvodni lanci uključuju u postojeću podelu rada u svetskoj privredi, što nije nužno uslov za celu privredu. Na pojmovnom nivou treba razgraničiti da *inkorporacija* označava momenat uključivanja neke teritorije (države, dela države ili regiona) u svetsku privredu, tako što se formiraju proizvodni lanci koji će biti povezani sa međunarodnom podelom rada. *Periferijalizacija* označava dublji proces preoblikovanja ekonomskih struktura određene teritorije tako da one odgovaraju potrebama razvoja centra (Wallerstein, 2012a: 72).

Što je neka teritorijalna jedinica bila veća i institucionalno snažnija, imala je veće izglede da zaštititi sopstvene interese, autonomnije donosi odluke i poveća mogućnosti za akumulaciju kapitala. Iz toga proizlazi da su i privredni akteri na takvim teritorijama morali povećavati obim proizvodnje i restrukturisati organizaciju kako bi iskoristili prednost uključivanja u šire proizvodne i trgovinske lance. Oni koji su kontrolisali proizvodne procese mogli su uspešnije reagovati na zahteve tržišta, naročito onda kada su ih političke institucije podržavale i kada je prinuda nad radnom snagom bila izraženija (Wallerstein, 2012a: 72-77, 95).

Važno je istaći da navedene četiri teritorije nisu bile uključene u svetski sistem u periodu 1500-1750. iako su s njim imale razvijene trgovinske odnose.

Razlog leži u prirodi trgovine, trgovalo se luksuznim dobrima, a ne robom široke potrošnje (Wallerstein, 2012a: 74).

U isto vreme, periferija je dobila na značaju jer je bila sirovinska baza za evropsku privredu. Indija je imala tri trgovinska centra koji su bili povezani sa Evropom – Kalkuta, Bombaj i Madras. U prvoj polovini 19. veka, četiri sirovinska proizvoda su dominirala izvozom - indigo, sirova svila, opijum i pamuk (prva dva su se izvozila u Evropu, a poslednja dva u Kinu). Slična situacija je po pitanju izvoza iz Otomanskog carstva. Manufakturni proizvodi, poput svilenih tkanina i pamučnog prediva, su zamenjeni sirovinama kao što su sirova svila i pamuk. Rusija je doživela uspon trgovine sa Evropom i SAD, ali su strukturu izvoza gotovo u celosti činili primarni proizvodi i rude (pretežno gvožđe). Zapadna Afrika je bila uključena u svetski sistem preko trgovine robljem. Nakon zabrane trgovine robovima, preorijentisala se na izvoz poljoprivrednih proizvoda (najviše palminog ulja i kikirikija) (Wallerstein, 2012a: 78-83).

6.5. Kulminacija borbe za hegemoniju

Nadmetanje Velike Britanije i Francuske od sredine XVII veka za hegemoniju unutar svetskog sistema, okončano je tek 1815. godine, kada je Velika Britanija definitivno odnela prevagu i potvrdila svoju vodeću poziciju u svetskoj privredi. Ipak, njihov odnos nije bio odnos suprotstavljenih sila, nego odnos strukturalno povezanih država, čije je nadmetanje istovremeno doprinosilo oblikovanju i stabilizaciji liberalnog poretka na svetskom nivou.

Jačanje države bilo je neophodno kako bi se povećala njena sposobnost da nameće pravila drugim državama, ali i da ograniči kapacitet njihovog otpora. Taj cilj se u praksi ostvarivao kroz uvođenje zaštitnih tarifa, selektivni protekcionizam i regulaciju međunarodne trgovine (Wallerstein, 2012a: 177–178). Britanska hegemonija je počivala na industrijskom razvoju, širenju spoljne trgovine, geografskoj ekspanziji izvan severozapadne Evrope i plasiranju kapitala u druga područja svetskog sistema. Međutim, liberalni hegemonizam nije mogao prevazići jedan važan strukturalni problem - rast proizvodnje je dugoročno vodio padu cene industrijskih proizvoda, dok su cene sirovina konstantno rasle (Wallerstein, 2012a: 182–184).

Ako bismo sumirali političku pozadinu liberalne države, njenu okosnicu čine: snažan birokratski aparat, suverenitet u rukama naroda i jak međudržavni sistem, koji je pod plaštom slobodne trgovine osiguravao korist za Britanice (Wallerstein, 2012a: 222-225). Međutim, vremenom je postajalo sve teže obezbediti ekonomski rast u centru (akumulaciju kapitala) i sprečiti masovno

nezadovoljstvo radničke klase (pre svega na periferiji sistema) usled nepodnošljivih uslova života (Wallerstein, 2012a: 234; Engels, 2018).

Od sedamdesetih godina XIX veka dominacija Velike Britanije i Francuske u okviru svetskog sistema počinje postepeno da slabi. Ujedinjenje Nemačke i njena težnja ka novoj preraspodeli kolonijalnih sfera (Mitrović, 1981), kao i ubrzani industrijski i finansijski uspon SAD, značajno su promenili ravnotežu snaga. Period između 1914. i 1945. godine obeležen je intenzivnim nadmetanjem Nemačke i SAD za hegemoniju u svetskom sistemu, koje je okončano sveobuhvatnom pobedom SAD - ne samo na ekonomskom, političkom i vojnom, već i na ideološkom planu. Američki liberalizam postaje dominantan ideološki okvir XX veka.

6.6. Ideološka legitimacija svetskog sistema u XIX veku

Četvrta knjiga *Savremenog svetskog sistema* je posvećena periodu uspona liberalizma i liberalne države tokom „dugog devetnaestog veka” (od Francuske revolucije do Prvog svetskog rata). Pre devetnaestog veka nije postojala čvršća veza između načina funkcionisanja ekonomije svetskog sistema i njegove ideološke legitimacije. Francuska revolucija predstavlja istorijski trenutak koji je omogućio oživljavanje liberalizma, ali i njemu suprotstavljenih ideologija - konzervativizma i socijalizma. Iako se radi o suštinski različitim ideologijama (o čemu ćemo uskoro više reći) njihovo zajedničko obeležje je da nijedna od njih nije bila antietatistička. Naprotiv, sve su polazile od pretpostavke snažne države kao ključnog društvenog aktera.

Da bismo sagledali mesto i ulogu navedenih ideologija u reprodukciji svetskog sistema, najpre ćemo se osvrnuti na njihove osnovne postulate, a zatim ih kontekstualno analizirati. Njihov redosled u nastavku ne odražava njihov značaj u kontekstu svetsko-sistemske teorije.

Konzervativizam se oblikovao kao kritika Francuske revolucije i reakcija na urušavanje poretka evropskih monarhija. Njegove osnovne konture mogu se prepoznati u delima Žozefa de Mestra (Joseph de Maistre) i Luja de Bonala (Louis de Bonald), koji su zagovarali obnovu autoriteta monarhije, tradicije i religije. U njihovoj interpretaciji država nije izraz racionalnog društvenog ugovora, već otelotvorenje hijerarhijskog poretka i apsolutne vlasti monarha. De Mestr je vlast shvatao kao emanaciju božje volje, odbacujući prosvetiteljsku pretpostavku da čovek, oslanjajući se na zdrav razum i društveni ugovor sa drugim ljudima, može najbolje urediti vlastito društvo. De Bonal je društvo shvatao kao organsku celinu utemeljenu na hijerarhiji Bog-monarhija-mo-

narh-narod. Porodica je za njega osnovna ćelija društva, zasnovanu na autoritetu oca, kao što je monarhija zasnovana na autoritetu kralja (up. Wallerstein, 2012a: 163–165, 170).

Liberalizam se razvija u dva međusobno povezana pravca: kao ideologija i kao politička filozofija. Politička filozofija liberalizma se sreće pre liberalne ideologije, u delima Džona Loka (John Locke), Adama Smita (Adam Smith) i Džona Stjuarta Mila (John Stuart Mill). Liberalizam kao politička filozofija insistira na ideji da je pojedinac temelj društva, iz čega se izводе postulati o slobodi i pravima pojedinaca (sloboda govora, svojine, veroispovesti, političkog udruživanja), ograničenju vlasti ustavom i zakonima, slobodnom tržištu, vladavini prava i jednakosti građana pred zakonom.

Liberalizam kao ideologija predstavlja političku artikulaciju navedenih ideja, s naglaskom na jaku državu koja će biti garant individualnih prava. Država treba stvoriti institucionalni okvir kako bi se obezbedila pravna jednakost, zaštitio pojedinac i osigurala stabilnost društvenog poretka. Intervencionizam države podrazumeva zaštitu pojedinaca od siromaštva, diskriminacije i nejednakosti. U utilitarističkoj Bentamovoj filozofiji, država je instrument za ostvarivanje „najveće sreće za najveći broj ljudi” (Bentham, 1907: 13). Međutim, Polanji, u u svom delu *Velika transformacija* naglašava istorijski paradoks liberalizma: samoregulišuće tržište nije nastalo spontano, već je zahtevalo snažnu institucionalnu i državnu intervenciju. U tom smislu on ističe da je liberalna država bila istorijska tvorevina procesa uspostavljanja samoregulišućeg tržišta (Polanyi, 2001: 3).

O socijalizmu kao koherentnoj ideologiji ne može se govoriti pre socijalne revolucije iz 1848. godine. U početku se socijalizam zasnivao na idejama Sen Simona (Henri de Saint-Simon), gde bi stručnjaci i administracija trebalo da imaju glavnu ulogu u organizaciji proizvodnje i raspodeli proizvoda. Samo proizvodni slojevi društva (radnici, zanatlije, inženjeri, industrijalci, naučnici) doprinose opštem dobru, stoga treba da imaju vlast, a ne aristokratija. Sen Simon je bio podozriv prema privatnoj svojini, ali je nije osporavao ukoliko „služi opštem dobru” (Faccarello & Steiner, 2008). Revolucija iz 1848. godine označava tačku diskontinuiteta kada dolazi do raskida sa utopijskim socijalizmom i razvojem naučnog socijalizma. Marksove ideje o društvenoj svojini, eksploatatorskoj prirodi kapitalističkog načina proizvodnje i revolucionarnom prevazilaženju kapitalizma dobijaju sve veći značaj (videti: Kolakowski, 1983). Suština modernih socijalističkih ideja je bila u ubrzanju progressa, a rešenje za to je revolucija.

Postavlja se pitanje uloge navedenih ideologija unutar svetskog sistema. Najopštiji zaključak je da su liberalizam i konzervativizam prosistemske, a

socijalizam antisistemska ideologija (u odnosu na svetski sistem). Liberalizam manifestno zagovara ideju slobodnog tržišta, dok latentno predstavlja normativni okvir kojim se legitimise dominacija centra nad periferijom (kroz koncepte progresa, civilizacije i individualnih sloboda). Liberalizam perpetuira otpor periferije kao otpor protiv modernizacije, iako je to suštinski bio otpor protiv eksploatacije i kolonijalizma. Jak državni aparat u liberalnoj državi ima ne samo manifestnu ulogu garanta slobodnog tržišta, nego i latentnu ulogu represivnog aparata koji služi buržoaziji u obuzdavanju tzv. „opasnih klasa” (Wallerstein, 2012a: 234).

Konzervativizam je u svojoj suštini bio anti-revolucionarna ideologija, usmerena ka očuvanju predrevolucionarnog društvenog poretka u državama centra, ali je u konstelaciji svetskog sistema imao stabilizujuću ulogu. Borio se za očuvanje autoriteta aristokratije i buržoazije i nesmetane akumulacije kapitala u državama centra.

Jedino se socijalizam oblikuje kao antisistemska ideologija koja dovodi u pitanje legitimitet svetskog kapitalističkog poretka, kako u pogledu rasta klasnih nejednakosti unutar država, tako i u pogledu imperijalne politike na nivou svetskog sistema.

Ukratko, liberalizam se profilisao kao dominantna ideologija kojom se legitimise akumulacija u centru svetskog sistema. Za Valerštajna je pobjeda liberalizma ideološko-politički odgovor na strukturne potrebe kapitalističkog svetskog sistema u fazi njegove zrele ekspanzije, a ne etički ili filozofski čin. Konzervativizam je imao dominantnu ulogu u stabilizaciji elita, dok je socijalizam artikulisao interese periferije i poluperiferije, otvarajući prostor za antisistemske delovanje unutar svetskog poretka.

6.7. Ideološka borba u periodu 1917–1945.

U periodu između Oktobarske revolucije i završetka Drugog svetskog rata, svetski sistem ulazi u novu fazu ideološke polarizacije. Budući da peta i šesta knjiga o *Savremenom svetskom sistemu* nisu napisane, dva važna perioda u razvoju svetskog sistema (1917-1989. i 1968-2050) će se referisati na fragmentarne spise Valerštajna objavljene u drugim knjigama i člancima (videti Valerštajn, 2005; Wallerstein, 2003, 1998).

Ovo poglavlje ispituje način na koji su se dve vodeće ideologije tog doba konfrontirale i oblikovale legitimacijske okvire unutar svetskog sistema. Ideološka prekretnica u istoriji svetskog sistema dogodila se 1917. godine, kada su artikulisane dve suprotstavljene ideologije – *vilsonizam* i *lenjinizam*. Ove dve

ideologije su dale doprinos stvaranju posleratnog međunarodnog poretka iako su izražavale fundamentalno različita shvatanja društvenog razvoja.

Vilsonizam je zadržao ideje klasičnog liberalizma - poput individualne slobode i društvenog ugovora, ali je uveo i koncept *liberalnog internacionalizma*, što je podrazumevalo „pravo naroda na samoopredeljenje”. Iza ovog etičkog postulata je stajala politički pragmatična ideja o dezintegraciji multinacionalnih imperija, pre svega Austro-Ugarske i Osmanskog carstva, a u manjoj meri već destabilizovanog Ruskog carstva. Ulazak SAD u Prvi svetski rat predsednik Vilson je pravdao moralnim razlozima: „Svet mora biti sigurno mesto za demokratiju“ (Valerštajn, 2005: 95). Vilsonizam nije bio dosledan kad je u pitanju „pravo na samoopredeljenje” budući da se to odnosilo na narode pod vlašću Centralnih sila, ali ne i na kolonije zapadnoevropskih zemalja. Tek sa dolaskom Ruzvelta ideja dekolonizacije postaje cilj američke spoljne politike (što je potvrđeno Atlantskom poveljom iz 1941). Ipak, ni nakon toga nije bilo dosledne podrške antikolonijalnim pokretima, jer su različiti geopolitički interesi diktirali američku spoljnu politiku (Hobsbawm, 1994; Gellner, 1983). Nakon Drugog svetskog rata, podrška modernizaciji bivših kolonijalnih zemalja dobija sve veći značaj da bi se obuzdao preteći uticaj komunizma u svetu (više o tome videti u odeljku o teorijama modernizacije).

Nasuprot liberalnom internacionalizmu, *lenjinizam* je izrastao iz Oktobarske revolucije kao ideologija usmerena protiv kapitalizma. *Lenjinizam* je, poput *vilsonizma*, zagovarao univerzalistički princip „pravo naroda na samoopredeljenje” (uključujući i pravo na otepljenje) ali je u Sovjetskom Savezu svaki pokušaj otepljenja (Finska, Gruzija, Ukrajina) nailazio na snažan institucionalni otpor. Sovjetska vlast se borila protiv svetskog imperijalizma, ali je isti model upravljanja reprodukovala unutar svojih granica.

Ideološka legitimacija *lenjinizma* zasnivala se na tri stuba: negaciji parlamentarizma (anti-liberalizam), ukidanju privatne svojine (anti-kapitalizam) i uspostavljanju diktature proletarijata (anti-imperijalizam). Osnovna ideja bila je proleterski internacionalizam, koji je kao i liberalni univerzalizam, imao univerzalističku ambiciju, ali s obrnutim ideološkim predznakom: umesto tržišne integracije - revolucija; umesto tržišne regulacije - centralno planiranje (Kolakowski, 1983; Deutscher, 1963).

Vilsonizam i *lenjinizam* nisu predstavljali samo suprotstavljene ideologije. Iz perspektive svetskog sistema bi se moglo tvrditi da je vilsonizam reprodukovao hegemoniju centra, a lenjinizam izražavao otpor periferije svetskog sistema. Radikalnije struje su zagovarale prekid ekonomskih i političkih veza sa kapitalističkim zemljama, smatrajući da vode ka ekonomskom porobljavanju – stvaranju strukturalne zavisnosti i dugoročne nerazvijenosti (o čemu smo već

pisali u odeljku o teorijama zavisnosti). U tom smislu, Valerštajnova tvrdnja da antisistemske pokrete nije moguće razumeti izvan logike svetskog sistema, analitički je korisna (Valerštajn, 2005).

Ipak, sukob vilsonizma i lenjinizma nije doveo do destrukcije svetskog sistema, iako je ozbiljno uzdrmao njegove ideološke i političke temelje. Logika kapitalističke akumulacije je opstala, ali se prilagođavala novonastalim okolnostima: rastu socijalističkih pokreta, jačanju nacionalnooslobodilačkih borbi, krizi evropskih imperija i postepenom usponu SAD kao nove hegemonne sile. O tim transformacijama, kao i o sudbini svetskog sistema nakon 1945. godine, biće više rečeno u narednom poglavlju.

6.8. Privreda i ideologija svetskog sistema 1945–1990.

Period neposredno nakon Drugog svetskog rata (1945–1970) predstavlja jednu od najstabilnijih faza ekspanzije kapitalističke svetske privrede (A faza Kondratijevog ciklusa). U zemljama centra, pre svega u SAD, Zapadnoj Evropi i Japanu, dolazi do ubrzanog privrednog rasta, širenja zaposlenosti i povećanja životnog standarda. Ipak, posleratni privredni rast nije bio rezultat spontanog tržišnog oporavka, već kombinacije američke hegemonije, državne intervencije i novog geopolitičkog poretka. Svakako da svi delovi svetskog sistema nisu uživali blagodati privrednog rasta. Dekolonizacija je dovela do formalne političke nezavisnosti velikog broja kolonizovanih zemalja, ali ne i do potpunog ekonomskog oslobađanja. Mnoge dekolonizovane države ostale su u nepovoljnom položaju unutar međunarodne podele rada: izvozile su sirovine i proizvode niže dodate vrednosti, zavisile od stranog kapitala i suočavale se sa ograničenim kapacitetima za samostalan industrijski razvoj. Iako se kolonijalna dominacija ukida, strukturna zavisnost periferije u velikoj meri se nastavlja.

Period 1970–1990. Valerštajn označava kao period kontrakcije svetske privrede (B faza). Počinje naftnom krizom početkom sedamdesetih, usled naglog rasta cena nafte, što je dovelo do pada proizvodnje, rasta cena i nezaposlenosti širom sveta (fenomen poznat kao stagflacija). Najviše su bile pogođene najrazvijenije kapitalističke ekonomije, ali i bivše kolonijalne zemlje Latinske Amerike, Azije i Afrike (periferijske i poluperiferijske zemlje) koje su tek krenule putem ekonomskog razvoja. Međutim, njihov razvoj je bio duboko zavisao od izvoza sirovina i stranih kredita.

Kao odgovor na krizu, postepeno se oblikuje neoliberalni zaokret: smanjenje socijalnih izdataka, deregulacija, privatizacija, finansijalizacija i dodatni pritisak na radnu snagu. Kapitalizam uspeva izaći iz krize, ali se istovremeno

produbljuju nejednakosti između centra i periferije, kao i unutar samih društava. Ekonomska kriza kulminira osamdesetih kada zemlje u razvoju sve veći deo deviznih rezervi troše na uvoz nafte, a s druge strane beleže pad prihoda od izvoza jer je došlo do pada cena sirovina, što je bio njihov glavni izvozni proizvod. Čitav niz zemalja ne samo što nisu mogle da se ekonomski razvijaju, nego nisu bile u stanju ni da otplaćuju kredite (kojim su finansirale ekonomski rast). Pre svega to su bivše kolonijalne zemlje Latinske Amerike i Afrike, a u manjoj meri i neke istočnoevropske zemlje (Jugoslavija, Poljska, Rumunija) (Valerštajn, 2005: 19-22, 95-105).

Slom socijalizma 1989. je doneo prevlast tržišne privrede u bivšim socijalističkim zemljama, pri čemu su „ogromna većina zemalja izvan jezgra, koje su osamdesetih prihvatile slogane tržišta, prošle sasvim loše” (Valerštajn, 2005: 101-102). Valerštajn to objašnjava na način da je slom komunizma značio gubitak nade da državno upravljanje ekonomskim reformama može dovesti do ekonomskog uspona periferije i poluperiferije (Valerštajn, 2005: 56). Iako se pad Berlinskog zida i poraz komunističke ideologije video kao trijumf liberalizma (up. Fukuyama, 1992), Valerštajn smatra sasvim suprotno: „ti isti događaji čak više obeležavaju kolaps liberalizma i naš definitivni ulazak u svet posle liberalizma”, ... ti događaji znače „odlučujuće podrivanje sposobnosti liberalne ideologije da nastavi svoju istorijsku ulogu” (Valerštajn, 2005: 9-10)⁶⁹. Drugi ključni razlog slabosti liberalizma posle 1989. Valerštajn vidi u „nametanju silom” te ideologije zemljama širom sveta⁷⁰, dok se u njima istovremeno dešava osiromašenje velikog dela stanovništva (pre svega, radno intenzivne radne snage). U budućnosti bi, smatra Valerštajn, moglo doći do masovnih i ilegalnih migracija u pravcu siromašnog Juga ka bogatom Severu. Bez obzira na to, smatra Valerštajn, značajan deo migranata u ekonomskom i socijalnom smislu će biti „građani drugog reda”. S druge strane, promena demografske strukture u tim zemljama može biti okidač za jačanje nacionalističkih pokreta i izbijanje etničkih i rasnih sukoba (Valerštajn, 2005: 121, 192-193).

6.9. Svetski sistem u XXI veku: postliberalizam i projekcije budućnosti

Kraj XX i početak XXI veka Valerštajn označava kao period postliberalizma i duboke strukturne krize svetskog sistema. To je period duboke političke

⁶⁹ Knjiga u kojoj se iznosi teza je zbirka eseja pisanih u periodu ideološke konfuzije i naivnog optimizma 1990-93.

⁷⁰ Važno je reći ne od strane SAD, jer je hegemonija SAD završena 1990 (Valerštajn, 2005: 17-18).

borbe čije će posledice biti značajnije nego posledice bilo koje druge borbe u poslednjih pet stotina godina. Reč je o dugotrajnom procesu u kojem kapitalistička svetska privreda postaje sve ranjivija i sve teže uspostavlja stabilnost. Profiti su sve manji usled rasta globalne konkurencije, društvene nejednakosti su u porastu, ekološki izazovi postaju sve veća opasnost, a politički legitimitet liberalnog poretka slabi.

Valerštajn govori o situaciji u kojoj liberalizam više nema sposobnost da stabilizuje kapitalistički svetski sistem. U XIX i velikom delu XX veka liberalizam je mogao da uvaži socijalne zahteve, obeća boljitak i opravdava postojeću hijerarhiju kao privremenu i promenjivu. U XXI veku ta sposobnost slabi, jer se sve jasnije pokazuje da tržišni liberalizam ne vodi nužno većoj jednakosti, stabilnosti i demokratskoj kontroli. Svetski sistem se stoga nalazi u stanju labilne ravnoteže. Sledećih 25-50 godina će biti vreme sistematskog odsustva poretka, dezintegracije i oštre političke borbe za novi globalni poredak (Valerštajn, 2005: 10-11, 23-25, 193). Ostaje otvoreno pitanje da li će se pojaviti novi društveni i politički pokreti sposobni da artikulišu uverljivu alternativu postojećem poretku. Niko nije izložio jasnu alternativu *vilsonovsko-lenjinističkoj* strategiji koja bi povratila državnu moć na periferiji (Valerštajn, 2005: 27).

Valerštajnov predviđanje mogućeg kraja postojećeg sistema treba razumeti kao teorijsku dijagnozu strukturne krize. Njegova poenta je da kapitalizam ima istorijske granice i da je sistem blizu iscrpljivanja svojih mogućnosti i potencijala. Kao što je nastao u određenim istorijskim okolnostima, tako može biti zamenjen drugačijim sistemom. Valerštajn ne tvrdi da bi budući sistem mogao biti pravedniji. Ishod mogućeg razrešenja krize ostaje otvoren i zavisi od političkih borbi koje će oblikovati moguće alternative.

6.10. Valerštajn o globalizaciji

Valerštajn smatra da nam se krajem dvadesetog veka nameće *diskurs globalizacije*, premda se globalizacijski procesi odvijaju već nekoliko vekova. Za njega je ono što se 1990-ih godina počelo nazivati *globalizacijom* zapravo kasna faza mnogo dužeg procesa - širenja kapitalističke svetske privrede. Iz te perspektive, globalizacija ne počinje padom Berlinskog zida, niti planetarnim širenjem neoliberalne tržišne ekonomije, nego je ugrađena u samu logiku kapitalizma kao svetskog sistema.

Ako globalizaciju razumemo kao viševjekovni proces širenja kapitalizma, onda slobodna trgovina, mobilnost kapitala, transnacionalne korporacije, globalni lanci proizvodnje i snabdevanja i digitalne platforme – čine logičan

nastavak širenja i transformacije kapitalizma, traženja novih izvora profita i produbljivanja nejednake podele rada na globalnom nivou. Digitalni nadzor, platforme i algoritamski sistemi naizgled deluju kao potpuno nova faza društveno-tehnološkog razvoja, ali iz Valerštajnovе perspektive predstavljaju logičan sled kapitalističke akumulacije.

Na jednom mestu kaže: „Procesi koje obično nazivamo globalizacijom nisu, zapravo, nimalo novi. Oni postoje već otprilike 500 godina. Izbor pred kojim se danas nalazimo nije da li ćemo se ovim procesima prikloniti ili ne, već šta ćemo učiniti kada oni počnu da se urušavaju – a upravo to sada posmatramo. Sudeći po većini analiza, moglo bi se pomisliti da je *globalizacija* fenomen koji se pojavio tek 1990-ih – možda nakon pada Sovjetskog Saveza, a možda čak i nekoliko godina ranije. Ipak, ako želimo zaista da razumemo ono što se dešava, 1990-te nisu odgovarajuća vremenska odrednica. Umesto toga, sadašnji trenutak najtačnije možemo sagledati kroz dve šire vremenske perspektive: onu koja obuhvata period od 1945. godine do danas i onu koja se proteže od otprilike 1450. godine do danas” (Wallerstein, 2000: 249-250).

Iz Valerštajnovе perspektive, diskurs globalizacije ima i ideološku dimenziju. Premda se globalizacija želi prikazati kao potpuno nova, tehnološki neizbežna i ideološki neutralna pojava, takvim diskursom prikriva se njena veza sa dugom istorijom ekspanzije kapitalizma. Takav diskurs sugerise da se društva moraju prilagoditi globalnom tržištu kao prirodnoj sili, umesto da se jasno pokaže da je globalizacija istorijski oblikovan model odnosa moći. Na taj način se političke odluke koje su odraz globalne moći (privatizacija, deregulacija, tržišni zakoni, itd) ideološki maskiraju kao nužnost društveno-tehnološkog razvoja.

Valerštajnova kritika globalizacije ima širi sociološki značaj. Ona pokazuje da savremeni globalni poredak ne treba objašnjavati samo tehnološkim razvojem ili rastom međunarodne povezanosti, već delovanjem širih struktura svetskog sistema. Globalizacija nije samo proces povezivanja, nego i proces ispoljavanja moći i jačanja globalnih nejednakosti.

6.11. *Kritički osvrt*

Svetsko-sistemska teorija predstavlja veoma širok analitički okvir za razumevanje svetskog kapitalističkog sistema u periodu od njegovog nastanka, pre više od pet vekova, do 2050. godine, kada Valerštajn predviđa imploziju tog sistema, odnosno njegovu transformaciju u neki drugi sistem za koji ne znamo kakav će biti. Valerštajново delo treba shvatiti kao teorijsko-analitičku alterna-

tivu modernizacijskim teorijama u objašnjenju globalnog društveno-ekonomskog razvoja. Valerštajново delo je kapitalno, kako po obimu naučne građe koji obuhvata, tako i dugom vremenskom periodu na koji se analiza odnosi, većtoj interpretaciji ključnih procesa i preobražaja unutar kapitalističkog sistema. Malo je teoretičara u društvenim naukama koji su uspeli iznedriti takvo kapitalno delo (bez obzira što nije do kraja završeno). Autor mu je po sopstvenom priznanju posvetio više od četiri decenije pisanja, što je izuzetan naučni podvig. Valerštajna bi verovatno mogli svrstati u red naučnika poput Marksa ili Vebera.

Valerštajn, poput Brodela, posmatra kapitalizam kao specifičan društveni sistem „dugog trajanja“ koji svoju geografsku ekspanziju duguje razvoju trgovine, međunarodne razmene i globalne podele rada (centar/periferija). To je ključna tačka na kojoj svoju kritiku Valerštajna građe ortodoksni marksisti. Brener svoju kritiku nastanka i razvoja svetskog kapitalističkog sistema zasniva na tezi da je ključni proces bila promena u načinu proizvodnje, uspostavljanju klasnih odnosa i klasnoj borbi u glavnim kapitalističkim zemljama. Valerštajnov pristup naziva „neo-smitskim marksizmom“, želeći da ukaže da je Valerštajn bio na krivom putu kada se oslonio na Adama Smita i ekspanziju trgovine umesto na Marksovo objašnjenje eksploatacije radničke klase, načina stvaranja viška vrednosti i klasnu borbu (Brenner, 1977).

Vudova zamera Valerštajnu na širokoj i nepreciznoj definiciji kapitalizma kao svetskog sistema koji je od svog nastanka bio zasnovan na trgovini i različitim oblicima rada (robovski, kmetski, najamni rad) integrisanim u jednu celinu. Kapitalizam je, objašnjava Vudova, nastao transformacijom agrarnih odnosa u Engleskoj, u specifičnim društveno-kulturnim uslovima koji su omogućili nastanak suprotstavljenih klasa. Kapitalizam je nužno definisati polazeći od specifičnih klasnih odnosa između kapitalista i najamnih radnika koji se uspostavljaju u procesu proizvodnje, pri čemu kapitalisti izvlače profit eksploatacijom najamne radne snage (Wood, 1999). Brener i Vudova u svojoj kritici koriste klasične argumente Marksove teorije.

Valerštajn replicira da u njegovoj analizi nije zanemaren značaj klasa, već da se njihovo delovanje od XVI veka mora posmatrati u okviru globalnog konteksta. Odnosi eksploatacije i zavisnosti u centru i periferiji nisu isti. Negde dominira najamni rad, negde prisilni, negde robovski, ali se moraju posmatrati u okviru jedinstvenog sistema centar-periferija. Nacionalni okvir za analizu kapitalizma, po Valerštajnu, je preuzak jer je kapitalizam od svog nastanka bio transnacionalni poredak, čija se geneza odvijala širenjem tržišta, pri čemu su periferna (nekapitalistička) područja igrala važnu ulogu (Wallerstein, 2004).

Silverova je, proučavajući globalne radničke pokrete, pokazala da se centri akumulacije kapitala premeštaju ka perifernim zemljama gde je stopa viška vred-

nosti veća usled jeftinije radne snage. Centri radničkog otpora se takođe sele u nerazvijene zemlje, a klasna borba dobija internacionalni karakter. Silverova je time dopunila i učvrstila Valerštajnovu argumentaciju (Silver, 2003).

Drugi pravac kritika dolazi od teoretičara koji naglašavaju suverenitet država u okviru međunarodnog poretka. Ukoliko bismo hteli da izvedemo njihovu jedinstvenu kritiku Valerštajnovе svetsko sistemske teorije, rekli bismo da mu zameraju što nedovoljno uzima u obzir institucionalnu autonomiju države, njenu političku i vojnu moć, kao činioce nezavisne od svetske kapitalističke privrede i njene logike razvoja. Teda Skočpol smatra da međunarodni politički sistem nije puki derivat svetske kapitalističke privrede, kako po njoj, Valerštajn posmatra razvoj kapitalizma. Ona ističe kako su ratovi, vojno-industrijski kompleksi i snažne državne institucije često oblikovali tok istorije nezavisno od logike kapitalističke akumulacije (*state autonomy theory*). Moderni međunarodni poredak, sa sistemom suverenih država koje raspolažu moćnim mehanizmima (vojska, poreski sistem, birokratski aparat) je nastao u vreme apsolutističkih monarhija, čineći moćnu strukturu u čijim okvirima je nastajao kapitalizam, kad su se stvorili društveno-istorijski uslovi da takav proces može da se odvija (Skocpol, 1979).

Jedan od ključnih argumenata državocentričnih teorija je da različite zemlje ostvaruju prednost (ili stagniraju) u kapitalističkom razvoju zbog (ne)izgrađenog institucionalnog sistema i političkih odluka njihovih vlada, a ne zbog uloge u svetskoj podeli rada. Ključno pitanje je zašto se Engleska industrijalizovala pre drugih zemalja, pre njenih konkurenata Francuske i Holandije? U odgovoru na ovo pitanje državocentrična teorija koristi argumentaciju da se radi o skupini činilaca – agrarnoj reformi, mudrom vođenju državne politike, jakoj poziciji u međunarodnom poretku i postizanju klasnih kompromisa na unutrašnjem planu. Posmatrano iz Valerštajnovе perspektive, reč je o tome da je Engleska najbolje iskoristila strukturnu poziciju u okviru svetskog sistema i izrasla u hegemonu silu početkom XIX veka.

Uopšteno posmatrano, ovaj kritički pristup zamera Valerštajnu što ratove, savezništva i imperijalne politike hegemonih sila posmatra kao instrumentalne za održanje svetskog kapitalističkog sistema, a nedovoljno ističe da države imaju vlastite interese i politike, koje su najčešće podstaknute ekonomskim motivima, ali se ne mogu nužno svesti na njih.

Svetsko-sistemska teoriju treba koristiti kao snažan okvir za razumevanje globalnih struktura kapitalizma, ali ne i kao potpunu zamenu za konkretnu istorijsku, institucionalnu i klasnu analizu pojedinačnih društava. Njena najveća vrednost nije u tome što daje konačno objašnjenje svih društvenih promena, već u tome što pokazuje da se kapitalizam ne može razumeti izvan njegovog istorijskog razvoja, uspostavljenih odnosa moći i hijerarhije.

7. Teorija informacionog kapitalizama

7.1. Uvod

MANUEL KASTELS (MANUEL CASTELLS) JE SAVREMENI SOCIOLOG koji je verovatno najdetaljnije proučio informacionu revoluciju koja je otpočela u zadnjoj četvrtini 20. veka i koja još uvek traje. U periodu od pola veka ona je, uporedo sa globalizacijom, menjala strukturu i karakter mnogih društava širom sveta. O tome svedoči mnoštvo knjiga i hiljade stranica sociološkog štiva napisanog na tu temu. Kastelsov bogati naučni opus posvećen informacionom društvu je rezultat činjenice da je živio ili posetio gotovo sve važnije države sveta, na svim kontinentima, gde je, zahvaljujući poznavanju šest jezika, uspeo da proučava nastajanje informacione revolucije in vivo. Najpre je, kao student, protivnik Frankovog režima, prebegao u Francusku gde je završio studije i doktorirao kod Alana Turena (Alain Touraine). U jeku studentskih pobuna šezdesetih godina prošlog veka, biva proteran, odlazi u Čile, gde je kratko vreme radio kao profesor. Krajem sedamdesetih godina odlazi u SAD, na Berkeley univerzitet koji se nalazi u blizini Silicijumske doline, u to vreme vodećeg centra za razvoj informacione tehnologije.

Živeći u različitim zemljama, na različitim kontinentima, uspeo je da sagleda kako se rađanje informaciono-komunikacionih tehnologija (IKT) odražava na gotovo sve aspekte života u različitim društvenim, institucionalnim i kulturnim okruženjima. Primena IKT se ne ispoljava na isti način u različitim društvima (SAD, Japan, Kina, Indija), budući da imaju drugačiji institucionalni sistem, drugačiju ulogu države u naučno-tehnološ-

kom razvoju, drugačiji način organizovanja i upravljanja radnom snagom, drugačiju kulturu, vrednosne sisteme, itd (Castells, 2018).

Odmah po objavljivanju prvog toma *Uspom umreženog društva*, bilo je jasno da je reč o epohalnom delu, koje je Alan Turen smatrao nekom vrstom društvene enciklopedije za 21. vek, dok ga je Anthony Giddens (Entoni Gidens) smatrao važnim poput Veberovog dela *Privreda i društvo* (prema Katunarić, u: Castells, 2000: 11). Za našu analizu najvažniji su delovi teksta u kojima govori o usponu IKT i posledicama koje nastaju upotrebom IKT u različitim oblastima društvenog života: novom načinu proizvodnje baziranom na korišćenju, obradi i distribuciji informacija; nastanku nove globalne ekonomije; pojavi novog oblika radnih organizacija (mrežnog preduzeća); transformaciji obrazaca zapošljavanja (povećanju fleksibilnog, povremenog i privremenog rada); sve većoj socio-ekonomskoj polarizaciji; marginalizaciji radne snage (pre svega u siromašnim zemljama, radno intenzivnim industrijama, zaostalim regionima razvijenih zemalja, migrantskoj populaciji na Zapadu), razvoju novih oblika digitalne komunikacije i pojavi „realne virtualnosti“ (*real virtuality*) (Castells, 2018: 403-405).

7.2. Umreženo društvo

Teorija umreženog društva je ključna za razumevanje društvenih, ekonomskih i kulturnih promena koje su zahvatile svet u poslednjoj deceniji 20. veka zahvaljujući usponu IKT. Po dubini promena koje se dešavaju i posledicama koje ostavljaju u ekonomiji i drugim sferama društva, Kastels smatra da se radi o informacionoj revoluciji i nastanku „informacionog kapitalizma“ (Castells, 2018: 86, 249). Da bi objasnio kako je nastalo globalno umreženo društvo, Kastels se vraća u period industrijske revolucije i analizira kako su tehnološki izumi, poput novih izvora energije (parne mašine i električnih motora), doveli do rasta produktivnosti i ekonomskog razvoja (Castells, 2018: 85). Tehnološke promene su se odvijale na ograničenom geografskom prostoru, a period od pronalaska inovacije do komercijalne primene trajao je znatno duže nego danas⁷¹. Drugim rečima, industrijalizacija je obuhvatala svega nekoliko najnaprednijih zapadnih društava ili čak pojedinih njihovih delova⁷². Masovna upotreba i globalno širenje informacione tehnologije intenziviraju se u SAD

⁷¹ Ekonomski istoričar Mokir tvrdi da je bilo potrebno sedamdeset godina (1780-1850) da cena pamučne tkanine u Velikoj Britaniji pojeftini za 85% (Mokyr, 1990: 111; prema Castells 2018: 111).

⁷² Na primer, Katalonija je znatno brže napredovala u odnosu na ostatak Španije (Castels, 2018: 101-111).

tokom 1990-ih, ali Kastels je bio uveren da je u pitanju takva tehnologija koja će se relativno brzo proširiti na ceo svet.

Važnu ulogu u objašnjenju kako tehnološke promene utiču na proces društvenih promena Kastels pridaje Belovoj (Daniel Bell) teoriji o postindustrijskom društvu (Castells, 2018: 82, 84-85, 94, 59). Ova teorija se može smatrati polaznom tačkom u objašnjenju teorije informacionog društva (Webster, 2002; Kumar, 2005). Ono što spaja Bela i Kastelsa jeste to što razdvajaju način proizvodnje, koji može biti kapitalistički ili etatistički (što podrazumeva drugačiju organizaciju proizvodnje, oblike svojine, klasnu strukturu), od proizvodne tehnologije, koja može biti agrarna, industrijska i postindustrijska. Razlika je u tome što Bel kao osnovnu karakteristiku postindustrijskog društva vidi rast sektora usluga, a Kastels rast informacione tehnologije, što se može pripisati činjenici da su protekle najmanje dve decenije između njihovih istraživanja (Bell, 1999a: xxx; Castells, 2018: 82-89). Premda su Belu zamerili tehnološki determinizam, smatramo da je to prenaplašena konstatacija i da se pre radi o naglašavanju važnosti naučnog znanja. Na jednom mestu Bel kaže: „nova i centralna karakteristika postindustrijskog društva je kodifikacija teorijskog znanja i novi odnos nauke prema tehnologiji“ (Bell, 1999a: xiv). Premda je glavni rast video u sektoru usluga, Bel predviđa da će razvoj tehnologije zasnovane na znanju i procesuiranje informacija biti važni procesi u budućnosti⁷³. Kastelsa ne bismo mogli smatrati tehnološkim deterministom bez obzira što u prvi plan društvenih promena stavlja tehnološki razvoj. On jasno pokazuje kako je tehnološki razvoj posredovan kulturnim i društvenim činiocima, te u različitim društvima ne daje isti rezultat. To se najjasnije vidi na primeru SAD i Japana (Castells, 2018).

Bel izdvaja nekoliko ključnih karakteristika postindustrijskog društva. Prvo, menja se struktura privrede, pri čemu ključni nosilac privrednog rasta postaje sektor usluga (pre svega, zdravstvo i obrazovanje). Drugo, promene u strukturi zanimanja - raste udeo stručnih i tehničkih zanimanja (*knowledge class*), a opada potražnja za radničkim zanimanjima. Treće, umesto svojine ključni mehanizam socijalne mobilnosti postaje stručno obrazovanje. Četvrto, umesto kapitala u obliku svojine ili novca ključan razvojni resurs postaje ljudski kapital. Peto, ključna infrastruktura više nije saobraćajna nego komunikaciona, ona postaje medij za globalne tokove. Šesto, znanje je ključno za inovacije, a one vode ka novim proizvodima i uslugama, povećavaju produktivnost i oplođuju kapital po višoj stopi (šire o ovome videti Bell, 1999a: lxxxv).

⁷³ Bel i Kastels se pozivaju na Solovljeva (Robert Solow) istraživanja iz sredine pedesetih godina u kojima pokazuje kako tehnološke promene značajno podižu ekonomski rast (Bell, 1999; Castells, 2018: 157-159).

7.3. *Uspon informaciono-komunikacionih tehnologija*

U nastavku se razmatra Kastelsovo objašnjenje globalizacije, globalne ekonomije i tehnološke revolucije koju donosi uspon IKT. Intenzivan razvoj IKT Kastels smešta u period ranih sedamdesetih godina, kada su razvijeni važni tehnološki pronalasci: mikroprocesor, elektronski digitalni prekidač, softver za povezivanje računara, optički kabl i drugi pronalasci koji su već tokom osamdesetih godina omogućili umrežavanje računara i prenos podataka na daljinu. Tokom devedesetih se pojavljuje mobilna telefonija zahvaljujući otkrićima u telekomunikacijama. Ipak, najvažnija otkrića u IKT su se desila već sedamdesetih godina, a Kastels ih pripisuje potrebi restrukturisanja američke ekonomije usled Naftne krize 1973-74. i potrebi ubrzanog razvoja svemirskog vojnog programa kako bi se održala premoć SAD nad Sovjetskim Savezom u Hladnom ratu. Razvoj novih tehnologija nije bio globalni fenomen nego se desio isključivo u SAD i to na jednom uskom geografskom prostoru u Kaliforniji (Silicijumska dolina). Da bi do toga došlo, bio je potreban niz povoljnih okolnosti koje su imale sinergetsko dejstvo: osnivanje tehnološkog parka početkom pedesetih godina na Univerzitetu u Stenfordu, obilna finansijska sredstva izdvojena za potrebe vojnih programa koji su brzo prerasli u civilne (uz mogućnost korišćenja razvijene infrastrukture, tehnologije i stručnjaka), veliku koncentraciju malih preduzeća u elektronskoj industriji koja su imala neverovatan potencijal rasta, koncentraciju najvećih talenata i svetskih stručnjaka iz oblasti informacionih tehnologija. Kastels ističe da je država imala presudnu ulogu u razvoju IKT, a ne daroviti inovatori koji su svoje prve pronalaskeske patentirali u garažama (Stiv Džobs i Stiv Vozniak). Ključno je bilo stvoriti mreže u kojima će tehnološki izumi moći da se šire i primenjuju u različitim oblastima (Castells, 2018: 127-146).

Kastels izdvaja nekoliko ključnih karakteristika IKT: prvo, nova tehnologija proizvodi i obrađuje informacije; drugo, prisutna je u svim sferama života; treće, sistemi koji koriste IKT su umreženi i informacije se mogu deliti; četvrto, mreža raste velikom brzinom (eksponencijalno) i otvorena je za uključivanje novih sistema; peto, ostati van mreže znači biti osuđen na propast; šesto, različite tehnologije (mikroelektronika, telekomunikacije, optoelektronika, računari) se spajaju u jedinstven informacioni sistem (Castells, 2018: 71-73, 110-114, 147-149).

Iako je većina novih tehnologija razvijena sedamdesetih godina, trebalo je da prođe najmanje dve decenije kako bi počele da se masovno koriste. Tako, na primer, u periodu 1995-1999. proizvodnja kompjutera u SAD je imala godišnji rast 41,7% dok je u ostalim granama proizvodnje prosek bio ispod 5%. Uporedo sa proizvodnjom hardvera, povećala se i brzina prenosa podataka.

Prenosni kapacitet optičkih kablova koji povezuju dve strane Atlantika je povećan u periodu 1993-2000. sa 5 na 110GB u sekundi (Castells, 2018: 127, 173). Posmatrano sa poslovne strane glavni motivacioni mehanizam za kompanije nije bio rast produktivnosti, nego profita, kako bi mogle investirati u nove tehnologije i biti konkurentnije na tržištu. Kastels se ovde poziva na klasično objašnjenje delovanja slobodnog tržišta⁷⁴. Međutim, ono što je ključan pogonski mehanizam bez kojeg proizvodni zamajac ne bi mogao biti pokrenut jeste rast tražnje, a upravo se to desilo kako u SAD, tako i širom sveta. Ako se tome doda državni podsticaj za razvoj zdrave konkurencije (liberalizacija tržišta, deregulacija, priliv stranih investicija i stručnjaka iz celog sveta) onda je jasno da su stvoreni uslovi da nova ekonomija može da se širi i postane globalna. Za razliku od Valerštajnovog svetskog ekonomskog sistema, koji nije uspeo da obuhvati ceo svet, Kastels smatra da nova ekonomija ima institucionalni, organizacioni i tehnološki kapacitet da funkcioniše kao celina na planetarnom nivou (Castells, 2018: 183).

7.4. Uloga globalizacije

Iako globalizacija nije bila u fokusu Kastelsovog interesovanja, niti daje njenu preciznu definiciju⁷⁵, na više mesta tvrdi da globalizacija ima fundamentalan značaj u kontekstu tehnoloških inovacija, rađanja nove ekonomije i brojnih posledica koje ti procesi donose u gotovo svim sferama društva. Na jednom mestu jasno ističe da je „ekonomska globalizacija mogla da se odvija samo na osnovu novih informacionih i komunikacionih tehnologija” (Castells, 2018: 225). Ipak, ni IKT, ni nove poslovne mogućnosti ne bi bile u stanju pokrenuti razvoj globalne ekonomije bez jednog važnog činioca, a to je delovanje vlada najbogatijih zemalja (G7) i njima podređenih međunarodnih organizacija – Međunarodnog monetarnog fonda (IMF), Svetske banke (WB) i Svetske trgovinske organizacije (WTO). Izdvajaju se tri međusobno povezana pravca delovanja koji su stvorili uslove za globalizaciju: deregulacija ekonomskih aktivnosti (od čega je najvažnije oslobađanje finansijskih tržišta), liberalizacija međunarodne trgovine i investiranja i privatizacija javnih preduzeća. Kastels primećuje da ovi politički zaokreti najpre su napravljeni u SAD i Velikoj Britaniji za vreme Regana i Tačerove, da su se proširili na Evropu tokom osamdesetih,

⁷⁴ Tako je smatrao da je u SAD mehanizam slobodnog tržišta zaslužan za rađanje nove ekonomije, kao i Valerštajn, nije verovao u „mit o samoregulišućem tržištu”. Država je ta koja podstiče i reguliše ekonomske procese i tu se u potpunosti poklapa sa Valerštajnom.

⁷⁵ „Globalizacija predstavlja nezamenljivo obeležje nove ekonomije” (Castells, 2018: 254).

a već u sledećoj deceniji postali su dominantna politika u većini zemalja sveta (Castells, 2018: 226).

Sušтина Kastelsovog shvatanja je da je globalizacija u većini zemalja u svetu bila rezultat političkog pritiska i instrumentalnog delovanja međunarodnih organizacija koje su podsticale tržišni liberalizam i finansijsku zavisnost u više od osamdeset zemalja širom sveta (Latinska Amerika, Istočna Evropa, Rusija, Jugoistočna Azija). Političke i ekonomske mere koje su korištene za restrukturisanje tranzicionih privreda su poznate kao *politika prilagođavanja*. One su predviđale monetarnu i fiskalnu stabilnost, ukidanje državnih subvencija, privatizaciju državnih preduzeća, smanjenje javne potrošnje, slobodnu trgovinu, ukidanje carina, smanjenje javnog sektora i socijalnih davanja. Problem je što su iste mere primenjivane u svim zemljama bez obzira na drugačije ekonomske sisteme i kulturne specifičnosti. Stoga su i rezultati bili različiti, u nekim državama ispod očekivanja ili gotovo katastrofalni, o čemu pišu brojni autori⁷⁶. Po mišljenju Kastelsa, najviše je prosperirala američka ekonomija koja je bila predvodnik informacione revolucije⁷⁷ i „glavni globalizator” uz pomoć velikog broja američkih multinacionalnih kompanija koje su stvorile mrežnu ekonomiju (Castells, 2018: 229-238).

Kastels primećuje da IKT, koje leže u osnovi umreženog društva, stvaraju brojne veze i interakcije između organizacija, institucija, preduzeća i pojedina, što utiče na formu strukturisanja korporacija. Stari model vertikalnog korporativnog organizovanja je bio dominantan u periodu masovne industrijske proizvodnje, odražavao je filozofiju tejlorizma i „naučne organizacije rada”. Taj model karakteriše: kruta hijerarhija, veliki broj menadžerskih nivoa, birokratizacija, formalizacija poslovanja, stroga radna disciplina, specijalizacija radnika-izvršilaca, što se pripisuje potrebi masovne serijske proizvodnje, standardizovane robe, uhodanih kanala distribucije i prodaje, bez prevelikih zahteva od kupaca u pogledu raznolikosti, kastomizacije ili drugih prohteva. Već sedamdesetih godina nakon krize produktivnosti američke industrije dolazi do razvoja nove poslovne filozofije „postfordizma”. Novi obrazac poslovne filozofije je bio zasnovan na fleksibilnoj proizvodnji, manjim serijama, robi namenjenoj specijalizovanim tržišnim nišama. Za radnike je to značilo prelazak na

⁷⁶ Spomenućemo samo neke najuticajnije - Joseph E. Stiglitz: *Globalization and Its Discontents* (2002); Chomsky: *Profit over people: Neoliberalism and global order* (1999); Jeffrey Sachs: *The End of Poverty* (2005). Detaljnije analize MMF možete naći u sledećim godišnjim izveštajima: IMF – *World Economic Outlook Annual Reports*, UNCTAD – *Trade and Development Report* <https://unctad.org/publication/trade-and-development-report-2024>

⁷⁷ Informacione tehnologije u SAD u periodu 1995-1998 iako su činile 8% BDP, ostvarile su, u proseku, rast BDP od 35%. Do 2006. skoro polovina američke radne snage je bila zaposlena u industrijama koje proizvode informacione tehnologije ili ih koriste (Castells, 2018: 239-240).

nestabilnije forme rada (rad po ugovoru, privremeni, povremeni, prekarni rad) a za kompanije preseljenje proizvodnih pogona u zemlje sa jeftinom radnom snagom, bez jakih sindikata i strogih zakona koji bi štitili radnike. Devedesetih godina usled globalizacije, finansijske deregulacije i razvoja IKT dolazi do prave mentalne revolucije u poslovnoj filozofiji. Drugim rečima, stvaraju se uslovi za nastanak mrežnih organizacija (up. Petković, Janićijević i Bogićević, 2002: 226-236). One su bile odraz novih mogućnosti u pogledu informacionih tehnologija koje su omogućile efikasno upravljanje i organizaciju poslova na udaljenim mestima, omogućile su kvalitetnije odnose između menadžera i zaposlenih (zasnovane na poverenju i međusobnom uvažavanju), debirokratizaciju, veću autonomiju odlučivanja na nižim nivoima, „plitku” horizontalnu strukturu sa manjim brojem menadžerskih nivoa, što je kompanije učinilo fleksibilnijim u pogledu prilagođavanja promenljivim tržišnim uslovima. Oštra konkurencija, pogotovo u sektoru usluga i informacionih tehnologija, podstakla je preduzetničko ponašanje i širenje poslovanja u obliku „poslovnih mreža”. One su značile planetarno povezivanje kompanija u specijalizovanim poslovnim lancima, gde su se kompanije sve više specijalizovale za obavljanje pojedinih poslova (proizvodnja, marketing, istraživanje i razvoj, itd), što je vodilo diverzifikaciji poslovnih aktivnosti i umrežavanju kompanija širom sveta na osnovu njihove prednosti nad konkurentima. Kompanije sve više isključuju iz svoje oblasti delovanja one poslove koji ne kreiraju dodatnu vrednost i te poslove prepuštaju drugim kompanijama u mreži koje su u tim poslovima tehnološki superiornije i tržišno konkurentnije (outsourcing). Tako se proizvodnja, logistika, transport, sve više izmeštaju u siromašne zemlje, a istraživanje i razvoj ostaju u tehnološki razvijenim zemljama (Castells, 2018: 256-312).

7.5. Mrežna ekonomija

Globalizovana ekonomija, primećuje Kastels, mreža je povezanih poslovnih lanaca i kompanija širom sveta. Nastala je u SAD, brzo se raširila u EU, Japanu i Pacifičkom regionu, ali je i dalje neravnomerno raspoređena po svetu, pa i unutar samih država (neki regioni su globalizovani, drugi nisu). Nova ekonomija se sastoji od različitih mreža (*nets*), koje čini skup međusobno povezanih čvorova (*nodes*) u kojima se ukrštaju niti mreže. Mreže treba shvatiti kao komunikacione strukture koje su konstruisane oko niza ciljeva. Njihova fleksibilnost ogleda se u sposobnosti prilagođavanja promenama u okruženju. Mreže su programirane tako da imaju određene ciljeve, zadatke i pravila po kojima funkcionišu. Kada se „programiraju” imaju sposobnost samostalne (re)

konfiguracije, u okviru parametara koje određuju njihovi ciljevi i procedure. Mreže međusobno komuniciraju, sarađuju i nadmeću se. Superiornija mreža ima veće šanse za opstanak zahvaljujući boljim performansama. Čvorišta mogu imati različit stepen važnosti u mreži, što zavisi od sposobnosti čvorišta da doprinese efektivnosti mreže u postizanju ciljeva. Ako čvorište više nije neophodno za ispunjenje ciljeva mreže, ono nestaje, a rađa se novo (Kastels, 2014: 41-47). Ključnu ulogu u povezivanju više mreža imaju „prekidači” – tačke u kojima se konektuje/diskonektuje više mreža. Prekidači su glavni mehanizmi kojima se upravlja umreženim društvom i preko njih se usmeravaju tokovi u globalne mreže.

Tokovi su žila kucavica umreženog društva. To su različiti resursi koji kolaju unutar mreža: kapital, informacije, tehnologija, robe, usluge, radna snaga, čak i narkotici i „prljav novac” koji treba ubaciti u legalne tokove. Tako na primer, mesta gde se proizvodi kokain u Boliviji, Peruu ili Kolumbiji su umrežena s izvorima finansiranja u Majamiju, Panami, Kajmanskim ostrvima ili Luksemburgu, transportnim centrima u Meksiku i distributivnim centrima u Majamiju, Los Anđelesu, Njujorku, Amsterdamu ili La Korunji. Dobar primer su klinika Mayo u Rochester-u ili Gustave Roussy u Villejuif-u, gradiću pored Pariza, koje su postale svetski centri za lečenje karcinoma i bolesti srca tako što su putem mreža privukle izvore finansiranja, istraživače, naprednu tehnologiju i pacijente širom sveta (Castells, 2018: 580-581; 2003). Isključenost iz mreže povlači tehnološko zaostajanje i nedostupnost finansiranja ekonomskog razvoja, što je problem za zemlje koje nemaju sopstveni kapital (Castells, 2018: 238, 255). Kastels smatra da su glavna svojstva globalnog kapitalizma umreženost i prevlast finansijskih tokova nad robnom proizvodnjom, po čemu se razlikuje od liberalnog ili kejnezijanskog kapitalizma. Kastels primećuje da je proizvodnja robe široke potrošnje izmeštena većim delom u nerazvijene države, gde je radna snaga jeftina i nezaštićena. Taj proces karakteriše asimetrija između zemalja, u smislu uključenosti u globalne mreže, podizanja konkurentnosti na globalnom nivou i koristi od globalnog ekonomskog rasta. Posledica toga je sve izraženiji trend rasta nejednakosti, socijalne isključenosti i ekonomskih migracija u potrazi za boljim životom (Castells, 2018: 222-223).

Dok se kapital sve više integriše, radna snaga se sve više fragmentira, dezintegriše, gubi moć usled razjedinjenosti i nedovoljne povezanosti na globalnom nivou. Suprotnosti između rada i kapitala u informacionom kapitalizmu se zaoštavaju, sa tendencijom daljeg rasta. Kastels smatra da globalnim kapitalizmom ne upravljaju više vlasnici proizvodnih pogona, nego menadžeri finansijskih institucija, banaka, osiguravajućih društava, multinacionalnih kompanija i svi oni koji upravljaju globalnim kapitalom.

7.6. *Kritički osvrt*

Glavni pravac Kastelsove argumentacije je teško osporiti. Globalizacija vodi ka širenju nove tehnologije (IKT) koja podstiče rast privrede i ekonomski uspon, pre svega SAD. Istovremeno, IKT podstiču globalizacijske procese jer omogućuju lakšu komunikaciju i povezivanje u globalnim lancima. Pri tome, Kastels ne poriče ulogu države u unapređenju tehnološkog razvoja i obilne pomoći tehnološkim kompanijama, s čime bi se složila većina teoretičara. Budući da su SAD bile predvodnik tehnološkog razvoja 1990-ih s pravom ih smatra „glavnim globalizatorom”. Tu dolazimo do jednostavne konstatacije koja se provlači kroz gotovo celu knjigu. Predvodnici tehnološkog razvoja, a time i globalizacije, upravo su one države koje od toga imaju najviše koristi. Svakako da su 1990-te bile godine kad su SAD bile na vrhuncu svoje ekonomske, političke i vojne moći. Ipak, Kastelsu se može zameriti što nije predvideo da bi uskoro mogla nastupiti neka nova tehnološka revolucija i da bi umesto SAD na glavnoj pozornici mogle da se pojave i druge zemlje (pre svega Kina). Globalizacija pruža mogućnosti, ali i kažnjava one koji ne uspevaju da se brzo prilagode novim tehnologijama i globalnoj mrežnoj ekonomiji. Već sada je jasno da bi Kina mogla ozbiljno ugroziti poziciju SAD, a kroz deceniju ili dve i njena pozicija u okviru svetske ekonomije bi mogla biti ugrožena. Globalizacija svima nudi šansu. Možda se pojavi neka nova zemlja koja će postati lider u tehnološkim promenama.

8. Teorija platformskog kapitalizma

8.1. Uvod: od industrijskog do digitalnog kapitalizma

U PRETHODNOM DELU SMO GOVORILI O KASTELSOVOM SHVATANJU informacione revolucije čiji se počeci vezuju za sedamdesete godine prošlog veka. Detaljno je opisao munjeviti uspon IKT početkom devedesetih godina u SAD i promene koje su se desile u ekonomiji, komunikaciji, medijima i drugim sferama društva, ubeđen da se radi o nastanku „informacionog kapitalizma“ (Castells, 2018: 86, 249). Iako je novi oblik kapitalizma nastao u uskom geografskom području u Silicijumskoj dolini, Kalifornija, verovao je da će se vrlo brzo proširiti na ceo svet, stvarajući globalnu mrežnu ekonomiju.

Srniček na početku knjige *Platformski kapitalizam* daje svoje viđenje fordističke i post-fordističke faze kapitalizma koja se velikoj meri poklapa sa Kastelsovim analizama. Posebnu pažnju je posvetio ekonomskim krizama (1970-ih, 1990-ih i 2008. godine) i načinu na koji je kapitalizam odgovorio na njih. U nastavku objašnjava trenutnu poziciju kapitalizma, probleme s kojima se kapitalistički sistem suočava nakon krize iz 2008. godine, kao i perspektive koje se mogu očekivati u budućnosti (Srniček, 2017).

Pre toga ćemo se ukratko osvrnuti na Srničkovu uopštenu analizu dinamike kapitalizma i njegovih specifičnosti u odnosu na druge društveno-ekonomske sisteme. On se oslanja na Marksovu interpretaciju zakonomernosti smene društveno-ekonomskih formacija (Srniček, 2017: 12-14; Marx, 1979a). U pretkapitalističkim društvima proizvođači su imali direktan pristup sredstvima za život: zemlji od koje su živeli i stambenim jedinicama koje su bile u njihovom vlasništvu. U takvim uslovima bilo je dovoljno održavati prostu

reprodukciju da bi se preživelo, bez potrebe za novim tehnologijama koje bi omogućile proširenu proizvodnju. U kapitalističkom sistemu dolazi do suštinske promene. Radnici se razvlašćuju od sredstava za proizvodnju, koja postaje svojina kapitalističke klase, a oni izlaze na tržište prodajući ono što jedino poseduju – sopstvenu radnu snagu. Proizvodnja više nije orijentisana ka podmiranju sopstvenih potreba, nego ka potrebama kupaca. Proizvodi se i prodaje ono što diktira tržište, po ceni koju određuju zakoni ponude i potražnje. Zavisnost od tržišta nameće imperativ proizvođačima da stalno smanjuju troškove proizvodnje: korišćenjem tehnoloških pronalazaka, specijalizacijom, potiskivanjem konkurencije i sličnim merama. Stoga su kapitalisti prinuđeni da ostvareni profit neprekidno reinvestiraju u proizvodne tehnologije kako bi bili konkurentniji sa kvalitetom i cenama na tržištu. Povećanje produktivnosti i borba sa konkurencijom postaju stalna briga kapitalista (Srnicek, 2017: 12-14).

Na početku Srničekove analize kapitalizma su dešavanja posle Drugog svetskog rata. SAD je stekla dominantnu poziciju u svetu (zahvaljujući tome što nije bila razorena u ratu – prim A. J.), proizvodnja je bila organizovana oko velikih fabrika, koje su bile zasnovane na fordističkim principima. Tipičan primer američkog načina proizvodnje je bila industrija automobila. Privreda je bila okrenuta ka masovnoj proizvodnji, standardizaciji proizvoda, hijerarhijskoj upravljačkoj strukturi (sa ključnom ulogom menadžera), industrijskoj tehnologiji. Radni proces je bio podvrgnut tejlorističkim principima, sa usko specijalizovanom, lako zamenjivom radnom snagom, koja je imala jednake uslove rada i jednake plate za isti posao. Sindikati su imali važnu ulogu u kolektivnom pregovaranju, obezbeđujući stabilnost plata i radnih mesta.

Nemačka i japanska privreda su se brzo oporavile nakon Drugog svetskog rata. Tokom 1950-ih i 1960-ih godina su postale konkurentne američkoj privredi, pre svega zbog niskih troškova proizvodnje, visoko kvalifikovanih radnika, krupnih investicionih ulaganja (Maršalov plan) i povoljnog deviznog kursa u slučaju Japana. Obim proizvodnje i produktivnost su neprekidno rasli, preteći da ugroze američku privredu sa niskim cenama proizvoda. Američka privreda 1970-ih ulazi u krizu koja kulminira svetskom ekonomskom krizom usled naglog rasta cene nafte 1973. i 1979. godine. Fordizam biva zamenjen postfordizmom, koji podrazumeva fleksibilniji način proizvodnje, u manjim serijama, preduzeća se specijalizuju u onome što najbolje znaju. Masovna proizvodnja biva zamenjena manjim serijama, prilagođenim zahtevima kupaca. Jeftina i efikasna proizvodnja po uzoru na japanski tojotizam postaje norma (*lean production*). To podrazumeva uvođenje softvera za upravljanje lancima snabdevanja (*just in time*), proizvodnju bez zaliha sirovina i gotovih proizvoda. Druga reakcija postfordizma je bila udar na prava radnika i smanjenje pre-

govaračke moći sindikata. Dugoročna i sigurna zaposlenja su bila zamenjena fleksibilnim poslovima, koji su podrazumevali manju sigurnost i niže plate. Mnogi poslovi, koji podrazumevaju nepersonalizovane usluge (unos podataka, korisnička podrška, čišćenje, održavanje, kontrola) se sele u nerazvijene zemlje gde su ti poslovi višestruko manje plaćeni (Srnicsek, 2017: 14-17).

Globalna ekonomija se postepeno oporavila nakon pada iz 1970-ih, ali su zemlje G7 duže vremena beležile pad proizvodnje i produktivnosti (Antolin-Diaz, Drechsel & Petrella, 2015; Bergeaud, Cette & Lecat, 2015). Tokom 1990-ih godina došlo je do ekspanzije američke informacione industrije usled tehnološke revolucije koja je omogućila masovniju upotrebu interneta. Period od 1995. do 2001. se obeležava kao intenzivan razvoj informacione industrije (*dot-com boom*). Srnicsek smatra da su tada postavljeni temelji budućem razvoju digitalnog kapitalizma. U nastavku ćemo istaknuti nekoliko činilaca za koje Srnicsek smatra da su doprineli digitalnoj transformaciji (Srnicsek, 2017: 17-27).

Došlo je do razvoja tehnološke infrastrukture (internet mreže i komunikacionih tehnologija) koja je postala temelj „nove ekonomije“ zasnovane na prikupljanju, distribuciji i obradi podataka.

Nivo investicija u tehnološku infrastrukturu je bio bez presedana: 1980. je iznosio 50,1 milijardi dolara, 1990. je iznosio 154,6 milijardi, a 2000. čak 412,8 milijardi (Federal Reserve Bank of St Louis, 2016b). Međutim, većina ulaganja se odnosila na plasiranje rizičnog kapitala (*venture capital*) u tehnološke startup-ove (prema Perez, 2009; Goldfarb, Kirsch & Miller, 2007: 115). U drugoj polovini devedesetih je osnovano preko 50 hiljada kompanija koje su se bavile komercijalnom upotrebom interneta, sa preko 256 milijardi dolara investicija (prema Goldfarb, Pfarrer & Kirsch, 2005: 2).

Većina kompanija su se opredelile za model „rasta pre profita“ što je dovelo do brzog rasta cena akcija, bez realnog pokrića u rastu prihoda i profita firmi. U tehnološkom sektoru su za samo tri godine (1997-2000) akcije porasle za 300% (Perez, 2009). IT kompanije su se nadale da će rastom osvojiti tržišne niše i postati konkurentne u novoj industriji, dok su investitori polagali nade da će visoki rast akcija moći da se naplati. Međutim, dot-com balon je „pukao“ 2000-2001. berze su se srušile, hiljade kompanija su propale, a stotine hiljada ljudi je ostalo bez posla.

Iako je kriza dovela do zatvaranja velikog broja tehnoloških kompanija, omogućila je konsolidaciju najnaprednijih, koje su usmeravale razvoj digitalnog kapitalizma (Google, Amazon, eBay, Facebook). Pre svega, zahvaljujući razvoju tehnoloških inovacija, infrastrukturne mreže i algoritama koji predviđaju modele ponašanja, što im je obezbedilo monopolski položaj u oblasti internet tehnologija.

Nakon ekonomskog kraha iz 2001. godine, ekspanzivna monetarna politika SAD se nastavila i u narednim godinama, stvarajući temelje za novu krizu. Kako bi stimulisala potrošnju i ublažila posledice terorističkih napada od 11. septembra 2001, američka centralna banka (Federalne rezerve) značajno je snizila referentne kamatne stope. Ovo smanjenje kamata dovelo je do naglog rasta potražnje za nekretninama, pri čemu su milioni Amerikanaca uspeali da kupe sopstveni dom. Međutim, tržište nekretnina nastavilo je da raste po inflatornim osnovama, sve do vrhunca 2006. godine, kada se cene nekretnina dostigle vrhunac nakon čega su počele da opadaju. Nezaposlenost se udvostručila (sa 5 na 10%), a veliki broj kupaca više nisu bili u mogućnosti da otplaćuju hipotekarne kredite, što je rezultiralo masovnim zaplenama imovine od strane banaka. Pad cena nekretnina je dodatno destabilizovao finansijski sektor. Kulminacija krize nastupila je 2008. godine, kada su mnoge banke i osiguravajuće kompanije propale ili bile spašene zahvaljujući državnoj intervenciji.

Bez ulaska u detaljnu analizu finansijsko-ekonomske krize - što ovde nije primarni cilj - treba istaći jednu ključnu posledicu koja je značajno uticala na dalji razvoj digitalnog kapitalizma: dugotrajno zadržavanje niskih kamatnih stopa u SAD. Kako navodi Kan (Khan, 2016), kamatne stope su do 2016. godine snižavane ukupno 637 puta, što ilustruje razmere monetarne ekspanzije. Kao posledica toga kapital se slio u digitalnu ekonomiju, najviše u tehnološke startup-ove. Tehnološke kompanije su lako prebacivale investicioni kapital u jurisdikcije sa niskim porezima, što im je omogućilo da još više ulažu u tehnologiju. U periodu od 2008. do 2014. offshore kapital je porastao za 25% u „poreskim rajevima“ (Zucman, 2015: 46). Konačno, treba navesti još jedan činilac koji je pogodio rastu tehnoloških kompanija. Nakon krize iz 2008. godine došlo do rasta nezaposlenosti, pada realnih zarada, rasta prekarijata, što je radnu snagu učinilo jeftinijom. Ipak, pitanje je koliko je to uticalo na rast tehnološkog sektora budući da te kompanije zapošljavaju relativno malo radnika i to specifičnih obrazovnih profila.

U nastavku ćemo interpretirati zaključak koji je izveo Srnaček, pozivajući se na navedene činjenice. Pre svega, svaka kriza kapitalizma je prilika da dođe do njegovog restrukturisanja⁷⁸. Pojavljuju se nove tehnologije, novi oblici eksploatacije, novi oblici zapošljavanja i nova tržišta, kako bi se uspostavio novi način akumulacije kapitala. Ona je ključna za opstanak kapitalizma. Novi oblik kapitalizma podrazumeva da ključna sirovina, umesto rada i kapitala, postaju

⁷⁸ U prethodnom delu smo videli kako se nakon kriza iz sedamdesetih, devedesetih i iz 2008. godine kapitalizam konsolidovao. Premda je dot-com kriza umanjila entuzijazam investitora za tehnološke kompanije, nakon nekoliko godina investicije su ponovo porasle, a vodeće američke kompanije su masovno osvajale tržište novim proizvodima.

podaci. Bez obzira da li taj novi oblik kapitalizma zvali *informacionim*, *digitalnim*, *platformskim*, *nadzornim* ili nekim drugim nazivom, ključno je to da je novi oblik proizvodnje usmeren na ekstrakciju, upotrebu i analizu podataka u svrhu kreiranja prediktivnih modela ponašanja potrošača.

U tejlorističkom kapitalizmu firme nisu znale kako da koriste podatke, čak i kad su bili prikupljeni. Uvođenje softverski podržane proizvodnje (*lean production*) u postfordizmu je bio iskorak ka upotrebi podataka, ali nedovoljan. Tek sa pojavom digitalnog kapitalizma podaci postaju resurs koji se ne prikuplja usput, dok se odvija neki drugi proces, nego je suština digitalne ekonomije u prikupljanju, eksploataciji i analizi što veće količine podataka koja se može prikupiti. Podaci se koriste u različitim kontekstima: za optimizaciju proizvodnje, kontrolu potrošača i radnika, kreiranje usluga, prodaju oglasnih prostora, razvoj novih digitalnih proizvoda (Srniček, 2017: 31).

„Na najopštijem nivou, nove digitalne infrastrukture koje povezuju dve ili više grupa korisnika nazivaju se *platformama*“ (Srniček, 2017: 31). One su posrednici, jer omogućavaju interakciju između klijenata, dobavljača, oglašivača, proizvođača, fizičkih objekata, itd. Platforme su novi poslovni modeli, koji su vlasnici softvera, hardvera i infrastrukture zasnovane na otvorenim (*open-source*) tehnologijama (Srniček, 2017: 34).

Srniček izdvaja nekoliko ključnih strukturnih karakteristika koje definišu platformski kapitalizam. Prva je *mrežni efekat*, prema kojoj se vrednost platforme eksponencijalno povećava s porastom broja korisnika. Što više ljudi koristi platformu, ona postaje korisnija za učesnike. Primer za to je društvena mreža Facebook. Druga karakteristika je *efekat skalabilnosti*, koji proizlazi iz teorije marginalne korisnosti. Kada se dostigne određeni broj korisnika, dodatni rast zahteva relativno niska ulaganja (npr. Uber će ulagati u nove servere i digitalnu infrastrukturu, a ne u fabričke zgrade, postrojenja i tsl). Treća karakteristika je *efekat unakrsne subvencije*. Platforme često nude jedan deo svojih usluga besplatno kako bi privukle korisnike, dok prihod ostvaruju kroz druge oblike poslovanja. Klasičan primer ovog modela je Google: usluga Gmail-a je besplatna, dok se profit ostvaruje putem ciljanog oglašavanja. Najzad, Srniček ističe *kontrolisanu arhitekturu* kao četvrti element. Vlasnici platformi definišu pravila interakcije među korisnicima i aktivno upravljaju uslovima upotrebe. Uber, na primer, određuje cene vožnje i vrši njihove dinamičke prilagodbe u skladu s promenama u ponudi i potražnji (Srniček, 2017: 32–33)

8.2. Vrste platformi

8.2.1. Oglašivačke platforme

Nakon „pucanja“ dot-com balona mnoge tehnološke kompanije su propale, što je onim koje su preživjele otvorilo put ka sticanju monopolske pozicije. To su bile gigantske kompanije koje su dosta ulagale u razvoj tehnoloških inovacija. Međutim, nije bilo lako doći do izvora finansiranja u situaciji kada su se investitori povukli. Tehnološke kompanije su pribegle inovativnom rešenju – prodaji oglasnog prostora oglašivačima. Tako su nastale oglašivačke platforme, poput Google-a i Facebook-a.

Oglašivačke platforme su besplatne za korisnike. Cilj im je da prikupe što više podataka o korisnicima, njihovom ponašanju na internetu i potrošačkim navikama. Te podatke prodaju oglašivačima, koji koriste mašinske algoritme pomoću kojih ciljano dopiru do pojedinih segmenata potrošača putem oglašivačkih platformi. Što imaju više prikupljenih podataka o korisnicima, oglašavanje postaje preciznije, što znači rast prodaje i profita kompanija koje plaćaju oglase.

Google je bio prva kompanija koja je još 2000. pokrenula aukcijski sistem za prodaju oglasnog prostora – AdWords. Korisnici su dobijali besplatan pristup u zamenu za podatke koje bi ostavljali na raznim servisima poput Gmail-a, YouTube-a, itd. Sličan pristup je sledio Facebook: svaki klik, lajk, komentar, stranica koju korisnik otvori, bila je izvor informacija o profilu korisnika. Nakon mašinske analize korisnik bi dobijao ciljne oglase⁷⁹. Srniček navodi podatak da je 89% prihoda Google-a i 96,6% prihoda Facebook-a u 2016. godini dolazilo od oglašavanja (Srniček, 2017: 36).

Kritičari su ozbiljno doveli u pitanje etičnost poslovanja kompanija poput Google-a i Facebook-a. Najveće zamerke su bile što se prikupljaju privatni podaci, bez znanja korisnika ili uz prećutnu saglasnost koju moraju dati da bi koristili besplatne servise. Pri tome, korisnici najčešće nisu svesni kakvim opasnostima se izlažu ostavljajući lične podatke na mreži. Kompanije nisu marile za pritužbe koje su dolazile sa raznih strana. Nikad nisu prestale sa razvijanjem infrastrukture za prikupljanje podataka, čime je ogromna količina podataka koncentrisana u nekoliko vodećih kompanija. Time i mogućnost nadzora i kontrole ogromnog broja korisnika.

Srniček se kritički odnosi prema tezi „o besplatnom radu“ korisnika inter-

⁷⁹ Poznata je afera slanja političkih poruka, za koje mnogi sumnjaju da su preokrenuli rezultat glasanja, od strane kompanije Cambridge Analytica neposredno pre referendumu oko izlaska Velike Britanije iz EU (Brexit) i predsedničkih izbora u SAD 2016. godine.

net platformi. On razlikuje pojam rada, u marksističkom smislu, kao aktivnosti koja se odvija po zakonima tržišta i koja direktno vodi ka proizvodnji viška vrednosti (koji prisvaja kapitalista), od aktivnosti ostavljanja „digitalnih tragova“. Oglašivačke platforme ne prisvajaju višak vrednosti, već informacije (*data appropriation*) koje su rezultat socijalne interakcije. Srniček postavlja logično pitanje: ako su sve naše aktivnosti obuhvaćene kapitalističkom valorizacijom, zašto je nužno izgraditi platforme? Za Srničeka u „besplatan rad“ spadaju: ekonomske transakcije, informacije prikupljene pomoću senzora u internetu stvari (IoT), podaci kompanija i vlada (kao što su kreditni i finansijski izveštaji), javni i privatni nadzor (npr. automobili korišćeni za izradu Google mapa) (Zuboff, 2015: 78; prema Srniček, 2017: 36-37).

8.2.2. Oblak platforme

Oblak platforme predstavljaju osnovnu infrastrukturu digitalne ekonomije. Bez njih značajan deo tehnoloških korporacija ne bi mogao postojati (Netflix, Spotify, Zoom). Pružaju servis drugim firmama u vidu skladišnog prostora, korišćenja softvera, aplikacija, hostinga, analize podataka i tsl. Poslovna logika je takva da se firme specijalizuju za svoj osnovni posao, a oblak platforme im pružaju infrastrukturu i podršku za obavljanje delatnosti. Time se postižu višestruki efekti: firme izbegavaju skupa ulaganja u digitalnu infrastrukturu i plaćaju onoliko koliko koriste servise platformi; izbegavaju troškove održavanja, popravki, bezbednosne rizike; brzina pristupa podacima, informacijama, operativnim i analitičkim operacijama se višestruko povećava.

Oblak platforme posluju koristeći *skalarni efekat* – što je broj firmi korisnika platformi veći, marginalni troškovi poslovanja su niži, jer se koriste već postojeći resursi. U praksi se pokazalo da profit naglo počne da raste kad broj korisnika dostigne određeni broj.

Jedna od najpoznatijih i najstarijih oblak platformi je *Amazon Web Services* (nastala 2006.), koja pokreće veliki deo sadržaja na internetu, a njeni korisnici su firme Netflix, Spotify, Zoom (Srniček, 2017: 40). U prvom tromesečju 2016. AWS je generisao najviše profita Amazonu od svih servisa (prema McBride & Medhora, 2016). U oblasti prodaje, marketinga i pružanja korisničke podrške vodeća platforma je *Salesforce*. Individualni nekomercijalni korisnici najviše koriste *Google Cloud*.

Kritike se kreću u dva smera. Pre svega, kod korisnika se javlja „zavisnost od platformi“, jer firme gube kontrolu nad značajnim tehnološkim procesima i nad tajnim podacima (koji mogu biti zloupotrebljeni). U praksi je teško preći

sa jedne na drugu platformu usled dugoročnih ugovora i tehničke blokade (*vendor lock-in*) kako bi se korisnici zadržali protivno njihovoj volji. Drugi ističu da nekolicina oblak platformi, kreirajući digitalnu infrastrukturu dolaze u poziciju da mogu razviti nove oblike digitalne zavisnosti, nadzora i kontrole nad kompanijama kojima pružaju usluge. Drugim rečima, postoji opasnost od centralizacije interneta u malom broju platformi čija moć neprekidno raste. Postavlja se pitanje kontrole njihove moći, odnosno pravne regulacije u slučaju zloupotrebe. Do sada se pokazalo u praksi da je bilo ozbiljnih slučajeva „curenja podataka“, špijunaže, kontrole (NSA, Cambridge Analytica) (up. Srnicek, 2017: 39-41).

8.2.3. Industrijske platforme

Budući da su podaci sve dostupniji zahvaljujući digitalnoj infrastrukturi i da je procesuiranje i obrada podataka sve jeftinija, došlo je do prodora platformi u industrijsku proizvodnju. Rad ovih platformi se bazira na „industrijskom internetu stvari“ (Industrial Internet of Things – IIoT)⁸⁰. To podrazumeva korišćenje čipova i senzora u mašinama u procesu proizvodnje, te praćenje uređaja preko RFID sistema (može da obuhvata gotovo sve - od turbina i naftnih bušotina do fabričkih hala i vozničkih parkova). Proizvodni proces na taj način postaje visoko sofisticiran, integrisan, nadgledan visokim tehnologijama, uz mogućnost praćenja, korekcije i optimizacije, bez posredne uloge radnika i menadžera. Često se proces uvođenja *pametne proizvodnje* naziva *Industrija 4.0*. Srnicek navodi konkretne podatke o uštedama koje se mogu ostvariti pomoću ovih platformi: troškovi energije za 20%, troškovi radne snage za 25%, troškovi održavanja za 40% zahvaljujući ranoj detekciji kvarova i istrošenosti delova, a vreme zastoja može biti unapred planirano kako bi se izabrao najpogodniji momenat (Srnicek, 2017: 42).

Cilj nije samo uvođenje *pametne proizvodnje*, već i dobijanje povratnih informacija od korisnika (umesto ankete i fokus grupa) kako bi se proizvodi

⁸⁰ Internet stvari (*Internet of Things, IoT*) označava mrežu uređaja, poput kućnih aparata, automobila, senzora, prenosnih uređaja (npr. pametni satovi), industrijskih mašina i mnogih drugih, koji su povezani na internet i koji putem te veze mogu prikupljati, slati i razmenjivati podatke. Ovi uređaji koriste ugrađene senzore, softver i druge tehnologije kako bi beležili informacije o svom okruženju, a zatim ih prenosili ka drugim sistemima radi daljeg procesuiranja i automatizacije. U kontekstu digitalnih platformi i ekonomije podataka, IoT omogućava kompanijama da prošire svoju sposobnost *ekstrakcije podataka* iz sfere svakodnevnog života, industrijskog okruženja (npr. senzori u mašinama koji mere radne performanse). Ove informacije se zatim koriste za optimizaciju usluga, kontrolu korisničkog ponašanja, predviđanja, ili kao materijal za algoritamsku obradu.

personalizovali, izmenila njihova svojstva, poboljšala njihova upotrebna vrednost, kreirali novi proizvodi i tsl. U jednoj eksperimentalnoj fabrici kompanije BASF SE, najvećeg proizvođača hemikalija, proizvodna linija je u stanju da individualno prilagođava svaku jedinicu. Pojedinačni proizvodi (npr. pakovanja sapuna) mogu imati različite mirise, boju, sastav, namene, što se automatski prilagođava po prijemu porudžbine (Srnicsek, 2017: 43).

Industrijske platforme traže velika ulaganja, stoga ih razvijaju isključivo velike kompanije kao što su General Electric (GE) (platforma *Predix* razvijena 2013.) i Siemens (platforma *MindSphere* iz 2016.), ali i tradicionalni tehnološki lideri poput Intela i Microsofta. GE i Siemens su nekad bile isključivo proizvođači, ali su proširili delatnost ka upravljačkoj infrastrukturi, odnosno prodaji proizvoda i sofisticiranih usluga (*product as a service*)⁸¹.

U industrijske platforme nisu uključene samo velike korporacije, nego i države poput Nemačke i SAD, koje žele da podrže tehnološki razvoj svojih država. Pozicionirajući se kao posrednici između fabrika, potrošača i programera aplikacija, ove platforme su u stanju da nadziru globalnu proizvodnju, od najsitnijeg senzora do najveće fabrike. Pristup podacima i ogromna finansijska ulaganja im omogućavaju monopolsku poziciju na tržištu. Mogu donositi veoma bitne odluke koje se tiču drugih kompanija – gde će se čuvati podaci, ko im može pristupiti, ko će razvijati aplikacije, kako će izgledati tehnički standardi u proizvodnji, itd. Mrežni efekti su ključni za postizanje monopolske pozicije, a otvorenost im omogućava sve veći broj korisnika. Njihova moć nad drugim kompanijama u digitalnom kapitalizmu je ogromna zbog činjenice da druge kompanije ne mogu sebi obezbediti takvu uslugu na drugom mestu, a poslovanje „na stari način“ ih čini manje konkurentnim (Srnicsek, 2017: 43-45).

8.2.4. Proizvodne platforme

Ove platforme su slične industrijskim, ali za razliku od njih ne bave se optimizacijom proizvodnih procesa nego nude tradicionalni proizvod kao uslugu (*goods as a service*) putem digitalne platforme. Umesto jednokratne prodaje proizvoda, kompanije se odlučuju na model mesečne ili godišnje pretplate (*subscription model*) kako bi korisnicima proizvodi bili dostupniji. Ovaj model je prisutan kod štampanih medija odavno, a kasnije se proširio na stanove, automobile, uređaje za domaćinstvo, čak i privatne avione. Razloge za ovaj uspon

⁸¹ Na primer, umesto da avio kompaniji proda motor, GE prodaje „sate letenja“, gde kupac plaća onoliko koliko motor leti, a GE se brine za održavanje, logistiku, kvarove. Tako GE ostvaruje konstantan prihod, nudeći uslugu umesto proizvoda.

delimično nalazimo u stagnaciji plata i opadanju štednje, što otvara prostor modelima sa malim inicijalnim troškovima. Očigledno je da ove platforme vode ka transformaciji klasičnog kapitalizma, gde iznajmljivanje uzima primat nad trajnim vlasništvom dobara.

S druge strane, kompanije obezbeđuju kontinuirane prihode, umesto jednokratne prodaje. Na taj način dugoročno obezbeđuju tržište za svoje proizvode, što je važno za kompanije čiji su proizvodi skupi, a konkurencija pretila da ih izgura sa tržišta. Takav slučaj je bio u industriji mlaznih avio-motora, gde su ulaganja u tehnologiju ogromna, a profiti od prodaje niski. Zbog toga nije bilo novih proizvođača u poslednjih četrdeset godina, ali ni povlačenja postojećih. Primer korišćenja proizvodnih platformi u industriji avio motora su firme Rolls-Royce⁸², GE i Pratt & Whitney. Rolls-Royce je od kraja 1990-ih godina promenio poslovnu filozofiju - ne prodaje više avio motore već uslugu iznajmljivanja potiska po satu letenja (*power by the hour*). Korisnicima naplaćuju korišćenje motora, a zauzvrat obezbeđuju uslugu održavanja i garantuju pouzdan rad. Da bi to funkcionisalo, rad motora se prati u realnom vremenu, preko senzora koji podatke šalju u „oblak”. Kasnije se ti podaci analiziraju, ukazuje se na potrebe servisa, zamene delova usled istrošenosti, predviđa životni vek motora, itd. Ovi podaci su ključni za optimizaciju usluga i veću konkurentnost firme, ali i razvoj novih motora boljih karakteristika - sa većom energetske efikasnošću i dužim vekom trajanja motora (Srnicek, 2017: 46).

Proizvodne platforme mogu nadoknaditi gubitke usled tendencije ka nultim marginalnim troškovima. Najbolji primer je muzička industrija. Prihodi izdavačkih kuća su drastično opali jer su potrošači prestali da kupuju kompakt diskove. Ipak, muzička industrija je preživela zahvaljujući platformama kao što su *Spotify* i *Pandora*, koje istovremeno ubiraju prihode od slušalaca, izdavača i oglašivača. Između 2010. i 2014. broj pretplaćenih korisnika je porastao sa 8 na 41 milion, dok su prihodi od pretplata premašili prihode od direktnih digitalnih preuzimanja, koji su nekad bili glavni oblik zarade. Slično tome, nekada su se instalacije Word-a ili nekog drugog programa kupovale na kompakt diskovima. Danas se oni dobijaju putem pretplate, a platforme automatski ažuriraju softver. Platforma *Netflix* služi korisnicima da gledaju filmove i serije uz pretplatu. Usput, platforma prikuplja podatke o korisničkim navikama, koje kasnije analiziraju kako bi bolje personalizovale ponudu (Srnicek, 2017: 45-47).

Zamerke ovim platformama su što korisnici neprekidno moraju da plaćaju za pristup, što na duži period može biti veliki iznos. Korisnici gube kontrolu

⁸² Rolls-Royce je jedan od najvećih proizvođača avionskih motora na svetu, posebno poznat po svojim turbo-ventilatorskim motorima koji se koriste u komercijalnoj i vojnoj avijaciji. Ne treba ga mešati sa Rolls-Royce Motor Cars, koji pravi luksuzne automobile.

nad podacima, a firme nastoje da oblikuju proizvod, nadograde ga, transformišu, kako bi uvećale zaradu. Stoga se nekad nude skuplje (*premium*) i jeftinije (*basic*) varijante pretplate. S druge strane, korisnici ne mogu da utiču na to kakvi će biti proizvodi koji im se nude i po kojoj ceni.

8.2.5. Štedljive platforme

Za razliku od prethodnih platformi koje su razvijale poslovne modele koji će donositi profit, štedljive platforme (*lean platforms*) primenjuju logiku „rast pre profita“, koja se vezuje za tehnološke firme iz druge polovine devedesetih. Ove platforme funkcionišu tako što maksimalno eksternalizuju troškove poslovanja - ne poseduju sredstva za proizvodnju, imovinu, stalno zaposlene (većinom se oslanjaju na samostalnu radnu snagu - freelancere). Troškovi održavanja, amortizacije, osiguranja, obuke i drugi troškovi su eksternalizovani – snose ih zaposleni na platformama. Najpoznatije od njih su Uber – platforma koja nudi prevoz spajajući prevoznike i putnike, Airbnb – platforma koja nudi smeštaj turistima i poslovnim ljudima spajajući vlasnike apartmana sa iznajmljivačima. Njihova prednost počiva na tome što nemaju gotovo nikakve troškove. „Uber, najveća svetska taksi kompanija, ne poseduje nijedno vozilo... Airbnb, najveći svetski ponuđač smeštaja, ne poseduje nijedan objekat“ (Goodwin, 2015). Tako na primer, Airbnb ne plaća za čišćenje apartmana, investiciono održavanje, ne snosi troškove oštećenja koje gost može učiniti, nema garancije kvaliteta nego se slepo veruje iznajmljivačima. Svaki rizik se eksternalizuje, čime se troškovi poslovanja maksimalno snižavaju. Budući da ove platforme nemaju nikakvu imovinu – mogu se smatrati *virtuelnim platformama*. Čak ne poseduju ni sopstveni hardver i softver, nego ih iznajmljuju od Amazon Web Servisa.

Najkontroverzniji aspekt rada ovih platformi jeste eksternalizovanje radne snage. To omogućava znatnu uštedu na troškovima rada, jer ne moraju da obezbede penziono i zdravstveno osiguranje, godišnji odmor, naknade za prekovremeni rad, bolovanje i druge obaveze, uključujući i obuku radnika (oslanjaju se na mali broj stalno zaposlenih). Radnici su plaćeni po učinku: procenat od svake vožnje na Uberu, svake rezervacije na Airbnb-u ili svakog zadatka završenog preko Mechanical Turka. To čini poslove sve manje sigurnim, ali i sve slabije plaćenim. Tržište rada iz perspektive ovih platformi sve više liči na tržište nadničara: sezonskih radnika u poljoprivredi, lučkih radnika i drugih niskokvalifikovanih radnika, koji bi dolazili na određeno mesto ujutro s nadom da će tog dana dobiti posao.

Promene na tržištu rada sve jasnije ukazuju na rastući značaj netradicionalnih oblika zaposlenja. Prema podacima američkog Zavoda za statistiku rada (Bureau of Labor Statistics), još 2005. godine otprilike 15 miliona ljudi bilo je angažovano kroz „alternativne radne angažmane”. Ova grupa obuhvata radnike angažovane po potrebi, samozaposlene (freelancere), kao i zaposlene preko trećih strana, poput agencija za privremeno zapošljavanje ili firmi koje pružaju usluge putem ugovora. Do 2015. godine, udeo ovih radnika u radnoj snazi porastao je na 15,8%. Oko 2,5% povećanja se odnosi na radnike u javnom sektoru što je zabrinjavajući podatak (Srnicsek, 2017: 49). Pored toga, sve je veći broj visokoobrazovanih u ovim poslovima⁸³. Uzimajući u obzir ove podatke i dugotrajnost procesa, očigledno je da se radi o rastu povremenih, privremenih, nesigurnih i slabo plaćenih poslova.

U tom kontekstu vredno se zapitati da li jeftine platforme donose išta novo? Mogli bismo ih smatrati „korakom unazad” u pogledu sigurnosti posla i brige o zaposlenima. Drugim rečima, taj trend se može posmatrati i kao proširenje jeftinog rada (*outsourcing*) iz proizvodnje i usluga u niz zanimanja: taksi usluge, čišćenje, selidbe, zanatski radovi. Čak ni poslovi „belih okovratnika” nisu izuzeti od različitih oblika eksternalizacije.

Srnicsek je uveren da se profitabilnost jeftinih platformi može osporavati. Njihov profit najvećim delom zavisi od eksternalizacije troškova i smanjivanja plata, bar dok ne izgrade monopolsku poziciju. Čak i u takvoj situaciji one opstaju zahvaljujući investicijama rizičnog kapitala, a ne stabilnom i održivom generisanju profita. Srnicsek predviđa da je izvesnije urušavanje ovih oblika platformi, nego njihov rast u narednim godinama (Srnicsek, 2017: 53-54).

8.3. Zaključak

Da bismo sumirali Srnicsekovo shvatanje platformskog kapitalizma postavimo dva važna pitanja. Prvo, kakav uticaj platforme imaju na transformaciju kapitalizma? Drugo, kakvi se trendovi u razvoju platformi mogu očekivati u budućnosti?

Srnicsek polazi od teze da se kapitalizam 21. veka bazira na prikupljanju, ekstrakciji, analizi i upotrebi podataka. U digitalnom kapitalizmu, platforme su dominantan oblik poslovne filozofije koje služe za izvlačenje podataka kao sirovine (Srnicsek, 2017: 54-56). Od svih oblika platformi, jedino se štedljive platforme (*lean platforms*) mogu smatrati „prolaznim oblikom”, budući da ih

⁸³ Na primer, na TaskRabbitu 70% radnika ima univerzitetsku diplomu, a 5% doktorat (Henwood, 2015; prema Srnicsek, 2017: 50).

vidi kao izlaznu strategiju za plasiranje viška kapitala u periodima smanjenih investicija. Srniček veruje da one neće opstati ili da će se pretvoriti u platforme za pružanje usluga bogatima (Srniček, 2017: 75-76). Ostali oblici platformi ukazuju na dublju transformaciju kapitalizma. Platforme pružaju neophodnu infrastrukturu za prelazak sa proizvodnje roba na pružanje usluga (up. Bel, Kastels). Zahvaljujući digitalnoj tehnologiji, platforme su organizacioni oblik kako bi troškovi proizvodnje bili što niži, a profit što viši. Srniček je jasan – kapitalizam može da postoji samo dok generiše profit, a profit u digitalnom kapitalizmu donose podaci. Zaključuje da uprkos tezi o *prevazilaženju kapitalizma* i prelasku na novi način proizvodnje i dalje ostajemo u okviru sistema koji počiva na konkurenciji i profitu. Platforme omogućuju nove oblike takmičenja, ali sposobnost stvaranja profita i dalje ostaje osnovno merilo uspeha. U isto vreme, platforme podstiču strukturalne probleme kapitalizma (rast prekarijata, smanjenje industrijske proizvodnje, pad produktivnosti), što ne ostavlja nadu u dugoročnu stabilnost kapitalizma (Srniček, 2017: 54-56).

Srniček primećuje da se tehnološke kompanije u platformskom kapitalizmu kreću između pokušaja monopolizacije podataka i razvoja tehnoloških inovacija kojim nastoje da postanu konkurentnije i uruše monopole. Velikim kompanijama mrežni efekat omogućuje monopol – što više korisnika koristi platformu, veća je korist i za korisnike i za firmu koja je razvila platformu. Međutim, kapital sam po sebi nije dovoljan za razbijanje monopola. Mrežni efekti, pristup podacima i zavisnost od pređenog puta (*path dependency*) predstavljaju barijere za rušenje monopola. Konkurencija se više ne vodi oko cena, nego oko pristupa podacima i njihove upotrebe. Pri tome su bitniji kvantitet i raznovrsnost podataka od njihovog kvaliteta. Otuda traganje tehnoloških kompanija za što većom količinom podataka. Konkurentnost kompanija u digitalnom kapitalizmu se meri razlikom u kapacitetu prikupljanja, organizovanja i analitičke upotrebe podataka (Srniček, 2017: 62-64).

Budući da tehnološke kompanije prelaze na pružanje usluga drugim kompanijama neki predviđaju *kraj vlasništva* kao dominantne osobenosti novog kapitalizma. Srniček se ne slaže s tim, smatrajući da se ne radi o *kraju vlasništva* nego naprotiv, njegovoj *koncentraciji* (Srniček, 2017: 56). Očigledno je da misli na kapital koji tehnološke firme moraju neprestano ulagati u tehnologiju, digitalnu infrastrukturu, nove inovativne proizvode. Drugim rečima, monopolska pozicija kompanijama ne osigurava trajnu vodeću poziciju, nego ih primorava da neprekidno ulažu napore da ostanu na vodećoj poziciji osmišljavajući nove proizvode i servise koji su komplementarni postojećim, kako bi došli do još više podataka. U isto vreme, platforme stvaraju servise i aplikacije koje mogu funkcionisati isključivo u njihovom okruženju (npr. Siemens i General Electric

nemaju kompatibilne sisteme) što je Srniček nazvao „tendencijom zatvaranja ekosistema”. Tako dolazimo do sledeće važne tendencije, a to je da platforme sve više konvergiraju, tj. sve više se „bave istim stvarima”, ulazeći u iste tržišne niše. To vodi ka sledećoj tendenciji, a to je širenje unutar vlastitog ekosistema, sa težnjom da postanu „infrastrukturni čvorovi” (up. Castells, 2018). Google nudi besplatno android kako bi osvojio tržište mobilnih telefona i stekao prednost nad Apple-om (Srniček, 2017: 64-72).

Kad je reč o budućnosti kapitalizma, Srniček smatra da će platforme nastaviti da se šire, sa tendencijom zatvaranja unutar sopstvenih ekosistema. Većina platformi će se transformisati u sistem ekstrakcije rente, a model unakrsnog subvencionisanja će prestati da postoji, što će dovesti do još većeg digitalnog jaza. Srniček se zalaže za državnu regulaciju platformi: razbijanje koncentracije kapitala i moći u malom broju kompanija, strože propise o zaštiti privatnosti, repatrijaciju poreza kako bi se deo kapitala vratio državi. Pored državne regulacije, predlaže i kontrameru - stvaranje javnih platformi, koje bi razvijala država ulaganjem u tehnološki razvoj a koje bi funkcionisale kao javno dobro poput struje, vode ili zdravstvene zaštite (Srniček, 2017: 78-79).

9. Teorija nadzornog kapitalizma

9.1. Uvod: kako je sve počelo

KNJIGA ŠOŠANE ZUBOF (SHOSHANA ZUBOFF) *Doba nadzornog kapitalizma: borba za budućnost čoveka na novom rubu moći* (Zuboff, 2020) je plod njenog sedmogodišnjeg istraživanja digitalnog kapitalizma⁸⁴, tj. načina na koji novi oblik kapitalizma funkcioniše i reprodukuje društvene nejednakosti. S jedne strane, digitalne tehnologije donose sve veći profit i moć korporacijama, dok s druge strane sve više zadiru u privatnost građana i uspostavljaju nadzor nad njihovim ponašanjem, bili oni toga svesni ili ne.

Možda je najbolji način da se krene u analizu nadzornog kapitalizma iznošenje jednog primera iz svakodnevnog života. Grupa informatičara sa Tehnološkog instituta u Džordžiji je 2000. godine radila na projektu „Svesni dom“ (*Aware Home*) koji je trebalo da pokaže kako se ljudi ponašaju u svojim domovima i kakve navike imaju. Podatke su prikupljali pomoću kućnih senzora i malih prenosnih računara zakačenih za telo ukućana. Naučnici su pošli od tri pretpostavke: prvo, da će doći do novog znanja o ljudskom ponašanju; drugo, da će se prikupljanje i korišćenje podataka vršiti isključivo uz saglasnost osoba od kojih su podaci prikupljeni; treće, da duboko ulaženje u porodičnu intimu neće ni na koji način narušiti privatnost porodice prema spoljnom svetu. Projekat „pametnih domaćinstava“ je postao primamljiv tehnološkim kompanijama

⁸⁴ Autorka je prilikom pisanja knjige kombinovala teoriju, istoriju, filozofiju i kvalitativno istraživanje sa esejiističkim metodom. U periodu 2012-15. je razgovarala sa 52 analitičara podataka iz 19 kompanija koji u zbiru imaju 586 godina iskustva s visokotehnološkim kompanijama i startup-ovima u Silicijumskoj dolini (Zuboff, 2020: 32, 35).

za ulaganje: 2018. je uloženo 36 milijardi dolara, sa prognozom da bi 2023. ta brojka mogla da dostigne 151 milijardu dolara.

Zubofova primećuje jednu pravilnost. Kako rastu investicije tehnoloških kompanija, tehnološke mogućnosti se unapređuju, ali zaštita porodične privatnosti uzmiče pred profitom koji donose podaci. Zubofova navodi primer pametnog Nestovog termostata koji je proizvela kompanija Alfabet (*Alphabet*). Uređaj prikuplja podatke iz domaćinstva i putem bežične mreže šalje ih na server. Korisnik je prinuđen da prihvati kompanijsku „politiku privatnosti“ i „Ugovor o pružanju usluga“ bez mogućnosti da utiče na način na koji će se podaci prikupljati i da li će se moći proslediti drugim kompanijama za potrebe prognostičke analitike. Kompanija preuzima veoma ograničenu odgovornost za bezbednost podataka koje prikuplja. Korisnik je doveden u bezizlazan položaj i prinuđen da prihvati princip „uzmi ili ostavi“ (popularno nazvanim „klik zamkama“)⁸⁵. Ukoliko bi želeo detaljnije da se upozna sa odredbama ugovora morao bi da pročita hiljadu dokumenata⁸⁶, a ukoliko bi odbio pravila koja kompanija nalaže, ugrozio bi mogućnost automatskog ažuriranja i pravilnog rada uređaja što bi moglo dovesti do zamrznutih cevi grejanja, otkazivanja rada detektora požara usled opasnosti od hakovanja kućne internet mreže (Zuboff, 2020: 16-18, 61-62, 256-257).

Ovaj primer verno prikazuje šta je to nadzorni kapitalizam (*surveillance capitalism*), kako zaposeda naše živote, bez našeg znanja, eksplicitnog odobrenja, kako polaže pravo na ljudsko iskustvo kao besplatnu sirovinu koju prevodi u prognostičke proizvode. Uz njihovu pomoć mogu se predvideti postupci ljudi u određenim situacijama. Prognostičkim proizvodima se trguje na tržištima budućeg ponašanja i oni donose ogroman profit tehnološkim kompanijama. Kompanije se fokusiraju na razotkrivanje vrlo različitih modela ponašanja: kupovine robe široke potrošnje, prognoze izbornog ponašanja⁸⁷, osećanja i ponašanja u određenim situacijama. Nije prošlo puno vremena dok su tehnološke kompanije shvatile da najtačnije prognostičke modele mogu dobiti

⁸⁵ Profesorka prava Margaret Radin takve ugovore smatra degradacijom vladavine prava i institucije ugovora (Radin, 2012: 16-17).

⁸⁶ Profesori univerziteta Karnegi Melon su izračunali 2008. da bi prosečna osoba, ukoliko bi htela da pročita sve „politika privatnosti“, morala da potroši 76 radnih dana godišnje. Danas je potrebno još više vremena (prema Zuboff, 2020: 62-63). https://studylib.net/doc/8661821/the-cost-of-reading-privacy-policies#google_vignette

Drugo istraživanje je pokazalo da su učesnici ugovore o privatnosti podataka čitali samo 14 sekundi iako istraživači tvrde da je za pravilno razumevanje bilo potrebno 45 minuta (Obar, Oeldorf-Hirsch, 2018). <https://doi.org/10.1080/1369118X.2018.1486870>

⁸⁷ Novinar Saša Ajsenberg je u svojoj knjizi *Pobednička laboratorija* citirao Obamine političke konsultante koji su isticali nepogrešivost prognostičkih algoritama „Znali smo za koga će (...) ljudi glasati pre nego što su se i sami odlučili“ (Issenberg, 2012: 271; prema Zuboff: 2020: 139).

ukoliko same podstaknu i usmere ponašanje ljudi ka određenim ishodima. Drugim rečima, tehnologija omogućava da izvesnost ishoda bude podignuta na veoma visok nivo. Na taj način znanje o ljudskom ponašanju se transformiše u moć da se ljudsko ponašanje usmeri i kontroliše za potrebe drugih. Teoretičari digitalnog kapitalizma su to nazvali projektom „digitalnog razvlašćivanja“ po uzoru na Harvijev koncept „akumulacije razvlašćivanjem“ (Zuboff, 2020: 115).

Predvodnik u stvaranju nadzornog kapitalizma bio je Google, kao što je to nekad bio General Motors u oblikovanju menadžerskog kapitalizma. Ubrzo su se priključili Facebook, Microsoft i Amazon. Pogodan trenutak za progresivan razvoj nadzornog kapitalizma je bio teroristički napad u septembru 2001. godine u Njujorku. Službe bezbednosti počele su prikupljati i analizirati ogromne količine podataka o građanima bez njihovog znanja, u svrhu preventivne borbe protiv terorizma (Zuboff, 2020: 18-20, 128-130). Zaokret u sistemu bezbednosti SAD, gde se sve veća pažnja poklanja razvoju sistema nadzora i bezbednosti građana, nauštrb zaštite privatnih podataka građana, naziva se „nadzorni ekscepcionalizam“ (Zuboff, 2020: 128-137, 363). Zuboffova na jednom mestu kaže: „Nadzorni kapitalisti znaju sve o nama, ali nama nije poznato kako oni rade. Stiču ogromno novo znanje od nas, ali ono nije namenjeno nama. Predviđaju našu budućnost radi tuđe, a ne naše dobiti“ (Zuboff, 2020: 22). Dalje, ona napominje: „Nadzorni kapitalizam nije tehnologija, već logika koja tehnologiji udahnuje život i nalaže joj šta da radi“, „jer nadzorni kapitalista želi da mislite kako su njegovi postupci neizbežan nusproizvod tehnologije koju koriste“, „tehnologija nije i ne može biti stvar za sebe, izdvojena od ekonomije i društva. To znači da tehnološka neizbežnost ne postoji. Tehnologija je uvek ekonomsko sredstvo, a ne cilj za sebe“ (Zuboff, 2020: 25-26). Iz navedenog može se zaključiti: kao što nadzorni kapitalizam ne treba izjednačavati s tehnologijom, tako ni novu logiku akumulacije ne treba poistovećivati sa nekom posebnom kompanijom.

9.2. *Prognostički proizvodi*

Nastanak nadzornog kapitalizma nije nužna posledica razvoja digitalne tehnologije, ali nije ni puka slučajnost. Kao što je masovna proizvodnja u Fordovim fabrikama automobila nastala iz racionalne procene da će povećanje obima proizvodnje i standardizacija proizvoda dovesti do nižih cena i veće tražnje, tako je i nastanak nadzornog kapitalizma rezultat uvida u neverovatne mogućnosti korišćenja podataka koje korisnici interneta ostavljaju na mreži u obliku tzv. „digitalnog traga“.

Nadzorni kapitalizam funkcioniše po zakonu kapitalističke akumulacije, njegova svrha je stvaranje profita, što podrazumeva trku za što nižim troškovima proizvodnje i što većom konkurentnošću na tržištu (Zuboff, 2020: 81). Međutim, umesto proizvodnje robe, proizvodnja u nadzornom kapitalizmu se bazira na (najčešće neovlaštenoj) upotrebi ličnih podataka sa interneta i različitih vrsta uređaja i senzora, u svrhu stvaranja prognostičkih proizvoda o ponašanju pojedinaca u različitim situacijama. Ti proizvodi čine suštinu novog oblika kapitalizma, a za njih su zainteresovani različiti proizvođači koji žele da znaju šta kupci žele da kupe. Pored toga, žele da idu i korak dalje tako što će uticati na način razmišljanja, potrebe i želje kupaca.

Sirovina koja se obrađuje u novim proizvodnim procesima su „podaci“. „Ekstrakcija podataka“ upućuje na nove društvene odnose u nadzornom kapitalizmu (pre svega na relaciji kompanija-klijent) i novu tehnološku infrastrukturu pomoću koje proizvođači dolaze do sirovine (podataka). „Analiza“ podrazumeva sklop visokosofisticiranih računarskih sistema koji se nazivaju „mašinskom inteligencijom“ (Zuboff, 2020: 79).

Predvodnik u tehnološkoj revoluciji nadzornog kapitalizma je bio Google, a u stopu ga je sledio Facebook i slične kompanije. Google je prvi uspeo da nametne računarsko posredovanje u mnogim sferama ljudskog ponašanja (pretraživanje, komunikacija, oglašavanje, itd) i na taj način je dolazio do ogromne količine podataka o korisnicima. U početku im nije pridavana naročita pažnja pošto je glavni zadatak bio pružiti servis korisnicima. Smatrani su nusproizvodom, nekom vrstom „izduvnih podataka“ koji bi zapljusnuli Googleove servere u „procesu sagorevanja“ na web pretraživaču (Zuboff, 2020: 81-83). Podaci o korisnicima su se koristili za poboljšanje servisa. Nije im pridavan komercijalni značaj, osim činjenice da su pomagali da rezultati pretraga budu brži, tačniji i relevantniji za korisnike. To je bilo značajno unapređenje za korisnike, ali kompanija nije imala veće finansijske koristi od toga. Proces sakupljanja podataka o ponašanju korisnika na mreži (šta ih zanima, kako razmišljaju, šta osećaju i sl) koji su korišćeni za poboljšanje usluga se naziva *ciklusom reinvestiranja bihejvioralne vrednosti* (Zuboff, 2020: 84, slika 1). Drugim rečima, neprekidan dotok bihejvioralnih podataka pretvorio je pretraživač u rekurzivan sistem za učenje, koji poboljšava rezultate pretrage, a u isto vreme omogućava pretraživaču kontinuiran proces učenja. Što je interakcija intenzivnija, korisnici dobijaju korisnije informacije, a pretraživač uči kako da ih reprodukuje. Obe strane ostvaruju određenu korist zahvaljujući međusobnoj interakciji - na taj način između Googlea i korisnika je uspostavljena ravnoteža moći.

Uprkos najboljem pretraživaču, Google nije mogao da ostvari ekstra profit kakav su očekivali akcionari i investitori. Trebalo je povećati proizvodnju

◆ ◆ ◆

i profit. Inženjeri su uskoro došli do rešenja. Iskoristili su ono što su imali – „uparili“ su oglašivače sa potencijalnim kupcima. Tako je oglašavanje dobilo matematičku preciznost. Oglasi se nisu objavljivali po ključnim rečima, već po stepenu relevantnosti za potencijalnog kupca. Svaki oglas je bio usmeren ka tačno određenim osobama koje bi mogle biti zainteresovane. Podaci su već bili dostupni jer su ih sami korisnici ostavljali na mreži u vidu „digitalnog tra- ga“. Međutim, nisu bili dovoljni jer su zavisili su od volje korisnika, odnosno od toga da li oni žele da ih ostave na mreži. Stoga je sledeći korak bio aktivno prikupljanje podataka o korisnicima (starost, zanimanje, interesovanje, potro- šačke navike, porodični status, visina zarade, itd). Što više relevantnih podataka, ciljno oglašavanje biće preciznije. Prognoistička analitika mogla je da podatke korisnika pretvori u precizna predviđanja ko će kliknuti na određeni oglas (Zuboff, 2020: 93, 95). Drugim rečima, Google je pomoću algoritamske pro- gnoze uspeo da pronikne u misli, osećanja, namere i interesovanja pojedinaca i grupa na mreži, bez njihovog znanja i odobrenja. Tako je Google bio na pragu epohalnog otkrića *bihejvioralnog viška* (*behavioral surplus*), pomoću kojeg može s matematičkom preciznošću predvideti buduća ponašanja. Stručnjaci su nauku o prognozi ponašanja nazvali „fizikom klikova“. To će kompanijama vrlo brzo doneti ogroman profit⁸⁸.

Otkriće bihejvioralnog viška nije bio samo značajan tehnološki iskorak za Google. To je bila prekretnica u istoriji kapitalizma. Umesto proizvodnih po- strojenja, robe i fabričkih zgrada, ekonomsku imovinu nadzornog kapitalizma sada čini bihejvioralni višak. On se prikuplja kao „digitalni izduvni gas“ koji nastaje prikupljanjem podataka o korisnicima na mreži u svrhu izrade progno- stičkih proizvoda⁸⁹. Sirovina nadzornog kapitalizma su podaci o korisnicima koji se koriste za sticanje prihoda kompanije. Sve veći deo prihoda dolazi iz tog izvora⁹⁰. Stoga tehnološke kompanije neprekidno osmišljavaju i testiraju nove rute snabdevanja, od kojih se koriste samo najefikasnije, koje pouzdano donose veliki obim podataka, kao što su Gmail i Android. Tu spadaju i manje važni izvori podataka koji se mogu naći na mreži: tekst, mejlovi, fotografije,

⁸⁸ Kada je Google 2001. počeo testirati novi sistem ekstrakcije podataka, neto prihod mu je porastao na 86 miliona dolara, što je povećanje od četiri puta u odnosu na prethodnu godinu. U 2002. godini prihod je iznosio 347 miliona dolara, u 2003. godini 1,5 milijardi dolara, da bi 2004. godine, kada je počelo da se trguje na berzi Google-ovim akcijama, porastao na 3,2 milijarde dolara. Od osnivanja kompanije 1998. do 2014. godine Google je dostigao tržišnu vrednost 400 milijardi dolara, dospevši na drugo mesto po vrednosti, posle Ekson Mobila (Exxon Mobil) (prema Zuboff, 2020: 101, 108).

⁸⁹ Nemamo dovoljno prostora da se detaljnije upustimo u načine na koji kompanije zloupotrebljavaju podatke korisnika. Na tu temu je napisano dosta knjiga i snimljeno dosta dokumentarnih filmova (prim. aut).

⁹⁰ Alphabet je 2016. godine ostvarila 89% prihoda od Google-ovog programa ciljanog oglašavanja (prema Zuboff, 2020: 108).

video snimci, lokacije, poruke, stavovi, interesovanja, emocije, bolesti, podaci o kupovini, podaci o ponašanju tokom vožnje automobila i tsl. Ukoliko kanali snabdevanja zakažu, otvaraju se novi. Cilj je da rute snabdevanja kontinuirano funkcionišu kao podloga za prikupljanje bihejvioralnog viška. Zaštita privatnosti ni na koji način ne sme da ugrozi proces prikupljanja. Konkurencija između kompanija se vodi u tehnološkim proizvodima koji će obezbediti dotok informacija od kojih zavisi proizvodnja (Zuboff, 2020: 145-146, 148). Ovakvu logiku kapitalističke akumulacije Zuboffova naziva *nadzornim kapitalizmom*, a privredni ambijent u kom funkcioniše *nadzornom ekonomijom*. U proizvodnji bihejvioralnog viška uspostavlja se odnos nejednake razmene između kompanije i korisnika. Korisnici dobijaju neuporedivo manje od kompanije - dobijaju besplatne aplikacije, a kompanije dobijaju podatke koji donose profit. Eksploatacija podataka se odvija u tajnosti, bez eksplicitnog pristanka korisnika i bez jasnih granica gde je zona privatnosti u koju se ne sme zadirati. To vodi ka sve većoj koncentraciji moći u rukama kapitalista (Zuboff, 2020: 108-109, 196)⁹¹. Sredstva za proizvodnju čini sistem mašinske inteligencije, koji u proizvodnji koristi specifične sirovine – bihejvioralni višak. Razvoj mašinske inteligencije direktno zavisi od količine i raznovrsnosti bihejvioralnog viška. „Kao superpantličara, mašinska inteligencija raste onoliko koliko podataka pojede“ (Zuboff, 2020: 109-110, 118).

Kompanija se stalno pravda kako ne prodaje lične podatke, nego prognostičke proizvode. Kako se dolazi do tih proizvoda predstavlja najveću tajnu Google-a (Zuboff, 2020: 110-112). Prognostički proizvodi se primenjuju na reklame, ali njihov opseg upotrebe može biti znatno širi, kao što se masovna proizvodnja najpre primenjivala u Fordovim fabrikama automobila, ali nije bilo suštinske prepreke da se proširi i u drugim industrijama (Zuboff, 2020: 112).

⁹¹ Upravo činjenicu da „Onlajn svet ne podleže zemaljskim zakonima. (...) To je najveći prostor na svetu koji nije ni pod čijom upravom“, vide kao važnu osobinu nadzornog kapitalizma Erik Šmit (Eric Schmidt), bivši glavni izvršni direktor Google-a (2001-11) i Džared Koen (Jared Cohen), osnivač i direktor Google Ideas (kasnije preimenovan u Jigsaw), „think tank-a“ posvećenog tehnologiji za društvene izazove poput ekstremizma, cenzure i sigurnosti (Schmidt & Jared, 2014: 1). U knjizi se dalje govori o tome da tehnološke kompanije brže napreduju nego što država može da ih prati u smislu zakonske regulative, te da je svaki pokušaj regulative sprečava tehnološke inovacije. Dalja argumentacija ide u smeru prepuštanja tehnološkim kompanijama da same odrede pravila postupanja sa klijentima, bez uplitanja države, koja se vidi kao inertna, nesposobna da shvati, a potom i zaštititi privatnost u digitalnom svetu. Štaviše, državna intervencija napravi još veći nered. Ukratko, to je kontekst u kom se razvijala sajber-libertarijanska ideologija. Suština takvog narativa je da se ničim ne ometa dotok „digitalnog viška“, kako bi logika digitalne akumulacije ostala netaknuta. Zuboffova pravi poređenje sa industrijalcima iz ranog kapitalizma koji su se takođe zalagali za deregulaciju smatrajući da se time podstiče privatna inicijativa. Nema potrebe za zakonom kad imamo „zakon evolucije“, „zakon kapitala“ i tsl. (Zuboff, 2020: 121-122). Već smo istakli da su se u istoriji kapitalizma smenjivali, nekad i preplitali različiti oblici državne i tržišne regulacije.

9.3. Digitalno razvlašćivanje

Sada ćemo se vratiti na pojam „digitalnog razvlašćivanja“ koji se može uporediti sa Harvijevim pojmom „akumulacije razvlašćivanjem“ (o čemu smo ranije pisali). Premda se radi o različitim procesima, oba vode ka akumulaciji kapitala, što je osnovna zakonitost kapitalističkog sistema proizvodnje. Proces digitalnog razvlašćenja se sastoji iz više predvidivih koraka, koji se moraju sukcesivno izvoditi da bi ekstrakcija podataka dala povoljan rezultat. Celokupan proces zavisi od društvenog, normativnog i političkog konteksta. Sastoji se iz četiri faze: upad, navikavanje, prilagođavanje i preusmeravanje.

Upad je inicijalna faza kojom Google nenajavljeno „uskače u nebranjeni digitalni prostor“. Svaki javni i privatni prostor može biti izložen napadu: personalni računar, lična web stranica, porodične fotografije, dvorište ispred kuće, javni prostor, tržni centri, gradovi, sela. Upad se vrši bez najave, pristanka ili ovlašćenja od strane nadležnog organa. Podaci se neprekidno prikupljaju sve dok kompanija ne naiđe na otpor. Mnogo je sudskih sporova u svetu pokrenuto zbog „upada“. Oni su najčešće dugotrajni, skupi i iscrpljujući ukoliko ih pokrenu pojedinci protiv moćnih kompanija. Tužbe se vode zbog najrazličitijih zloupotreba: neovlaštene digitalizacije knjiga, presretanja audio komunikacije, zanemarivanja postavki privatnosti na mreži, masovnog zadržavanja podataka o pretragama na internetu, praćenja lokacije mobilnih telefona, kamera koje prepoznaju lice, objedinjavanja korisničkih profila sa različitih Google-ovih servisa. Verovatno je medijski najpoznatiji slučaj Googleovog projekta „Prikaz ulica“ (*Street view*). U mnogim zemljama (Nemačkoj, Japanu, Velikoj Britaniji, Švajcarskoj, Kanadi, SAD) je došlo do pobune lokalnog stanovništva zbog neovlašćenog snimanja i prikazivanja dvorišta i kuća meštana, osoba koje su se zatekle na ulici u trenutku snimanja, preuzimanja podataka sa kućnih internet mreža koje nisu imale enkripciju (prema Zuboff, 2020: 154-155, 157-161).

Druga faza je *navikavanje*. Nakon pružanja otpora i pokretanja tužbi, praksa prikupljanja podataka se ne zaustavlja. Sudski procesi su uglavnom spori i ostavljaju prostor da se sporna praksa prikupljanja podataka nastavi do presude. Uobičajena praksa kompanija je odugovlačenje sa dostavljanjem informacija ili zanemarivanje sudskih poziva. Jača svest da je nemoguće suprotstaviti se moćnim kompanijama. Reakcije ljudi su različite, od izliva besa do rezignacije. Vremenom ljudi postaju očajni i pomirljivi sa takvom situacijom, a mnogi od njih odustaju od borbe (Zuboff, 2020: 155-156, 161-164).

U fazi *prilagođavanja*, kompanija shvati da je „saterana u bezizlazan položaj“ i da joj preči isplata štete. Mora brzo da pronađe novi način ekstrakcije podataka, koji bar na prvi pogled izgleda društveno prihvatljiviji. To zahteva

da kompanija bude izrazito fleksibilna i pripremljena na takav poduhvat. Na primer, skandal sa Street View-om je predstavljen kao „nenamerna greška“. Kompanija je obećala da će povesti računa o strožim propisima zaštite privatnosti. Najavljene su konkretne mere, poput interne obuke zaposlenih o upotrebi i zaštiti ličnih podataka, strožije interne kontrole, itd. Međutim, zahtevi nemačkih građana da se njihova lica i dvorišni prostor ispred kuća zamagle na Google Earth-u su ispunjeni tek kad su iscrpljene sve mogućnosti i nakon što je to potrajalo nekoliko godina. Slično je bilo i u drugim zemljama (Zuboff, 2020: 156, 164-165).

Poslednja faza je *preusmeravanje*. To znači da će kompanija nastaviti da radi isti posao na drugim projektima, koristeći se znanjem i stečenim iskustvom. Kada je Street View morao da prekine projekat zbog zaštite privatnosti, nastavljen je u državama gde nije izričito zabranjen (ukupno 65 zemalja). Projekat je preusmeren 2008. u „Duboke mape“ (*Ground Truth*). Jednim delom se oslanjao na prikupljene podatke sa *Street View-a*, dopunjene podacima iz javnih baza Američkog biroa za statistiku i Službe za geološko mapiranje. „Duboka mapa“ sadrži detaljno razrađenu prostornu raspodelu pešačkih staza, izlaza sa autoputeva, gužvi u saobraćaju, putanja trajekata, parkove, studentske domove, zgrade i sl. Projekat je bio usmeren i na enterijer zgrada hotela, firmi, restorana i drugih objekata, kako bi korisnicima omogućio virtuelni obilazak i na taj način podigli gledanost. Takođe, važan pronalazak je samoupravljujuće taksi vozilo koje danas vozi putnike ulicama američkih gradova (Zuboff, 2020: 165-171).

Digitalno razvlašćivanje je proces uvećanja moći kompanija nad pojedincima. Što više podataka dobiju, njihov kapacitet izrade prognostičkih proizvoda je veći. Pomoću prognostičkih proizvoda moguće je znati šta pojedinci misle i osećaju ali i uticati na njihovo buduće ponašanje, sa velikim stepenom izvesnosti. Tu vrstu moći Zuboffova naziva *instrumentarnom moći* (*instrumentarian power*) (Zuboff, 2020: 374). Instrumentarizam koristi bihejvioralni višak za transformaciju ponašanja u predvidive procese, u korist nadzornog kapitalizma. Drugim rečima, moć u digitalnom kapitalizmu počiva na vlasništvu nad sredstvima za modifikaciju ponašanja. Instrumentarna moć deluje na ljude tako što njihovo ponašanje svodi na uslovljeno ponašanje, bez smislenog značenja i motiva, slično ponašanju životinja. Instrumentarizam shvata ljude kao reaktivna bića koja se povinuju zakonima kapitala, primenjivim na sve oblike ponašanja (Zuboff, 2020: 382, 404). Intelktualna zaleđina instrumentarizma je Skinnerov radikalni bihejviorizam, kontroverzna, dosta kritikovana teorija o oblikovanju i kontroli ljudskog ponašanja. Skinner je zamišljao kao neku vrstu kombinacije psihologije i fizike zasnovane na eksperimentalnim istraživanjima i teorijskim pretpostavkama o čoveku kao biću čije se ponašanje može „spolja regulisati“

bez uzimanja u obzir unutrašnjeg duhovnog života i slobodne volje pojedinca. „Ponašanje je ono što organizam čini, ili, preciznije, ono što drugi organizam opaža da on čini“, tvrdi Skinner u knjizi *Ponašanje organizama* (Skinner, 1938: 6; od sekundarne literature videti Zuboff, 2020: 383-397).

Na jednom mestu Zuboffova citira zlokobnu slutnju Hane Arent (Arendt) o destruktivnom potencijalu bihejviorizma: „Problem sa modernim teorijama bihejviorizma nije to što su pogrešne već što bi se mogle ostvariti, što predstavlja zaista najbolju moguću konceptualizaciju očiglednih trendova u modernom društvu. Sasvim je lako zamisliti da bi se moderno doba – koje je počelo neza-beleženom i optimističnom eksplozijom ljudske delatnosti – moglo okončati najpogubnijom, najsterilnijom pasivnošću u istoriji“ (Arendt, 1998: 332; prema Zuboff, 2020: 404).

Skinnerova proročka vizija je u tome što je predvideo mogućnost postojanja instrumentarne moći mnogo pre nego što su nastala tehnološka pomagala za njeno ostvarenje. Ipak, uviđao je da značajna prepreka bihejvioralnoj kontroli ljudskog ponašanja predstavlja posleratni egzistencijalizam koji insistira na slobodnoj volji i autentičnosti pojedinaca.

Uprkos ostrim kritikama, Skinnerove ideje o kontrolisanom ponašanju ljudi ponovo su aktualizovane u doba nadzornog kapitalizma. Ideja instrumentarnog društva je najpotpunije iznesena u Pentlandovoj (Alex Pentland) knjizi *Društvena fizika* iz 2014. godine⁹². Pentland prihvata Skinnerovo učenje, ali ga nadograđuje u kontekstu savremene digitalne tehnologije. Smatra da je moguće *izmeriti i usmeriti* ljudsko ponašanje u svrhu komercijalne dominacije nadzornog kapitalizma u umreženom svetu. Pentland optimistički predviđa: „Za samo nekoliko godina imaćemo neverovatno sadržajne podatke o ponašanju doslovce čitavog čovečanstva – i neprekidno će doticati. Ti podaci uglavnom već postoje“ (prema Zuboff, 2020: 452-453). Pentland nastoji da otkrije zakone društvenog ponašanja od kojih zavisi uspeh svakog „društvenog organizma“. Ponašanje se može naučiti, ali i „oblikovati pod društvenim pritiskom“. U skladu s tim, Pentland iznosi pet osnovnih principa društvenih odnosa u instrumentarnom društvu (prema Zuboff, 2020: 454-465):

- *Ponašanje saobraženo opštem dobru*. Prvi put u istoriji imamo precizne podatke o ljudskom ponašanju, a taj neprekidni dotok podataka će omogućiti da se predvidi sve: od saobraćaja, potrošnje energije, razvoja bolesti, do uličnog kriminala. Opšte dobro nalaže da se spreče

⁹² Društvena fizika se definiše kao „kvantitativna društvena nauka koja uspostavlja matematičke odnose između toka informacija i ljudskog ponašanja. U njenom fokusu nalazi se proučavanje načina na koji se ideje šire putem socijalnog učenja, oblikujući društvene norme i produktivnost. Analizom ljudskih interakcija kroz velike podatke (*big data*), društvena fizika nastoji da razvije predviđanja o grupnoj dinamici i efikasnosti u donošenju odluka“ (Pentland, 2014: 9).

ratovi, preduprede finansijski slomovi, iskorene bolesti i reše brojni drugi problemi. Međutim, primećuje Zubofova (2020: 455), Pentland ne iznosi ko definiše šta je opšte dobro u situaciji kad su mašine i sredstva za modifikaciju ponašanja u posedu nadzornih kapitalista?

- *Planovi umesto politike.* Skinner i Pentland su imali ideju da bi savršeno znanje moglo zameniti politiku u donošenju odluka. Tako ne bi došli u situaciju da ljudi ispaštaju zbog loših odluka političara. U Skinnerovoj viziji se pojavljuje grupa planera koji donose plan u opštem interesu, koji predstavlja smernicu za ponašanje zajednice. Pentland uvodi pojam matematičko-prognostičke nauke o društvu, kada računari uzimaju učešće u sistemu upravljanja ljudskim ponašanjem. Moralni i politički stavovi pojedinaca su smetnja kojoj se mora stati na put zarad delanja u korist opšteg dobra koje određuju automatizovani sistemi. Pentlandova vizija predstavlja nadograđenu verziju Skinnerove „komunalne nauke“ gde su matematika i računarstvo glavno sredstvo u kreiranju ponašanja. Pregovaranje i kompromis nisu predviđeni, jer se smatra da oni odražavaju ideološke, političke, klasne i druge interese društvenog miljea iz kojeg potiču. Oni su nemoćni pred preciznim prognostičkim mašinama.
- *Društveni pritisak zbog harmonije.* U Skinnerovoj viziji potkrepljenje treba da zameni emocije u društvenim odnosima. Svaka razlika između pojedinaca može narušiti sklad celine. Pentland je imao veoma slično viđenje. Potkrepljenje je mehanizam za podešavanje ponašanja, a društveni mediji i mreže služe kao osnovno sredstvo. Navodi primer Fejsbukovog eksperimenta na američkim izborima za Kongres 2010. sa 61 milionom birača, kada su podsticaji i sugestije referentnih osoba izvršile masovni društveni pritisak na birače da izađu na izbore i da glasaju za određenog kandidata. Pentland, poput Tarda, smatra važnim i princip imitacije u usvajanju obrazaca ponašanja pojedinca. Stoga čoveka naziva bićem *homo imitans*, želeći da naglasi da „najznačajniji činilac u usvajanju novog ponašanja jeste ponašanje drugih“ (prema Zuboff, 2020: 459). Na taj način, model učenja ljudi se poistovećuje sa učenjem životinja.
- *Primenjena utopistika.* Skinner i Pentland su smatrali da se njihov plan o kontroli ponašanja može sprovesti u instrumentarnom društvu. Pentland je tu ulogu namenio planerima koji bi koristili saznanja društvene fizike. Bio je ubeđen da civilizacija može opstati samo ukoliko se u potpunosti kontroliše ljudsko ponašanje. Ono će se proširiti na sve oblasti ljudskog delovanja. Uz pomoć računara se otkriva isti-

na skrivena u podacima i definiše šta je „ispravno“. U tom poslu je potrebna asistencija „planera“ koji će kontrolisati ljudsko ponašanje kako bi bilo potpuno predvidivo i ispravno, lišeno slabosti ljudske prirode (emocija, empatije, itd).

- *Smrt individualnosti.* Skinner (Skinner, 1971) se oštro suprotstavljao Sartrovom idealu „volji za volju“ koja u prvi plan stavlja pojedinca i njegove unutrašnje potencijale. Po njemu je preterano kada se ističu razlike između ljudi i životinjskih vrsta. Pentland (2014) je bio uveren da pojedinac treba da se podredi računarskom pogledu na dešavanja oko nas. Individualnost je opasna jer remeti sklad, saradnju, jedinstvo. Društvom treba da upravlja kolektivna inteligencija, do koje se dolazi putem računarske mreže i izlaganja najboljih ideja, a ne individualna racionalnost. Individualnu slobodu treba zameniti društvenim planovima koji počivaju na znanju i mašinskoj inteligenciji. Očigledno je da su obojica razmišljali na isti način samo što u Skinnerovo doba nije bila razvijena digitalna tehnologija koja bi tehnološki omogućila ostvarivanje njegovih ideja.

Zuboffova je detaljno objasnila transformaciju savremenog kapitalizma, polazeći od tri osnovne teze. Prvo, kapitalizam je opstao zahvaljujući velikoj moći prilagođavanja. Drugo, osnovna logika kapitalizma je akumulacija viška vrednosti. Treće, ne postoji samo jedna vrsta kapitalizma i jedan oblik proizvodnje (Zuboff, 2020: 546).

Tehnološka revolucija krajem devedesetih godina bila je neophodan, ali ne i dovoljan uslov za transformaciju kapitalizma. Bilo je potrebno da digitalne tehnologije upotrebe bihejvioralni višak za stvaranje prognostičkih proizvoda. Oni postaju osnovni proizvod u digitalnom kapitalizmu. Lični podaci predstavljaju osnovnu sirovinu oko koje se vodi tržišna borba, a kompanije nastoje da dođu do što veće količine što raznovrsnijih podataka o korisnicima u digitalnom prostoru. To im omogućava da stvore veoma precizne prognostičke proizvode, pomoću kojih mogu da usmeravaju i kontrolišu ponašanja pojedinaca i grupa. Zuboffova takvu vrstu upotrebe digitalne tehnologije naziva *nadzornim kapitalizmom*, želeći da istakne zloupotrebu tehnološke moći od strane tehnoloških kompanija udruženih sa državom (SAD).

9.4. Zaključak

U nadzornom kapitalizmu strukturišu se novi klasni odnosi oko podele društvene moći. S jedne strane su svemoćni nadzorni kapitalisti, oličeni u

tehnološkim kompanijama, a s druge strane obični ljudi, građani, korisnici interneta, društvenih mreža i tehnoloških alata, lišeni mogućnosti da odlučuju o tome šta će kompanije znati o njima. Važan deo Zubofinog prikaza digitalnog kapitalizma jeste ugroženost privatnih podataka i uopšte privatnosti pojedinca pred nasrtajem tehnoloških kompanija u potrazi za bihevioralnim viškom. Pojedinci toga najčešće nisu svesni ili tome ne pridaju previše pažnje, ostavljajući lične podatke na mreži bez mnogo razmišljanja. Njeno osporavanje prava kompanija da poseduju i skrivaju lične podatke je važno etičko pitanje koje ona postavlja. Zubofova predviđa da ćemo se naći u „bezizlaznoj situaciji“ ukoliko ne uspemo da obuzdamo nadzorni kapitalizam (Zuboff, 2020: 512). Stoga, kao društveno odgovorni intelektualac, Zubofova poziva na pobunu: „Živimo u vremenu u kom nadzorni kapitalizam i njegova instrumentarna moć deluju nepobedivo. Orvelova hrabrost, međutim, podstiče nas da se pobunimo i ne predamo budućnost nelegitimnoj moći. On traži od nas da zbacimo čini divljenja, bespomoćnosti, letargije i malodušnosti“. Dalje kaže: „Smetnja, hrabrost i oslonac su sve što nam je potrebno da bismo zajedno izneli sintetičke deklaracije kojima ćemo istaći svoje pravo na digitalnu budućnost kao mesto za ljude, zahtevati da digitalni kapitalizam postane reprezentativna sila srasla s ljudima, kojima mora služiti i stati u odbranu podele znanja u društvu kao izvora istinske obnove demokratije“ (Zuboff, 2020: 550).

Ukoliko bismo hteli sumirati analizu digitalnog kapitalizma, moramo istaknuti neka važna pitanja koja nisu razmatrana. Da li se u digitalnom kapitalizmu uspostavljaju novi obrasci društvene stratifikacije? Po kom osnovu? Da li instrumentarna moć nadzornih kapitalista može beskonačno da raste na štetu „običnih ljudi“? Nisu dovoljno razmotrene ni alternative u vidu alterglobalističkih i antikapitalističkih pokreta, koji trenutno nemaju dovoljnu snagu, ali nose određeni potencijal za društvene promene.

10. *Završna razmatranja*

POŠLI SMO OD PRETPOSTAVKE DA JE KAPITALIZAM istorijski promenljiv i adaptivan društveno-ekonomski poredak čiju unutrašnju dinamiku određuje imperativ akumulacije kapitala. Akumulacija kapitala predstavlja osnovni mehanizam njegove proširene reprodukcije. Međutim, institucionalni oblici kroz koje se reprodukcija ostvaruje menjaju se u zavisnosti od tehnološkog razvoja, odnosa ekonomske i političke moći, kao i širih istorijskih okolnosti. Zbog toga kapitalizam ne treba razumeti kao jednom zauvek uspostavljen model tržišne privrede, nego kao poredak koji se kroz istoriju neprestano menja kako bi očuvao osnovne uslove vlastite reprodukcije.

Kapitalizam se ne može svesti samo na oblik proizvodnje u kojem se višak vrednosti prisvaja iz najamnog rada, iako ta dimenzija ostaje njegova najdublja strukturna osnova. Tokom istorije, kapitalizam se razvio u složen društveno-ekonomski poredak u kojem se proizvodni odnosi, oblici vlasništva, tržište, državna regulacija, globalni odnosi moći i tehnološki razvoj međusobno prepliću. Njegova snaga počiva na sposobnosti transformacije: on menja institucionalne forme, načine regulacije, obrasce geografske ekspanzije i tehnološku osnovu proizvodnje, ali istovremeno zadržava osnovni imperativ - stalno proširenje akumulacije kapitala.

Marksovo shvatanje kapitalizma ostaje temeljno polazište za razumevanje njegove unutrašnje logike. U središtu kapitalističkog načina proizvodnje nalazi se odnos između kapitala i najamnog rada, odnosno proces u kojem radna snaga postaje roba, a višak vrednosti osnovni izvor kapitalističkog profita. Kapitalizam se ne može razumeti ukoliko se u središte analize ne postave eksploatacija rada i stalna potreba da se višak vrednosti

ponovo pretvara u kapital. Upravo iz tog procesa proizlaze proširena reprodukcija, stalno širenje proizvodnje i tržišta, kao i obnavljanje društvenih odnosa koji omogućavaju dalju akumulaciju. U tom smislu, Marksova teorija i dalje pruža jedno od najdubljih objašnjenja unutrašnje dinamike kapitalizma: kapital se, po svojoj osnovnoj logici, mora neprestano uvećavati, jer je to uslov opstanka kapitalističkog načina proizvodnje (Marx, 1978: 541, 552-553, 568-570).

Naša druga pretpostavka jeste da se kapitalizam ne može u potpunosti objasniti samo analizom proizvodnog odnosa između kapitalista i radnika. Taj odnos čini njegovu osnovu, ali ne iscrpljuje sve istorijske oblike u kojima se kapitalizam pojavljuje. Na svom razvojnem putu kapitalizam je menjao vlasničke strukture, modele regulacije, organizacione forme i obrasce globalne ekspanzije. Čak ni privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju, kao jedna od njegovih temeljnih institucija, nije ostala nepromenjena. Sa razvojem akcionarskih društava, koncentracijom i centralizacijom kapitala pojavljuju se novi oblici vlasništva i upravljanja procesom proizvodnje (Berle & Means, 1932). Ta transformacija nije značila kraj kapitalizma, već promenu njegove organizacione strukture i stvaranje novih mehanizama koncentracije ekonomske moći. Drugim rečima, privatna svojina ne mora uvek imati isti oblik da bi kapitalistički odnosi ostali očuvani. Koncentracija ekonomske moći ne nestaje, nego se premešta iz neposrednog vlasništva nad proizvodnim sredstvima u složene korporativne, finansijske i menadžerske strukture. Kapitalizam kroz istoriju menja svoje spoljašnje oblike, ali zadržava unutrašnju logiku: kontrolu nad uslovima proizvodnje i prisvajanje rezultata rada.

Posebno mesto u analizi kapitalističke privrede zauzima tržišni mehanizam regulacije. Međutim, jedna od najčešćih zabluda liberalizma jeste teza da tržište funkcioniše kao autonoman i samoregulišući mehanizam, nezavisan od države i širih društvenih institucija. Istorijsko iskustvo, naprotiv, pokazuje da tržište ne funkcioniše izvan institucionalnog poretka koji ga održava i reguliše. Polanji je s pravom upozorio da je tržište istorijski specifična institucija, a ne prirodno stanje društva. U predmodernim društvima ekonomija je bila ugrađena u šire društvene odnose, dok kapitalizam nastoji da društvene odnose podredi tržišnoj logici. Upravo ta težnja proizvodi destabilizaciju društva, uništavanje prirode, nesigurnost rada i finansijsku nestabilnost. Zbog toga se, kao protivteža širenju tržišne logike, javlja ono što Polanji naziva „drugim pokretom” - društvena zaštita, zakoni, sindikati, socijalna država i različiti oblici državne intervencije (Polanyi, 2001).

◆ ◆ ◆

Država, prema tome, nije spoljašnji akter u odnosu na kapitalizam, već jedan od njegovih ključnih istorijskih uslova. Istorija kapitalizma pokazuje da su države imale presudnu ulogu u formiranju tržišta, zaštiti domaće buržoazije, obezbeđivanju pravnog poretka, kolonijalnoj ekspanziji, izgradnji infrastrukture, regulaciji radnih odnosa i saniranju kriza. Iako liberalna ideologija često pretpostavlja suprotnost između države i tržišta, istorija kapitalizma ukazuje na njihovu duboku međuzavisnost. Tržište se ne razvija protiv države, nego često upravo zahvaljujući državi. U periodima krize ta činjenica postaje naročito vidljiva: tada se principi slobodnog tržišta privremeno potiskuju, a država preuzima ulogu stabilizatora kapitalističkog poretka.

Primeri državnog intervencionizma, od New Deal-a do spasavanja banaka i velikih kompanija tokom globalne finansijske krize 2008. godine, pokazuju da kapitalizam ne može funkcionisati kao isključivo tržišno regulisan sistem. U kriznim situacijama država interveniše kako bi očuvala uslove akumulacije kapitala. To potvrđuje jednu od centralnih teza ove knjige: kapitalizam se ne reprodukuje kroz jedan univerzalan institucionalni model, nego kroz različite kombinacije tržišne regulacije, državnog intervencionizma, korporativne moći i globalne ekonomske hijerarhije.

Globalna ekspanzija predstavlja jednu od osnovnih istorijskih tendencija kapitalizma. Klasične teorije imperijalizma nastojale su da objasne zašto kapitalizam nužno izlazi izvan nacionalnih granica. Bez obzira na razlike među ovim teorijama, one upućuju na isti zaključak: kapitalizam nije samo nacionalni sistem proizvodnje, već sistem ekspanzije. Njegova unutrašnja potreba za akumulacijom stalno ga usmerava ka novim prostorima, resursima, izvorima radne snage i tržištima.

Teorije zavisnosti i svetsko-sistemska teorija dodatno proširuju ovu perspektivu. Teorije zavisnosti pokazale su da nerazvijenost perifernih društava nije puko kašnjenje u odnosu na razvijene zemlje, nego rezultat istorijske integracije u globalni kapitalistički sistem pod nepovoljnim uslovima. Nerazvijenost nije relikv prošlosti, već rezultat nepovoljne pozicije u međunarodnoj podeli rada. Odnos centra i periferije nije samo geografska podela sveta, nego strukturisani odnos moći, razmene i akumulacije. Periferija učestvuje u kapitalizmu, ali na način koji reprodukuje njenu zavisnost.

Valerštajnova svetsko-sistemska teorija ovu logiku postavlja u još širi istorijski okvir. Kapitalizam se od svojih početaka razvija kao svetska privreda, a ne kao skup odvojenih nacionalnih ekonomija. Centar, periferija i poluperiferija predstavljaju strukturne pozicije unutar svetskog

kapitalističkog sistema. Kapitalistička akumulacija se odvija kroz nejednake odnose između tih zona, dok se hegemonie sile smenjuju u skladu sa ciklusima ekonomske, političke i vojne premoći. U tom smislu, globalizacija nije nova pojava, nego savremeni oblik dugotrajnog procesa širenja kapitalističkog sistema (Wallerstein, 2000). Ono što se menja jesu tehnološki, organizacioni i politički mehanizmi kroz koje se globalizacija ostvaruje.

Globalizacija ne znači kraj imperijalizma, zavisnosti ili svetsko-sistemskih nejednakosti, nego njihovu transformaciju. Klasični kolonijalni oblici dominacije ustupili su mesto rafinisanijim oblicima ekonomske, finansijske, tehnološke i institucionalne zavisnosti. Globalni lanci vrednosti, multinacionalne korporacije, međunarodne finansijske institucije, pravo na intelektualnu svojinu i digitalne platforme danas često proizvode oblike zavisnosti koji nisu formalno kolonijalni, ali imaju slične posledice: koncentraciju dobiti u centru i prebacivanje rizika, jeftinog rada i ekoloških problema na periferiju i poluperiferiju. Time se posredno potvrđuje kontinuitet između kolonijalnog, imperijalnog, industrijskog, finansijskog i digitalnog kapitalizma.

Savremene reinterpretacije imperijalizma, uključujući autore kao što su Hart, Negri i Harvi, pokazuju da se dominacija u savremenom kapitalizmu ostvaruje kroz finansijske tokove, trgovinske sporazume, globalne institucije, investicije, tehnološku infrastrukturu, podatke i platforme. Harvijev pojam „akumulacija razvlašćivanjem” ukazuje da kapitalizam ne akumulira samo kroz proizvodnju i eksploataciju najamnog rada, već i kroz privatizaciju, komodifikaciju javnih dobara, finansijsku eksproprijaciju i pretvaranje različitih oblika zajedničkih resursa u izvore profita (Harvey, 2003; 2005).

U tom istorijskom kontekstu treba razumeti prelaz ka informacionom, platformskom ili nadzornom kapitalizmu. Kastelsova teorija umreženog društva pokazuje da savremeni kapitalizam počiva na novoj tehnološkoj infrastrukturi, u kojoj informacije, komunikacione mreže i globalni tokovi kapitala postaju ključni elementi proizvodnje i moći. Mrežna ekonomija ne ukida kapitalističke odnose, ona ih reorganizuje tako što omogućava fleksibilniju proizvodnju, brže kretanje kapitala, transnacionalno povezivanje tržišta i nove oblike kontrole rada. Kapitalizam se tako oslobađa ograničenja industrijske organizacije (fabričkog rada), ali ne ukida industrijsku proizvodnju, nego je reorganizuje i povezuje sa mrežnim, finansijskim i digitalnim oblicima akumulacije.

Srničekova analiza platformskog kapitalizma dodatno pokazuje da digitalne platforme nisu neutralni tehnološki posrednici, nego novi insti-

tucionalni oblik kapitalističke akumulacije. Platforme se pojavljuju kao infrastruktura koja povezuje proizvođače, radnike, potrošače, korisnike i oglašivače, ali istovremeno prikuplja podatke, usmerava ponašanje i stvara nove monopolske pozicije. Proizvodne, oglašivačke, oblak, industrijske i štedljive platforme se razlikuju po modelima poslovanja, ali ih povezuje ista logika: ekstrakcija, obrada i monetizacija podataka. Ako je industrijski kapitalizam bio zasnovan na fabrici, a finansijski na tržištima kapitala, platformski kapitalizam se zasniva na digitalnoj infrastrukturi koja postaje novi uslov pristupa tržištu.

Teorija nadzornog kapitalizma Šošane Zubof predstavlja jednu od najradikalnijih analiza promena kapitalizma u digitalnom dobu (Zuboff, 2020). Ponašanje korisnika na internetu i društvenim mrežama postaje sirovina za proizvodnju prediktivnih proizvoda. Podaci o ponašanju ljudi na internetu, premda se dobijaju uglavnom besplatno od strane korisnika, postaju sastavni deo procesa akumulacije kapitala. Tako se akumulacija kapitala proširuje na sfere života koje ranije nisu bile direktno uključene u proizvodni proces. Fizičko kretanje, komunikacija, pažnja, emocije, navike, stavovi i društvene interakcije postaju predmet ekonomske dobiti. Digitalni kapitalizam ne ukida eksploataciju. Naprotiv, proširuje je i premešta u nove sfere društvenog života u kojima se reprodukuju društvene nejednakosti i novi oblici ekonomsko-tehnološke zavisnosti (digitalni jaz između bogatih i siromašnih zemalja).

Na ovom mestu se jasnije otkriva značaj polazne definicije kapitalizma. Ako bismo kapitalizam definisali pomoću privatne svojine nad sredstvima za proizvodnju, teško bismo mogli objasniti digitalni kapitalizam, u kojem su ključni resursi podaci, algoritmi i kontrola nad komunikacionim tokovima. Ako bismo ga definisali isključivo tržištem, prevideli bismo ulogu kolonijalizma, državne regulacije, finansijskih institucija i tehnološkog razvoja. Ako bismo ga definisali kao industrijsku proizvodnju, ne bismo razumeli digitalnu ekstrakciju podataka. Stoga, smatramo da je kapitalizam nužno razumeti kao promenljiv društveno-ekonomski poredak, u kome se najamni rad, akumulacija kapitala, tržište, država, globalna ekspanzija i tehnološki razvoj istorijski i strukturno kombinuju na različite načine.

Sociološke teorije kapitalizma razmatrane u ovoj knjizi ne nude jedinstveno objašnjenje, ali zajedno otkrivaju različite dimenzije istog istorijskog procesa. Marks objašnjava unutrašnju logiku kapitalističke proizvodnje i akumulacije. Veber ukazuje na tržišnu situaciju, racionalizaciju i složeniju klasnu diferencijaciju. Polanji upozorava na društvenu ugrađenost ekonomskih odnosa i protivrečnost između tržišne ekspanzije i

društvene zaštite. Teorije imperijalizma objašnjavaju ekspanzivnu logiku kapitala. Teorije zavisnosti i svetsko-sistemska teorija objašnjavaju globalne ekonomske strukture i uspostavljenju hijerarhiju. Teorije modernizacije pokušavaju da objasne različite učinke modernizacije u razvijenom i nerazvijenom svetu, ali potcenjuju uspostavljene odnose moći. Kastels, Srniček i Zubof pokazuju kako se kapitalizam transformiše u uslovima informacione i digitalne revolucije. Uprkos različitim društveno-istorijskim okolnostima u kojima se reprodukuju kapitalistički odnosi, osnovna logika sistema ostaje ista: neprestano pretvaranje rada, prirode, znanja i ljudskog ponašanja u izvore kapitalističke akumulacije.

Upravo tu leži glavna ideja ove knjige. Kapitalizam nije samo ekonomski sistem, nego istorijski oblik organizacije društva, ispoljavanja moći i stvaranja nejednakosti. On proizvodi društvene nejednakosti, ekonomske hijerarhije, političke institucije, kulturne obrasce i tehnološku zavisnost. Menjaju se sredstva, prostori i institucionalni oblici akumulacije, ali se zadržava imperativ širenja kapitala. Kolonijalna eksploatacija teritorija, industrijska eksploatacija radne snage, finansijska eksploatacija dužničkih država i digitalna eksploatacija podataka predstavljaju različite istorijske oblike iste temeljne logike.

Na kraju, kapitalizam se pokazuje kao sistem bez trajne ravnoteže. Njegova unutrašnja dinamika istovremeno proizvodi razvoj i nazadovanje, inovaciju i krizu, bogatstvo i nejednakost, integraciju i zavisnost. Kapitalizam uvećava proizvodne snage, ali istovremeno produbljuje društvene protivrečnosti. Jedna od njegovih temeljnih protivrečnosti nalazi se u odnosu između društvenog karaktera proizvodnje (sve veće integracije u okviru globalnih lanaca proizvodnje i trgovine, uspon multinacionalnih korporacija) i privatnog prisvajanja njenih rezultata, što vodi sve većim ekonomskim nejednakostima. „Taj rastući jaz kontinuirano proizvodi poremećaje u lancima svakodnevne ekonomske reprodukcije, ali i uzrokuje sve učestaliju pojavu dubljih globalnih kriza, koje ugrožavaju ukupan vladajući političko-ekonomski poredak. Za njihovo prevladavanje ne postoje efikasni instrumenti, jer se do sada postojeći uveliko razgrađuju, i to tako da počinju da deluju kao novo ili dodatno izvoriste kriza” (Lazić, 2024: 161-162). Ta protivrečnost ne nestaje u savremenom kapitalizmu, nego se premešta u nove institucionalne, finansijske i tehnološke oblike. Digitalni kapitalizam stvara globalne informacione mreže, ali istovremeno proizvodi nove periferije, nove oblike zavisnosti i nove oblike koncentracije moći. Iako se ideološki opravdava većom slobodom izbora, mogućnostima ekonomskog rasta i tehnološkim napretkom, kapitalizam istovremeno proizvodi rast

◆ ◆ ◆

globalnih nejednakosti, trajnu reprodukciju siromaštva, marginalizaciju perifernih društava i produbljivanje razlika između centra i periferije (Milanović, 2016; Piketty, 2015).

Budućnost kapitalizma, prema tome, nije samo pitanje njegove ekonomske efikasnosti, nego i pitanje društvene održivosti. Sve učestalije krize akumulacije, ekološki problemi, rast globalnih nejednakosti, digitalni nadzor, prekarizacija rada i koncentracija tehnološke moći pokazuju da sposobnost kapitalizma da se adaptira ne znači nužno i sposobnost da reši probleme koje sam proizvodi. Upravo zato je razumevanje kapitalizma danas važnije nego ikada: omogućava da se iza prividno novih tehnoloških formi prepozna trajna struktura akumulacije, moći i nejednakosti. Od kolonijalizma do digitalnog kapitalizma menjaju se mehanizmi akumulacije, institucionalni oblici regulacije i prostori ekspanzije, ali se ne menja osnovni imperativ kapitala - da se stalno uvećava, da saobražava društvo prema svojim potrebama, da nove oblasti društvenog života uključuje u proces akumulacije.

Literatura

- Amin, S. (1978). *Akumulacija kapitala u svjetskim razmjerima: Kritika teorije nerazvijenosti*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Amsden, A. H. (1989). *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford University Press.
- Antolin-Diaz, J., Drechsel T., & Petrella I. (2015). "Following the Trend: Tracking GDP When Long-Run Growth Is Uncertain", *Fulcrum*. https://www.fulcrumasset.com/Research/ResearchPapers/2015-09_25/Following-the-Trend-Tracking-GDP-when-longrun-growth-is-uncertain (accessed 2 June 2016).
- Antonić, S. (2000). „Društveni sklopovi, politički delatnici, demokratski poredak“ u: M. Lazić, ur. *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*, Chicago: University of Chicago Press.
- Bacevich, A. J. (2005). *The New American Militarism*. Oxford University Press.
- Bacevich, A. J. (2016). *America's War for the Greater Middle East*. Random House.
- Bell, D. (1999/1973). *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books, 3rd ed.
- Bell, D. (1999a). "The Axial Age of Technology. Foreword 1999", Foreword in: Bell, D. (1999). *The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bentham, J. (1907). *An introduction to the principles of morals and legislation*. Oxford: Clarendon Press. https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/278/bentham_0175_EBk_v6.0.pdf
- Bergeaud, A., Cette, G., & Lecat, R. (2015). "Productivity Trends in Advanced Countries between 1890 and 2012", *Review of Income and Wealth*. doi: 10.1111/roiw.12185.
- Berle, A. A., & Means, G. C. (1932). *The modern corporation and private property*. Macmillan.
- Bournakis I., Vecchi M., & Venturini F. (2018). "Offshoring, Specialization and R&D". *Review of Income and Wealth*, 64(1): 26-51.
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital: The degradation of work in the twentieth century*. New York: Monthly Review Press.
- Brenner, R. (1977). "The origins of capitalist development: A critique of neo-Smithian Marxism". *New Left Review*, (104), 25–92.
- Brewer, A. (2001/1980). *Marxist theories of imperialism: A critical survey* (Second edition). London & New York: Routledge. <https://psi424.cankaya.edu.tr/uploads/files/Brewer,%20Marxist Theories of Imperialism.pdf>
- Brolin, J. (2007). *The Bias of the World: Theories of Unequal Exchange in History*.

- ◆ ◆ ◆
- [Doctoral Thesis (monograph), Human Ecology]. Human Ecology Division, Lund University.
- Bukharin, N. (1973/1917). *Imperialism and world economy*. New York: Monthly Review Press. (Original work published 1917)
- Buharin, N. (1982). *Svetska privreda i imperijalizam*. Beograd: Radnička štampa.
- Cardoso, F. H., & Faletto, E. (1979). *Dependency and development in Latin America*. Berkeley, Los Angeles, & London: University of California Press.
- Castells, M. (2000). *Infomacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura. Uspon umreženog društva (Svezak I)*, Zagreb: Golden marketing.
- Castells, M. (2003). *Infomacijsko doba: Ekonomija, društvo i kultura. Kraj tisućljeća (Svezak III)*, Zagreb: Golden marketing.
- Castells, M. (2018). *Uspon umreženog društva (drugo izdanje, sa novim predgovorom)*, Beograd: Službeni glasnik.
- Chamberlain, H. S. (1911/1899). *The foundations of the nineteenth century* (J. Lees, Trans.; 2 vols.). London: John Lane, The Bodley Head.
- Chew, S. C., & Denemark, R. A. (Eds.). (1996). *The underdevelopment of development: Essays in honor of Andre Gunder Frank*. London & New Delhi: Sage Publications.
- Chilcote, R. H. (1974). *Theories of comparative politics: The search for a paradigm*. Boulder, CO: Westview Press.
- Chiot, D. (1981). *The origins of backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. University of California Press.
- Chomsky, N. (2003). *Hegemony or Survival*. Metropolitan Books.
- Chomsky, N. (2016). *Who Rules the World?*. Metropolitan Books.
- Cohen, B. J. (1974). *The Question of Imperialism: The Political Economy of Dominance and Dependence*. London: Macmillan.
- Čomski, N. (1999). *Profit iznad ljudi: neoliberalizam i globalni poredak*. Novi Sad: Svetovi.
- Deutscher, I. (1963). *The Prophet Armed: Trotsky, 1879–1921*. Oxford: Oxford University Press.
- Djilas, M. (1957). *The new class: An analysis of the communist system*. New York, NY: Praeger. (jugoslovensko izdanje 1990).
- Eisenstadt, S. N. (1965). "Transformation of social, political, and cultural orders in modernization". *American Sociological Review*, Vol. 30, No. 5, 659–660.
- Eisenstadt, S. N. (1966). *Modernization: Protest and change*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Emmanuel, A. (1972). *Unequal exchange: A study of the imperialism of trade*. New York & London: Monthly Review Press.
- Engels, F. (2018/1845). *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

- Erikson, R., & Goldthorpe, J. H. (1992). *The constant flux: A study of class mobility in industrial societies*. Oxford University Press.
- Evans, P. (1995). *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton University Press.
- Faccarello, G., & Steiner, P. (2008). Religion and political economy in early-nineteenth-century France. *History of Political Economy*, 40(5), 26–61. <https://doi.org/10.1215/00182702-2007-059>
- Federal Reserve Bank of St Louis. (2016b). “Private fixed investment: Nonresidential: Information processing equipment and software: Computers and peripheral equipment”, *Economic Research*. <https://research.stlouisfed.org/fred2/series/B935RC1Q027SBEA> (accessed 12 June 2016).
- Foster, J. B. (2014). *The Imperialist World System*. Monthly Review Press.
- Frank, A. G. (1966). “The development of underdevelopment”. *Monthly Review*, 18(4), 17–31. https://doi.org/10.14452/MR-018-04-1966-08_3
- Frank, A. G. (1967). *Capitalism and underdevelopment in Latin America: Historical studies of Chile and Brazil*. New York & London: Monthly Review Press.
- Fraser, N. (2019). *The Old Is Dying and the New Cannot Be Born*. Verso.
- Friedman, M. (1962). *Capitalism and freedom*. University of Chicago Press.
- Fukujama, F. (2002/1992). *Kraj istorije i poslednji čovek*. CID. (originalno izdanje 1992).
- Gellner, E. (1983). *Nations and Nationalism*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Gidens, E. (1998/1990). *Posledice modernosti*, Beograd: Filip Višnjić.
- Gobineau, A. de (1853–1855). *Essay on the Inequality of the Human Races*.
- Goldfarb, B., & Pfarrer, M., & Kirsch, D. (2005). “Searching for Ghosts: Business Survival, Unmeasured Entrepreneurial Activity and Private Equity Investment in the Dot-Com Era”, Working Paper RHS-06-027. Social Science Research Network, Rochester. SSRN id929845, downloadable at <http://papers.ssrn.com/abstract=825687> (accessed 25 May 2016)
- Goldfarb, B., Kirsch, D., & Miller, D. (2007). “Was There Too Little Entry During the Dot Com Era?”, *Journal of Financial Economics*, 86 (1): 100–44.
- Goodwin, T. (2015). “The Battle Is for the Customer Interface”, *TechCrunch*, 3 March. <http://social.techcrunch.com/2015/03/03/in-the-age-of-disintermediation-the-battle-is-allfor-the-customer-interface> (accessed 25 May 2016).
- Goričar, J. (1974). *Sociologija. Osnovi marksističke opšte teorije o društvu*. Beograd: Rad.
- Grossman, H. (1992/1929). *The Law of Accumulation and Breakdown of the Capitalist System: Being Also a Theory of Crises*. London: Pluto Press.
- Hardt, M., & Negri, A. (2003). *Imperij*. Zagreb: Multimedijalni institut Arkzin.
- Harrison, D. (1988). *The sociology of modernization and development*. London: Unwin Hyman.
- Harvey, D. (2002). “The art of rent: Globalisation, monopoly and the commodifica-

- tion of culture". *Socialist Register*, 38, pp: 93–110.
- Harvey, D. (2003). *The New Imperialism*. Oxford University Press.
- Harvey, D. (2005). *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, D. (2010). *The enigma of capital and the crises of capitalism*. Oxford University Press.
- Hayek, F. A. (1960). *The constitution of liberty*. University of Chicago Press.
- Henwood, D. (2015). "What the Sharing Economy Takes". *The Nation*, 27 January. <http://www.thenation.com/article/what-sharing-economy-takes> (accessed 25 May 2016)
- Hilferding, R. (1958/1910). *Finansijski kapital*. Beograd: Kultura.
- Hobsbawm, E. J. (1994). *Age of Extremes: The Short Twentieth Century, 1914–1991*. London: Michael Joseph.
- Hobson, J. A. (1902). *Imperialism: A Study*. London: George Allen & Unwin Ltd.
- Huntington, S. P. (1996). *The clash of civilizations and the remaking of world order*. Simon & Schuster.
- Iglesias, E. V. (2006). Raúl Prebisch and David Pollock: The cause of development. In E. Dosman (Ed.), *Raúl Prebisch: Power, principle, and the ethics of development – Essays in honour of David H. Pollock*. Buenos Aires: Institute for the Integration of Latin America and the Caribbean (IDB–INTAL).
- Inglehart, R. (1977). *The silent revolution: Changing values and political styles among Western publics*. Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1990). *Culture Shift in Advanced Industrial Societies*, Princeton: Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization: Cultural, economic, and political change in 43 societies*. Princeton University Press.
- Inglehart, R., & Baker, W. E. (2000). "Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values". *American Sociological Review*, 65(1), 19–51. <https://doi.org/10.2307/2657288>
- Inglehart, R., Welzel, C. (2007/2005). *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*. Zagreb: Politička kultura. (originalno izdanje 2005)
- Inkeles, A., & Smith, D. H. (1974). *Becoming modern: Individual change in six developing countries*. Harvard University Press.
- Issenberg, S. (2012). *The Victory Lab: The Secret Science of Winning Campaigns*, New York: Crown.
- Janković, A. (2014). "Teorije modernizacije i njihova primena u objašnjenju postsocijalističke transformacije u Centralnoj i Istočnoj Evropi" u: Z. Milošević, Ž. Đurić, prir. *Dezintegracija država i identitet*, Beograd: Institut za političke studije.
- Janković, A. (2016). "Promene vrednosnih orijentacija mladih u period postsocijalističke transformacije", *Sociološki diskurs*, God. VI, br. 11. <https://sociological-discourse.ba/wp-content/uploads/2024/11/11.pdf>
- Janković, A. (2017). "Društvena stvarnost posmatrana iz perspektive vrednosti", So-

ciološka luča, God. XI, br. 2.

- Janković, A. (2019). "Nacionalizam kao strukturalna prepreka u demokratizaciji bosanskohercegovačkog društva", *Sociologija*, Vol. LXI, No. 1, pp: 87-112. http://www.sociologija.org/admin/published/2019_61/1/620.pdf
- Janković, A. (2022). *Na marginama društva. Porodice sa četvoro i više dece u Doboju*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
- Janković, A. (2024). "On the road from socialism to capitalism: Attitudes of young people in Bosnia and Herzegovina on economic role of the state", *Sociologija*, Vol. LXVI, No. 2, pp: 224-244. <https://doi.org/10.2298/SOC2402224J>
- Johnson, C. (1982). *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925–1975*. Stanford University Press.
- Kastels, M. (2014/2009). *Moć komunikacije*, Beograd: Clio.
- Khan, M. (2016). "Mapped: Negative Central Bank Interest Rates Now Herald New Danger for the World", *The Telegraph*, 15 February. <http://www.telegraph.co.uk/finance/economics/12149894/Mapped-Why-negative-interest-rates-herald-new-danger-for-the-world.html> (accessed 22 May 2016).
- Knöbl, W. (2003). "Theories that won't pass away: The never-ending story of modernization theory". In G. Delanty & E. F. Isin (Eds.), *Handbook of historical sociology* (pp. 96–107). London: Sage.
- Koka, J. (2016). *Istorija kapitalizma*. Beograd: Clio.
- Kolakowski, L. (1983). *Glavni tokovi marksizma I–III*. Beograd: BIGZ.
- Kondratiev, N.D., (1993/1925). "The major economic cycles". In: *The long waves in economic life*. Cheltenham: Edward Elgar. (First published 1925).
- Konrád, G., & Szelényi, I. (1979). *The intellectuals on the road to class power*. New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich.
- Korolija, A. (2024). *Teorija ideološke hegemonije i imperijalna faza kapitalizma* [Doctoral dissertation, Univerzitet u Beogradu].
- Kornai, J. (1992). *The socialist system: The political economy of communism*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Kumar, K. (1988). *The rise of modern society: Aspects of the social and political development of the West*. Oxford: Basil Blackwell.
- Kumar, K. (2005). *From post-industrial to post-modern society: New theories of the contemporary world*, Oxford: Blackwell Publishing. 2nd ed.
- Lane, D. (1982). *The end of inequality? Stratification under state socialism*. London: Allen & Unwin.
- Larrain, J. (1989). *Theories of development: Capitalism, colonialism and dependency*. Cambridge, UK: Polity Press.
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu: klasna reprodukcija u socijalizmu*. Beograd: Naprijed.
- Lazić, M. (1988). *Kapitalizam u evoluciji*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

- ◆ ◆ ◆
- Lazić, M. (1994). *Sistem i slom: Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (2024). "Crises of Capitalism in the Twenty First Century: Cyclical or Permanent?". *Sociologija*, Vol. LXVI, No. 2, pp: 161-184.
- Lenjin, V. I. (1947). *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma*. Beograd: Kultura.
- Levy, M. J. (1966). *Modernization and the structures of societies* (Vol. 1). Princeton University Press.
- Love, J. L. (2001). *Latin America, UNCTAD, and the postwar trading system*. Urbana-Champaign: University of Illinois, Department of History. https://www.iatp.org/sites/default/files/Latin_America_UNCTAD_and_the_Postwar_Trading_S.pdf
- Luxemburg, R. (1955). *Akumulacija kapitala: prilog ekonomskom objašnjenju imperijalizma*. Beograd: Kultura.
- Marksizam u svetu. (1982). *Međunarodna trgovina i teorija komparativnih troškova*. Broj 10, str. 11–15.
- Marx, K., & Engels, F. (1979). *Dela. Trideseti tom*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1979a). *Prilog kritici političke ekonomije*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K. (1978/1867). *Kapital: kritika političke ekonomije, Vol I*. Beograd: Prosveta.
- Marx, K., & Engels, F. (1970). *Dela. Tom 21: Kapital: kritika političke ekonomije*. Beograd: Prosveta.
- Maslow, A. H. (1970/1954). *Motivation and personality* (2nd ed.). New York: Harper & Row.
- McBride S., & Medhora, N. (2016). "Amazon Profit Crushes Estimates as Cloud-Service Revenue Soars". *Reuters*. 28 April. <http://www.reuters.com/article/us-amazonresults/idUSKCN0XP2WD> (accessed 22 May 2016).
- Mergel, T. (2012). Predavanje o modernizaciji. <http://ieg-ego.eu/en/threads/models-and-stereotypes/modernization/thomas-mergel-modernization> (objavljeno 21.06.2012.)
- Milanović, B. (2016). *Globalna nejednakost – novi pristup za doba globalizacije*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Milanović, B. (2021). *Kapitalizam sam, budućnost sistema koji vlada svetom*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Milios, J., & Sotiropoulos, D. (2009). *Rethinking Imperialism: A Study of Capitalist Rule*. London: Palgrave MacMillan UK.
- Mitrović, A. (1981). *Prodor na istok: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*. Beograd: Prosveta.
- Mokyr, J. (1990). *The Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. New York: Oxford University Press.
- Moore, W. E. (1963). *Social change*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall Inc.
- Morgenthau, H. J. (1948). *Politics Among Nations*. New York: Knopf.

- Obar, J. A., & Oeldorf-Hirsch, A. (2018). "The biggest lie on the Internet: ignoring the privacy policies and terms of service policies of social networking services", *Information, Communication & Society*, 23(1), 128–147. <https://doi.org/10.1080/01369118X.2018.1486870>
- Panitch, L., & Gindin, S. (2012). *The Making of Global Capitalism*. Verso.
- Pavlović, Z. (2009). *Vrednosti samoizražavanja u Srbiji – u potrazi za demokratskom političkom kulturom*, Beograd: Institut društvenih nauka - Centar za političko-kološka istraživanja i javno mnjenje.
- Pavlović, Z. (2009a). „Sociopsihološka analiza Ingelhartovog koncepta vrednosti samoizražavanja“, *Primenjena psihologija*, Vol. 2 (2), str. 149-166.
- Pentland, A. (2014). *Social Physics. How Good Ideas Spread – The Lessons From a New Science*, (pristup jun 2025.) <https://cdn.bookee.app/files/pdf/book/en/social-physics.pdf>
- Perez, C. (2009). "The Double Bubble at the Turn of the Century: Technological Roots and Structural Implications", *Cambridge Journal of Economics*, 33 (4): 779–805.
- Pešić, J. (2025). *Teorije zavisnosti: kapitalizam iz vizure periferije*. Beograd: ISIFF.
- Petković, M., Janićijević, N., i Bogićević, B. (2002). *Organizacija – teorije, dizajn, ponašanje, promene*, Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Piketty, T. (2015). *Kapital u XXI veku*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Piketty, T. (2023). *Kapital i ideologija*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Pirec, J., & Popov, V. (1988). *Politička ekonomija kapitalizma*. Beograd: Savremena administracija.
- Polanyi, K. (2001/1944). *The great transformation: The political and economic origins of our time*. Beacon Press. (Original work published 1944)
- Popović, M. i Ranković, M. (1981). *Teorije i problemi društvenog razvoja*. Beograd: BIGZ.
- Prashad, V. (2007). *The darker nations: A people's history of the Third World*. The New Press.
- Prashad, V. (2012). *The poorer nations: A possible history of the Global South*. Verso.
- Prebisch, R. (1950). *The economic development of Latin America and its principal problems*. Lake Success, NY: United Nations, Department of Economic Affairs.
- Radin, M. J. (2012). *Boilerplate: The Fine Print, Vanishing Rights, and the Rule of Law*. Princeton University Press.
- Ramirez-Faria, C. (2011). *The Origins of Economic Inequality Between Nations: A Critique of Western Theories on Development and Underdevelopment*. Abingdon, Oxon: Routledge.
- Ranković, M. (ur.) (1981). *Ogledi iz sociologije društvenog razvoja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Ricardo, D. (1951/1817). *On the principles of political economy and taxation* (P. Sraffa, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rostow, W. W. (1960). *The stages of economic growth: A non-communist manifesto*.

- ◆ ◆ ◆
- The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. London: Cambridge University Press.
- Sassen, S. (2006). *Territory, Authority, Rights*. Princeton University Press.
- Sassen, S. (2014). *Expulsions*. Harvard University Press.
- Schmidt, E., & Cohen, J. (2014). *The New Digital Age: Transforming Nations, Business, and Our Lives*, New York: Vintage.
- Schumpeter, J. A. (1951/1919). *Imperialism and Social Classes*. New York: Meridian Books.
- Šumpeter, J. (1960). *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*. Beograd: Kultura.
- Silver, B. J. (2003). *Forces of labor: Workers' movements and globalization since 1870*. Cambridge University Press.
- Skinner, B. F. (1938). *The Behavior of Organisms. An Experimental Analysis*, New York: University of Minnesota; (pristup jun 2025.) <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.191112/mode/2up>
- Skinner, B. F. (1971). *Beyond Freedom and Dignity*, Harmondsworth: Penguin Books.
- Skocpol, T. (1979). *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia and China*. Cambridge University Press.
- Smelser, N. J. (1964). „Toward a theory of modernization”. In A. Etzioni & E. Etzioni (Eds.), *Social change: Sources, patterns and consequences* (pp. 267–282). New York, London: Basic Books.
- Smelser, N. J. (1973). „Process of social change”. In N. J. Smelser (Ed.), *Sociology: An introduction*. New York: Wiley, pp.709-762.
- So, A. Y. (1990). *Social change and development: Modernization, dependency and world-systems theories*. Newbury Park, Calif.: Sage.
- Srnicek, N. (2017). *Platform capitalism*. Cambridge, UK: Malden, MA: Polity Press.
- Srnicek, N., & Williams, A. (2015). *Inventing the Future*. Verso.
- Stiglitz, J. (2002). *Globalization and its Discontents*. New York: Norton.
- Sztompka, P. (1999). *The sociology of social change*. Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.
- Touraine, A. (1992). “Two interpretations of contemporary social change”. In H. Haferkamp & N. J. Smelser (Eds.), *Social change and modernity* (pp. 1–16). University of California Press.
- Tiryakian, E. A. (1985). “The changing centers of modernity”. In E. Cohen, M. Lissak, & U. Almagor (Eds.), *Comparative social dynamics* (pp. 131–147). Westview Press.
- Tiryakian, E. A. (1992). Dialectics of modernity. In H. Haferkamp & N. J. Smelser (Eds.), *Social change and modernity* (pp. 78–96). University of California Press.
- Valerštajn, I. (2005/1995). *Posle liberalizma*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vratuša, V. (2012). *Tranzicija, odakle i kuda?* Beograd: ISI FF.
- Vuletić, V. (2003). *Globalizacija: proces i/ili projekat* [Doctoral dissertation, Filozofski

- fakultet, Beograd].
- Vuletić, V. (ur.) (2003). *Globalizacija: mit ili stvarnost*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Wade, R. (1990). *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton University Press.
- Wallerstein, I. (1998). *Utopistics: Or, historical choices of the twenty-first century*. New York: The New Press.
- Wallerstein, I. (2000). "Globalization or the age of transition? A long-term view of the trajectory of the world-system". *International Sociology*, 15(2), 251-267. <https://doi.org/10.1177/0268580900015002007>
- Wallerstein, I. (2003). *The decline of American power: The U.S. in a chaotic world*. New York: The New Press.
- Wallerstein, I. (2004). *World-Systems Analysis: An Introduction*. Durham, NC: Duke University Press.
- Wallerstein, I. (2012/1974). *Moderni svetski sistem: Prvi tom* (S. Divjak, prev.). Podgorica: CID.
- Wallerstein, I. (2012a/1980). *Moderni svetski sistem: Drugi tom* (S. Divjak, prev.). Podgorica: CID.
- Webster, F. (2002). *Theories of the information society*, Routledge. 2nd ed.
- Weber, M. (1922/1978). *Economy and Society*. Berkeley: University of California Press.
- Welzel, C., & Inglehart, R. (2005). Liberalism, Postmaterialism, and the Growth of Freedom. *International Review of Sociology*, 15(1), 81–108. <https://doi.org/10.1080/03906700500038579>
- Wolf, M. (2004). *Why globalization works*. Yale University Press.
- Wood, E. M. (1999). *The origin of capitalism: A longer view*. London: Verso.
- Zeman, Z. (2004). *Autonomija i odgođena apokalipsa: Sociologijske teorije modernosti i modernizacije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Zuboff, S. (2015). "Big Other: Surveillance Capitalism and the Prospects of an Information Civilization", *Journal of Information Technology*, 30 (1): 75–89. <https://doi.org/10.1057/jit.2015.5>
- Zuboff, S. (2020/2019). *Doba nadzornog kapitalizma. Borba za budućnost čoveka na novom rubu moći*. Beograd: Clio.
- Zucman, G. (2015). *The Hidden Wealth of Nations: The Scourge of Tax Havens*, (translated by Teresa Lavender Fagan), Chicago, IL: University of Chicago Press.

CiP